

Salašníctvo pod Rozsutcom

Dedičstvo valaskej kolonizácie v Malej Fatre a Kysuckej vrchovine

Kolektív autorov

Salašnictvo pod Rozsutcom

Dedičstvo valaskej kolonizácie v Malej Fatre a Kysuckej vrchovine

Kolektív autorov

Táto publikácia je venovaná všetkým ovčiarom, bačom, valachom, honelníkom, ktorí svoj život zasvätili ovčiarstvu a salašníctvu – tvrdej práci a zachovávaniu kultúrneho dedičstva. Generácie ovčiarov od 15. storočia menili krajinu pod Rozsutcom, podmaňovali si ju a zároveň ona menila ich. Touto publikáciou chceme prejaviť úctu všetkým minulým generáciám, ale aj súčasníkom, vďaka ktorých odhodlaniu a nadšeniu salašníctvo pod Rozsutcom ešte úplne nezaniklo. Ovčiari pod Rozsutcom tvrdo pracovali, dôverne poznali prírodu, zachovávali zvyky predkov a starali sa o krajinu. Zanechali nám nesmierne bohatstvo pretavené do pestrej palety kraja pod týmto majestátnym vrchom. Rázovitá krajina, syry, oštiepky, či bryndza sú len tými najvýraznejšími atribútmi, ktoré dnes tvoria súčasť miestnej identity. Je len na nás, aby sme toto bohatstvo nenechali upadnúť do minulosti a ďalej ho rozvíjali a zachovávali, pretože naša krajina, ľudia, kultúra a tradície si to zaslúžia.

Prebal knihy: Bača Ján Karcol na salaši v Zázrivej - Plešivej 1981, foto Pavol Breier

Publikácia Salašníctvo pod Rozsutcom – Dedičstvo valaskej kolonizácie v Malej Fatre a Kysuckej vrchovine bola vytvorená v rámci projektu Trasa valašskej kultúry (kód projektu: PLSK.01.01.00-18-0068/16), ktorý bol podporený z programu Interreg V-A Poľsko-Slovensko 2014 – 2020 a spolufinancovaný EÚ: 85 % z Európskeho fondu regionálneho rozvoja v rámci aktivity III. UNIVERZITA KARPATSKÁ.

Publikácia prezentuje výlučne odborné poznatky a názory jednotlivých autorov, ktorí za ne nesú zodpovednosť, názory prezentované v tejto publikácii nie sú oficiálnym stanoviskom Európskej únie.

BEZPLATNÝ EXEMPLÁR

Interreg
Poľsko-Slovensko

Európsky fond regionálneho rozvoja

Salašníctvo pod Rozsutcom

Dedičstvo valaskej kolonizácie v Malej Fatre a Kysuckej vrchovine

Kolektív autorov

Autori: Mgr. Lukáš Tkáč, PhD.
PhDr. Marián Liščák, PhD.
PhDr. Iveta Zuskinová
PhDr. Elena Beňušová
Mgr. Helena Kotvasová
Bc. Tomáš Mrázek
doc. Ing. Karol Kočík, CSc.
RNDr. Anna Dobošová
prof. Ing. Ján Novák, PhD.

Vydala Obec Zázrivá v roku 2018 v náklade 1600 kusov.

Grafická úprava, DTP spracovanie a tlač: Varínska tlačiareň s.r.o.

V publikácii boli použité písomné a obrazové materiály z majetku viacerých inštitúcií a súkromných osôb.

Poďakovanie patrí:

Oravské múzeum P. O. Hviezdoslava

za poskytnutie fotografického materiálu a odbornú spoluprácu

Kysucké múzeum v Čadci

za poskytnutie fotografického materiálu a odbornú spoluprácu

Spoločnosť priateľov múzea liptovskej dediny Občianske združenie – Ovčiar-
ske múzeum v Liptovskom Hrádku

za poskytnutie fotografického materiálu, odbornú spoluprácu a konzultácie

Ústav etnológie a sociálnej antropológie SAV

za poskytnutie fotografického materiálu

Vladimír Trnka

za poskytnutie fotografického materiálu

Rudolf Patrňčiak

za poskytnutie fotografického materiálu

Miloš Minárik a rodina Zajacová

za poskytnutie fotografického materiálu

Obsah

Úvodom	6
Počiatky šírenia valašského práva na Orave a vznik dediny Zázrivá	9
Príchod valachov do severnej časti Trenčianskej stolice	33
Tradičné formy chovu oviec na Slovensku	65
Ovčiarstvo a syrárstvo v Zázrivej nepatrí len minulosti	97
Život na salaši v 70. – 80. rokoch 20. storočia v Bystrickej doline a salašníctvo v Hornom Vadičove	125
Tradičné ovčiarstvo v terchovskej doline v 1. polovici 20. storočia	147
Význam chovu pôvodnej valašky na Slovensku	179
Lúky a pasienky – naše kultúrne a prírodné dedičstvo	213
Výskum v NP Malá Fatra – Strungový príslop (1 150 m n. m.)	235
Záver	250

Úvodom

Ovčiarstvo a salašníctvo stálo pri zrode obce Zázrivá a stále je jeho súčasťou, aj keď by sme si určite všetci želali, aby bolo zastúpené v omnoho väčšej miere ako tomu je dnes. Obec Zázrivá, príroda regiónu Malej Fatry a Kysuckej vrchoviny bola výrazne dotváraná aj prostredníctvom salašníctva príchodom Valachov, ktorí zanechali výraznú stopu aj v našej kultúre. Dnes sa čoraz viac obraciame ku svojim koreňom a radi vyhľadávame veci pôvodné, tradičné, čisté a prírodné. Niekedy pri tom však zabúdame na tvrdú prácu a starostlivosť, ktorú si naša horská krajina vyžaduje. Súčasný život prináša mnohé výzvy, príležitosti a riziká, podobne ako naši predkovia v minulosti, aj my máme svoje bežné starosti. Naš región skrýva mnohé nevyužitú možnosti pre starostlivosť o krajinu, hospodárenie, agroturistiku a miestne produkty. Dnes sa viac ako v minulosti musíme snažiť nadviazať na to tradičné, overené a udržateľné. Ovčiarstvo a salašníctvo sú príležitosťou, ktorú by sme mali využiť a zachovať okrem tradičného obhospodarovania krajiny aj miestne kultúrne dedičstvo, ktoré s nimi úzko súvisí. Verím, že touto publikáciou prispejeme svojim kúskom k oživeniu tejto problematiky nielen v našej obci, ale aj širšom regióne a napomôžeme tak vzniku nových iniciatív a prospešných aktivít v regióne.

JUDr. Matúš Mních, starosta Obce Zázrivá

Témy valaskej kolonizácie a ovčiarstva sú v našom regióne opomínanými a nepreskúmanými súčasťami miestnej histórie a kultúry. Valasi pritom krajine pod Rozsutcom priniesli špecifický nádych, bez ktorého by jej príroda ani kultúra neboli tým, čím sú dnes. Pozerajúc sa na hrebeň Malej Fatry, jednotlivé vrcholy, osady učupené pod strmými kopcami Kysuckej Vrchoviny, zachované a ešte stále obhospodarované terasovité políčka, vnímame harmóniu a zároveň stáročia súčinnosti človeka s prírodou, ich vzájomné ovplyvňovanie a súhru. Pohľad do histórie valaskej kolonizácie a jej súčasných kontextov je určite pútavejší ako sa na prvý pohľad môže zdať. Z migrujúcich valachov sa postupne stávali horskí poľnohospodári, vzájomne sa ovplyvňovali s pôvodným obyvateľstvom až došlo k úplnej asimilácii a pomenovanie valach pozná väčšina z nás len ako meno pre funkciu a pracovné zaradenie na salaši. Nové spôsoby hospodárenia v krajine, chovu oviec, výroby mliečnych produktov boli svojho času nesporne revolučnými zmenami v regióne a dodnes rôzne vplývajú na vnímanie našej identity a kultúry. Poslaním tejto publikácie je priblížiť širokému publiku nielen z regiónu pod Rozsutcom historické, kultúrne, ale aj prírodné dedičstvo, ktoré neprávom doteraz zostávalo v tieni populárnejších fenoménov. Z hľadiska geografického záberu pri tvorbe tejto publikácie boli zadefinované celky Malá Fatra a Kysucká vrchovina, z ktorých bolo presnejšie zadefinované územie krivánskej časti Malej Fatry, z ktorej sa autori zameriavali zväčša na jej polovičnú časť pohoria spadajúceho do súčasného mikroregiónu terchovskej doliny a celú Kysuckú vrchovinu vrátane bystrickej a vadičovskej doliny, ktoré spolu úzko súvisia. Osobitná pozornosť v publikácii je venovaná oravskej obci Zázrivá, ktorá v minulosti patrila k významným centrárom ovčiarstva a salašníctva. Z hľadiska absencie výskumov, spracovania materiálov, rozsiahlosti problematiky a priestoru, ktorý limituje táto publikácia boli jednotlivé príspevky tvorené a zamerané tak, aby čitateľovi poskytl základný prehľad o problematike v regióne a zároveň boli inšpiráciou k ďalšej činnosti smerom k výskumom, dokumentácii, publikácii a zároveň zachovávaniu živého salašníctva pod Rozsutcom.

Mgr. Peter Madigár,
koordinátor projektu Trasa valašskej kultúry pre Obec Zázrivá

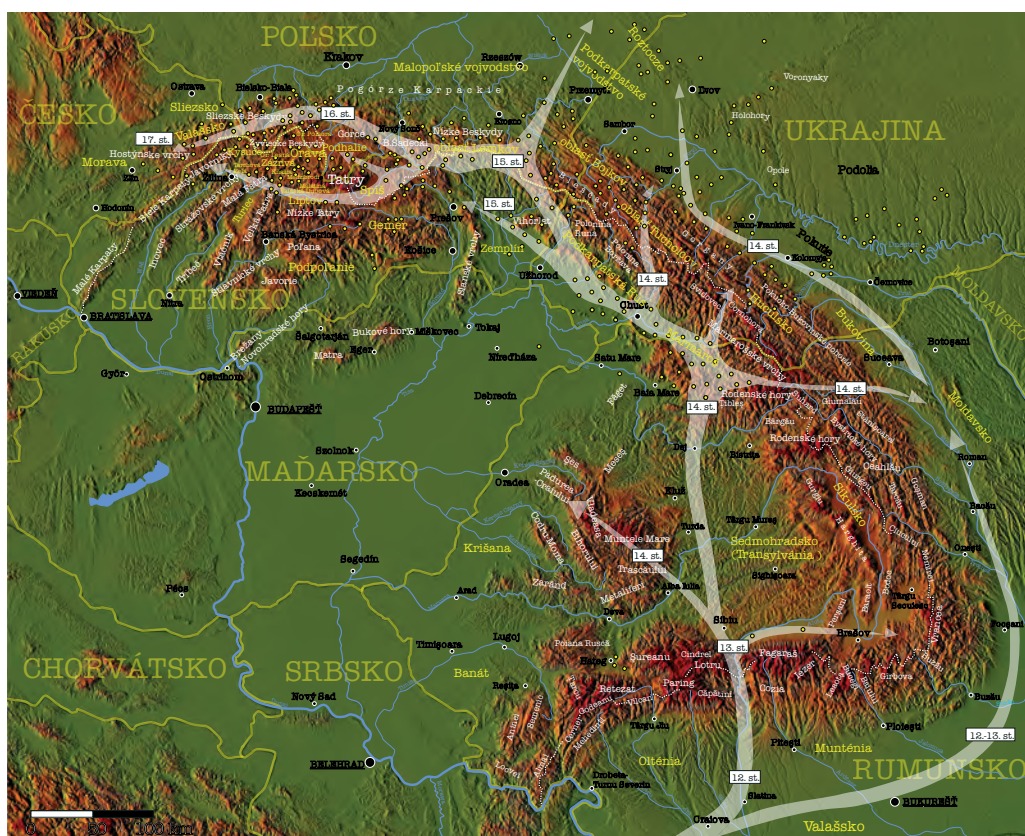
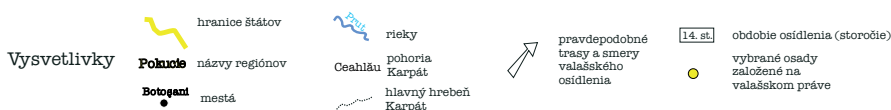
Počiatky šírenia
valašského práva na Orave
a vznik dediny Zázrivá

Mgr. Lukáš Tkáč, PhD.

Počiatky šírenia valašského práva na Orave a vznik dediny Zázrivá

Jedným z najvýznamnejších impulzov v procese doosídľovania územia Slovenska bola kolonizácia na valašskom práve. Jej hlavný prínos spočíval najmä v zužitkovaní predtým hospodársky nezhodnocovanej pôdy horských oblastí. Tunajšie horské lúky, pasienky a hole sa síce na poľnohospodárstvo veľmi

Priebeh valašskej kolonizácie, autor mapy Piotr Klapya

nehodili, stále však poskytovali vhodné podmienky pre extenzívne dobytkárstvo. Horské pastierstvo zameriavajúce sa najmä na chov oviec (v menšej miere aj hovädzieho dobytká, koní a ošípaných) a spracovávanie produktov s tým súvisiacich, bolo hlavným zamestnaním Valachov – rečovo i etnicky osobitnej národnosti románskeho pôvodu, obývajúcej horské oblasti Južných Karpát. Títo horskí pastieri sa od konca 12. storočia začali pozdĺž obidvoch strán Karpát sťahovať smerom na sever a západ. Z územia Valašska prenikli najskôr do Sedmohradska, odkiaľ tento kolonizačný prúd postupoval územím Podkarpatskej Rusi, Haliče, Malopoľska a Slovenska, až do toho najzápadnejšieho cípu karpatského oblúka, t. j. do Sliezska a na Moravu. Do konca 15. storočia sa síce valachom podarilo preniknúť do všetkých oblastí, kde sa potom rozvíjalo osídlenie na valašskom práve, ale ako vidieť z mapy, hlavná fáza jeho šírenia, častokrát výrazne zaostávala za prvým prienikom valachov do danej oblasti.

Naše územie zasiahol prúd valašskej kolonizácie svojím južným okrajom, a to najmä v jeho severovýchodnej, strednej a severozápadnej časti. Prví valasi k nám prenikli v 30. rokoch 14. storočia z územia Podkarpatskej Rusi. V tom čase už pôvodný názov Valach stratil svoju etnickú preukaznosť a stal sa „len“ zamestnaneckým menom označujúcim človeka, ktorý sa venoval pastierstvu dobytká a riadil sa pritom zásadami tzv. valašského práva. Postupným pribieraním obyvateľstva Východných Karpát sa z pôvodne národnostne jednotných Valachov, stal zmiešaný rumunsko-rusínsko-poľský živel, ktorý sa na území Slovenska ešte obohatil aj o slovenský element. To, čo tento pestrý konglomerát rôznych etník spájalo, bola ich výrobná-hospodárska činnosť a s ňou súvisiace výnimočné právne postavenie.

Valašská kolonizácia postupovala po hrebeňoch Karpát v smere východ – západ sčasti živelne, ale najmä zásluhou zemepánov, ktorí skupiny valachov pozývali na svoje majetky. Hlavnou príčinou záujmu o valašskú kolonizáciu bola z ich strany hlavne vidina nového a nie zanedbateľného zdroja feudálnej renty z horských, doteraz ladom ležiacich oblastí. Paralelne s takýmto, zemepanskou vrchnosťou podnecovaným sťahovaním, sa však valašské obyvateľstvo počas celého stredoveku (i neskoršie) pohybovalo v priestore Karpát aj spontánne. Extenzívny charakter hospodárenia totiž neustále nútil valachov vyhľadávať pre ich stáda dobytká nové pastviská. Valašské právo sa za pomoci týchto dvoch spôsobov rozšírilo do konca stredoveku na území stolíc: Užskej, Zemplínskej,

Šarišskej, Spišskej, Gemerskej, Malohontu, Zvolenskej, Liptovskej, Oravskej, Turčianskej, Trenčianskej, Nitrianskej, Turnianskej a Abovskej.

Spomínali sme už, že hlavným zamestnaním valachov, ako osobitej sociálnej skupiny poddanského obyvateľstva, bolo dobytkárstvo, a to hlavne chov oviec. Na rozdiel od staršieho domáceho ovčiarstva, ktoré malo záujem predovšetkým o mäso a vlnu, sa valasi orientovali najmä na produkciu mlieka a mliečnych produktov. S valašskou kolonizáciou sa na Slovensku udomácnil tiež nový druh oviec – tzv. valašky, ktoré boli zvyknuté aj na drsnejšie podmienky vo vyšších horských polohách. No valašské pastierstvo malo tiež svoju tienistú stránku. Ako vyplýva z početných sťažností, valasi často páchali veľké škody na lesoch. Pasením dobytku v lesoch, ale najmä stínaním konárikov (tzv. letniny) na zimné prikrmovanie dobytku, veľmi negatívne vplývali na štruktúru krajiny. Popri pastiersko-dobytkárskej činnosti, ktorá tvorila základ ich hospodárenia, sa tam, kde k tomu boli príhodné podmienky, usilovali aj roľníci, v banských a hutníckych oblastiach sa zas niektorí valasi začali zaoberať

Ovce plemena pôvodná valaška, foto Jozef Jurík

uhliarstvom, ťažbou, či spracovávaním dreva. Takmer všade patrila k ich povinnostiam i ochrana hraníc štátu alebo príslušného panstva.

Valašské právo sa vo svojich základných črtách sformovalo už niekedy v 13. storočí v Južných Karpatoch. Vzniklo na základe postupne sa ustáľujúceho systému zvykov a obyčají, ktoré sa dlhodobým užívaním stávali pre rumunských pastierov „životnou normou“. Valašské právo sa však v dôsledku migrácie pôvodných valašských pastierov modifikovalo a sčasti tiež diferencovalo. Nezanedbateľný vplyv na ňom zanechali najmä skupiny Rusínov obývajúce oblasti Východných Karpát, avšak odrazili sa na ňom aj jurisdikčné prvky ostatných oblastí a krajín, v ktorých bolo rozšírené. A hoci valašské právo predstavovalo v podstate modifikáciu zákupného práva, nebolo nikdy vcelku písomne kodifikované. Samospráva valachov sa síce vo všeobecnosti opierala o tradičné valašské právo, v konkrétnej podobe však boli pre nich vždy rozhodujúce výsady a úlohy tolerované, či určené ich zemepánom, väčšinou viac-menej korešpondujúce s týmto právom.

Novoprichádzajúci valasi sa spočiatku usádzali najmä v starších sídlach a až neskoršie, za nevyhnutnej spolupráce zemepánov, začali aj so zakladaním nových dedín. Časť valachov sa však z rozličných pohnútok procesu „sústredenia“ do trvalých sídel odmietala zúčastňovať a aj naďalej žila ich tradičným spôsobom, obývajúc horské salaše. Starousadlé poddanské obyvateľstvo lákalo nové valašské právo najmä preto, že mu v porovnaní s jeho dovtedajším postavením ponúkalo celý rad výhod. O tých však budeme podrobnejšie hovoriť nižšie.

Špecifiká valašského života sa odrážali i v štruktúre ich samosprávnej organizácie. Tú tvorili dve základné zložky, a to: 1. obecná a 2. nadobecná. Prvú predstavovali staršie, menej ľudnaté, či v dôsledku rozličných pohrôm čiastočne alebo celkom spustnuté dediny, ktoré boli valachmi dosídlené, prípadne znovuosídlené a nové dediny, založené tzv. „na zelenej tráve“. Vedúcimi činiteľmi valašských dedinských pospolitostí bývali knezi. Ich postavenie bolo v podstate podobné funkcii šoltýsa. Knez mal za úlohu riadiť jemu podliehajúcich valachov tak, aby mohli nerušene pásť stáda, produkovať valašské výrobky a odvádzať predpísané dávky svojej vrchnosti. Pri výkone nižších súdnych právomocí mohol mať k dispozícii prísazných a nemožno vylúčiť ani jestvovanie inštitúcie starších. Závažné trestné činy, ktorých sa dopustili jeho

valasi, však už spadali do kompetencie valašských vojvodov, zemepána, prípadne stolice. Ak v rámci jedného hradného panstva existovalo viac valašských dedín, prípadne tu jednotliví valasi žili na rôznych miestach roztrúsene po rodinách alebo menších skupinách, organizovali sa vždycky aj do nadobecných správnych foriem. V takomto prípade si knezi, prípadne aj iní zástupcovia valachov, spomedzi seba vyvolili tzv. valašského vojvodu. Tohto následne všetci valasi uznávali ako svojho sudcu a predstaviteľa pred ich feudálnou vrchnosťou či stoličnou samosprávou. Valašský vojvoda vykonával jurisdikciu voči valachom na súde spoločne s prísediacimi knezmi. Na nadobecných valašských zhromaždeniach, ktoré sa pri tej príležitosti schádzali, sa riešili aj rozličné vnútorné problémy príslušného spoločenstva valachov či veci týkajúce sa vzťahov so zemepánom, respektíve s okolitým „nevalašským“ obyvateľstvom.

Po trošku obšírnejšom úvode už môžeme pristúpiť k problematike začiatkov šírenia valašského práva na Orave. Zameriame sa pritom na obdobie do roku 1556, ktorý bol významným medzníkom tak v dejinách Oravy, ako i v procese šírenia valašského práva na jej území. Kým do roku 1556 môžeme hovoriť o počiatkoch valašskej kolonizácie, po uvedenom roku nastala na Orave „zlatá éra“ valašského práva, trvajúca až do začiatku 17. storočia.

Na územie Oravy prenikli prví valasi niekedy v priebehu prvej polovice 15. storočia. Písomne možno ich prítomnosť doložiť k roku 1474, kedy sa za kráľom Matejom Korvínom dostavili do Ružomberka dvaja zástupcovia valachov, ktorí ho v mene svojom, ale aj v mene ostatných valachov z dedín Kňažia a Medzibrodie, patriacich k hradu Orava, a dediny Dubová (Valaská), ktorá bola súčasťou hradného panstva Likava, požiadali, aby im potvrdil ich staré práva. Na základe privilégia, ktoré im kráľ vydal, získali valasi z dedín Kňažia, Medzibrodie a Dubová nasledujúce výsady: 1. Neboli povinní platiť žiadne krajinské dane. 2. Neboli povinní robotovať na hradných panstvách Orava a Likava. 3. Svoje spory mali riešiť pred vojvodom, ktorého si zvolí celá komunita valachov a kto by s jeho rozhodnutím nebol spokojný, mohol sa odvolať ku kráľovi, prípadne ku kastelánom uvedených hradov. 4. Boli oslobodení od mýt a poplatkov, s výnimkou tovarov, ktoré získali pre zisk. 5. Mali právo pásť svoje ovce v lesoch prináležiacich hradom Orava a Likava s tým, že nikto z nich nesmel púšťať ovce von z lesa ďalej ako štvrtá míle, aby nerobili škody sedliakom, pod pokutou šiestich oviec.

Ich povinnosti boli stanovené nasledovne: 1. Každý valach, ktorý mal ovce, bol povinný zaplatiť hradu, na ktorého území sa usadil, dvadsiatok (t. j. zo sto oviec päť), rovnako tak zo sto kôz päť capov, okrem toho bol každý valach chovajúci ovce povinný dávať vrchnosti každoročne aj jedného škopca a jeden popruh, kto mal len voly, musel zaplatiť od každého jeden groš. 2. Miesto daní a robôt boli povinní so zbraňou v ruke strážiť pohraničné cesty pred zlodejmi, lúpežníkmi a inými zločincami. Za týmto účelom mali byť vystrojení potrebnými zbraňami, obzvlášť lukmi alebo kušami. 3. Pocestným, ktorých im určia kasteláni dvoch vyššie uvedených hradov, boli povinní kedykoľvek zabezpečiť bezpečný sprievod a v prípade potreby, posielat' mládež so zbraňami aj na niekoľko dní na miesto, ktoré im určia kasteláni. Odmietnutie držby zbraní sa malo na prvý, druhý aj tretí raz trestať pokutou šiestich oviec. Ak by i po treťom napomenutí valach odmietal držať zbraň, mal všetok jeho majetok prepadnúť v prospech kráľa.

Ružomberok (radnica a kostol sv. Ondreja), foto Lukáš Tkáč

Privilégium Mateja Korvína teda menovite uvádza dve oravské valašské dediny Knysy a Medzybrogy. V oboch prípadoch išlo o dediny, ktoré na valašské právo prešli z pôvodného kombinovaného zvykovo-zákupného práva. Ako sa zdá, valašské právo sa tu uplatnilo z toho dôvodu, že týmto dvom dedinám reálne hrozilo spustnutie či dokonca úplný zánik. A to bola i jedna z príčin, prečo sa Oravské hradné panstvo začalo obzerať po valašskom práve. Nakoľko už pred rokom 1474 dochádzalo zo strany držiteľa Oravského hradu – Petra Komorovského k jeho porušovaniu, bude zrejme namieste predpokladať, že sa valašské právo muselo dostať na Oravu pred týmto zálohom, tzn. niekedy na konci prvej polovice 15. storočia.

Privilégium Mateja Korvína potvrdil roku 1526, na žiadosť majiteľov hradov Orava a Likava – bratov Jána a Juraja Zápoľských, bez zmeny i kráľ Ľudovít II. Jagelovský, no jeho ďalšia konfirmácia z roku 1550 už priniesla určité úpravy. V privilegii vydanom na žiadosť Václava Sedlnického, záložného držiteľa hradu Orava, kráľ Ferdinand I. Habsburský rozšíril valašské slobody kráľa Mateja aj na obyvateľov dedín Bziny a Ústie, valachom však zrušil ich oslobodenie od platenia krajinských daní a ciel a namiesto vtedy už zastaraných lukov a kuší im nariadil držať modernejšie ručnice.

Kráľ Ferdinand I. teda musel vo svojej konfirmácii z roku 1550 adekvátne reagovať na viacero zmien. Mimo neudržateľnosti oslobodenia valachov od platenia všetkých daní a ciel a modernizácie ich výzbroje, to boli najmä zmeny v rozsahu a štruktúre valašského osídlenia na Orave. Ako plynie z textu uvedenej konfirmácie, liptovská dedina Dubová bola niekedy pred rokom 1550 pričlenená k majetkom Oravského hradného panstva, a tým de facto i pričlenená k Oravskej stolici. V bližšie neznámom období (po roku 1474) bolo na hornej Orave valachmi založené Wsthy. Prvýkrát sa táto dedina spomína v súpise poddaných Oravskej stolice z roku 1549, kde sa uvádza, že sa jednalo o dedinu, kde žili Walachy, ktorí spolu s valachmi z dedín Keneze, Bzyny, a Metzibrozy obývali 24 port. Nakoľko na území, kde vzniklo Ústie nemožno predpokladať žiadne staršie osídlenie (snáď len s výnimkou staršieho valašského salaša), patrí mu primát prvej oravskej dediny, ktorá bola založená na valašskom práve. Keďže v roku 1550 kráľ Ferdinand I. pozdvihol tunajších valachov na úroveň valachov z Kňažej, Medzibrodia a Dubovej, kde je ich prítomnosť doložená už k roku 1474, možno právom predpokladať, že tu vtedy

musela žiť dostatočne početná skupina valachov. Z uvedeného dôvodu možno pripustiť, že vzniklo už niekedy koncom obdobia stredoveku.

Zhruba v rovnakom čase sa valašské obyvateľstvo usadilo aj v dedine Bziny. Tu však žilo po boku pôvodného obyvateľstva, ktoré sa ďalej riadilo zvykovým právom. V portálnom súpise z roku 1547 sa v dedine Bzynny uvádzajú štyri zdaniteľné porty, jeden richtár, traja želiari, jeden pastier a štyria Olachones. Uvedenú skutočnosť dokladá tiež vyššie spomínaný súpis poddaných, podľa ktorého Walachy z dedín Keneze, Bzyny, Wste a Metzibrozy obývali v roku 1549 až 24 port. Fakt, že v roku 1550 rozšíril kráľ Ferdinand I. valašské slobody aj na obyvateľov dedín Usthy a Bziny, svedčí o tom, že tu v uvedenom roku žila už dostatočne silná enkláva valachov. Kráľ Ferdinand totižto roku 1550 bzinských valachov de facto postavil na roveň valachov z Kňažej, Medzibrodia a Dubovej (Valaskej), kde je ich prítomnosť doložená k roku 1474. Na základe toho sa predpokladá, že sa tu prvé valašské rodiny mohli usadiť už niekedy po tomto roku.

Hrad Likava, foto Lukáš Tkáč

Diametrálne odlišnú situáciu zaznamenávame v dedinách Nižná, Krásna Hôrka, Dlhá, Dubová (Sedliacka) a Dolná Lehota. Ako vyplýva z najstaršieho známeho portálneho súpisu Oravskej stolice, v roku 1547 bolo v dedinách Nižná a Krásna Hôrka, ktoré mali spoločného richtára, zdanených desať port, pričom tu žil jeden richtár, štyria želiari, traja nemajetní, dvaja Olachones a dvaja pastieri. Okrem toho tu bol jeden novovybudovaný a jeden opustený dom. Pri dedinách Dlhá a Dubová (Sedliacka), ktoré tiež mali spoločného richtára, sa uvádza sedem zdaniteľných port a obyvateľstvo, ktoré tvorili jeden richtár, štyria želiari, štyria Olachones a jeden panský nádenník. V jednej z týchto dvoch dedín sa mala nachádzať aj jedna opustená poddanská usadlosť. Forma záznamov portálneho súpisu z roku 1547, kde boli dediny, ktoré mali spoločných richtárov uvádzané spoločne, žiaľ neumožňuje zistiť, či valasi obývali všetky štyri vyššie spomínané dediny alebo len niektoré. Vo všetkých prípadoch išlo o staršie dediny, ktoré sa pôvodne riadili zákupným právom. Jedna rodina valachov do roku 1547 prenikla i do dediny Dolná Lehota, ktorá sa v tom čase zrejme riadila zvykovým právom. Informuje o tom portálny súpis, kde sa uvádza, že tu žili traja panskí nádenníci, jeden vrátnik a jeden Olahus.

Portálne súpisy z rokov 1548 a 1549, rovnako ako súpis poddaných z roku 1549, však už ani v jednej z týchto dedín valašské obyvateľstvo neuvádzajú. Žiadna z nich sa nespomína ani v listine kráľa Ferdinanda z roku 1550, ktorou sa výsady valachov z Kňažej, Medzibrodia a Dubovej (Valaskej) rozšírili na valašské obyvateľstvo z dedín Bziny a Ústie. Do úvahy teda prichádzajú dve možnosti: 1. buď v dedinách Nysne wez Krazna horka, Dlwhalwka Dwbowa a Lehota Nysny dochádzalo niekedy po roku 1547, pravdepodobne pod tlakom tu zaužívaného zákupného, respektíve zvykového práva k postupnej unifikácii právnych pomerov a návratu k jednotným obecným pospolitostiam alebo 2. sa valasi z vyššie menovaných dedín niekedy po roku 1547 odsťahovali. V takomto prípade by zrejme bolo na mieste uvažovať, že sa tak stalo za účelom zakladania nových valašských dedín. Z dochovaných prameňov, žiaľ, nie je možné identifikovať, kedy sa do týchto dedín nasťahovalo valašské obyvateľstvo. Mohlo sa tak stať prakticky kedykoľvek po roku 1474.

Na tomto mieste sa tiež žiada upozorniť na fakt, že výsadné listiny udeľené oravským a likavským valachom v rokoch 1474, 1526 a 1550 sú najrozsiahlejším a najkomplexnejším súpisom práv a povinností valachov

v Západných Karpatoch. A práve z tohto dôvodu možno o privilégii kráľa Mateja Korvína, ako aj o jeho neskorších potvrdeniach kráľmi Ľudovítom II. a Ferdinandom I., uvažovať aj ako o istom právnom vzore či základe pre ostatných valachov na území Západných Karpát.

Už v tomto období možno na území Oravy právom predpokladať existenciu viacerých horských salašov. Boli to práve tieto horské salaše, ktoré sa na začiatku druhej polovice 16. storočia stávali základom pre vznik nových dedín. Vyššie spomínaný Václav Sedlnický, ktorý držal hrad Orava titulom zálohu, sa v snahe zvýšiť svoje príjmy usiloval sústrediť roztratené valašské obyvateľstvo do novovznikajúcich dedín. Tie zrejme zakladal práve na miestach, kde pôvodne stávali väčšie či inak významné salaše.

Roku 1552 dal takto Václav Sedlnický v chotári Čimhovej, ktorá bola majetkom rodov Platy a Trnka, vystavať dedinu, ktorá dostala pomenovanie podľa kľčoviska na ktorom stála – Vitanova. Tunajšie šoltýstvo udelil istému Michalovi Koptejovi. Do roku 1556 založil Václav Sedlnický ešte ďalších šesť

Salaš, Ján Hála, Slovenská národná galéria SNG, zdroj: webumenia.sk

takýchto dedín. O tom, kedy a ako sa tak stalo, pramene žiaľbohu mlčia. Roku 1556, kedy hradné panstvo Orava získal do zálohu František Turzo, sa prvýkrát spomínajú dediny: Zazriva, Pribiss, Puczow, Chlebnicze, Podbielye a Bielypotok. Z mladších prameňov vieme, že všetky tieto dediny boli založené na valašskom práve. Nemalý podiel na uvedenom stave nesie ukončenie bojov medzi Jánom Zápoľským a Ferdinandom, ale hlavne vyriešenie dlhotrvajúcich sporov o Oravské panstvo, ktoré sa podarilo koncom prvej polovice 16. storočia aspoň provizórne uzavrieť.

Nasledujúca časť sa zameriava na oravskú časť sledovaného územia Malej Fatry a Kysuckej vrchoviny. Keďže tu vznikla len jedna dedina na valašskom práve – Zázrivá, môžeme jej venovať pozornosť o niečo podrobnejšie ako tým predošlým. Pokúsime sa pritom bližšie ozrejmiť najmä zaujímavé, avšak nesmierne zložité obdobie počiatkov tejto dediny.

Už sme spomínali, že roku 1556, kedy sa v písomných prameňoch prvýkrát stretávame s dedinou Zazriva, nastala v dejinách Oravy významná zmena. Oravské hradné panstvo získal tohto roku do zálohu František Turzo, zakladateľ oravsko-bytčianskej vetvy rodu Turzovcov. Ten naň získal právny nárok prostredníctvom sobáša s Barborou Kostkovou, dcérou nebohého Mikuláša Kostku, ktorý sa oň roky sporil s už spomínaným Václavom Sedlnickým. František Turzo získal nakoniec hrad do držby za 18 337 zlatých. V čase, kedy Ferdinand I. zálohoval Oravské hradné panstvo Turzovi, tvorili jeho súčasť tri mestečká a tridsať dedín. A hoci rod Turzovcov pôsobil na Orave iba 65 rokov (1556 – 1621), patrí toto obdobie v jej dejinách k tým najvýznamnejším. Výsledkom ich cieľavedomej kolonizačnej činnosti počas rokov 1556 – 1616 bol vznik až 42 nových dedín. No zatiaľ čo kolonizačné aktivity Václava Sedlnického sa zameriavali hlavne na územie dolnej Oravy, František, Juraj a Imrich Turzovci sa zamerali predovšetkým na Hornú Oravu. Nové dediny tu vznikali najmä na práve valašskom, postupom času aj na práve kopaničiarskom.

Vráťme sa však k dedine Zázrivá. Jej počiatky sú ešte i dnes zahalené tajomstvom. Isté je len to, že musela vzniknúť niekedy medzi rokmi 1550 – 1556. Listina kráľa Ferdinanda I. z roku 1550 ju totižto ešte nespomínala, no v roku 1556, kedy Oravské hradné panstvo získal do zálohu František Turzo, sa už uvádza ako hotová dedina, ktorá tvorila jeho integrálnu súčasť.

Erb rodu Turzovcov, Adolf Medzihradský, Oravská galéria, OGD, zdroj: webumenia.sk

Keďže na území, kde vznikla nemožno predpokladať žiadne staršie osídlenie, snáď len horský salaš, radí sa Zázrivá medzi tie oravské dediny, ktoré boli na valašskom práve založené. Žiaľ, nič bližšie nemožno s určitosťou povedať ani o pôvode jej prvých obyvateľov. Vychádzajúc z analógií z iných dedín, ktoré vznikli v tomto období, sa zrejme jednalo o valachov zo starších dolnooravských valašských dedín. Fakt, že v zázrivskom chotári už niekedy pred rokom 1665 jestvovali tzv. Vatzkowszke lúky, patriace Dubovej (Valaskej), by nasvedčoval tomu, že minimálne určitá časť z jej prvých obyvateľov mohla pochádzať práve z tejto starej valašskej dediny.

So Zázrivou sa potom v písomných prameňoch opäť stretávame v roku 1564, kedy sa Walachi Arvenses sťažovali kráľovi Ferdinandovi I. na jeho daňových úradníkov, ktorí ich nútili platiť krajinské dane, od ktorých vraj boli oslobodení. Okrem piatich starých valašských dedín Knyesy, Medzybrogy,

Dubowa, Usthy a Bziny sa tu ako novovybudované uvádzajú aj: Zazdrywa, Puczowa, Podbyly, Zlanycha a Chlewnica. Valasi žiadali kráľa, aby ich na základe privilégii Mateja Korvína a Ľudovíta II. oslobodil od povinnosti platiť dane a chránil ich pred daňovými úradníkmi. Existenciu privilégia z roku 1550, ktoré túto výsadu rušilo, samozrejme zamlčali. Ferdinand celú záležitosť postúpil uhorskej komore, sám ju však listom upozornil na skutočnosť, že oravským valachom roku 1550 túto ich niekdajšiu výsadu zrušil. Rozhodnutie uhorskej komory síce známe nie je, no ako možno dedukovať z údajov portálnych súpisov, jej stanovisko bolo s najväčšou pravdepodobnosťou zamietavé. „Výnimku“ zrejme dostali len tri najstaršie valašské dediny na Orave – Kňažia, Medzibrodie a Dubová (Valaská), ktoré boli od daní oslobodené.

Tabuľka č. 1. Počet zdanených port v Zázryvej v rokoch 1564 – 1575

Rok	1564	1565	1566	1567	1569	1570	1572	1573	1574	1575
Počet port	2	2	3	3	–	–	4	4	4	4

Z tabuľky č. 1 je evidentné, že Zazrywa bola v priebehu obdobia rokov 1564 – 1575 zdaňovaná v podstate pravidelne. Od platenia portálnej dane bola dedina z neznámeho dôvodu oslobodená len v rokoch 1569 – 1570, kedy sa v portálnych súpisoch vôbec neuvádza. V tieto roky bola zrejme vyberačmi dane klasifikovaná ako dedina, ktorá ešte nepodliehala zdaneniu. Nasvedčoval by tomu údaj v dikálnom súpise z roku 1570, kde sa spomína ako novozaložená. Vyššie uvedené údaje o počte zdanených port potvrdzujú i dikálne súpisy z rokov 1564, 1566, 1567, ktoré dedinu Zazrywa zhodne uvádzali ako majetok d[omi]ni Thurzo. Jej obyvateľstvo, ako dokazuje dikálny súpis Oravskej stolice z roku 1574, tvorili výlučne Walachi. V tabuľke tiež jasne vidieť, že počet zdanených port v rozmedzí rokov 1564 – 1570 pozvoľna stúpал, ale po roku 1570 už stagnoval.

Navzdory tomu, že povinnosť platenia krajinských daní stanovovalo valachom viacero snemových zákonov prijatých v priebehu rokov 1547 – 1574, časť z nich sa stále pokúšala ich plateniu vyhnúť. Oravskí valasi však v tomto smere nachádzali podporu aj u svojej feudálnej vrchnosti. Svedčí o tom list, ktorým

sa v roku 1576 Katarína Zrínska, vdova po Františkovi Turzovi, obrátila na kráľa Maximiliána I. so žiadosťou, aby valachom z Námestova, Bobrova, Ústia, Pucova, Chlebníc a Podbiela odpustil platenie krajinských daní za roky 1572 – 1575 a rozšíril výsady, ktoré užívalo obyvateľstvo dedín Kneszy, Medzybogy a Dubowa i na dediny novo erectas. Kráľ Maximilián, podobne ako aj pred rokmi jeho otec, postúpil celú záležitosť uhorskej komore. Jej stanovisko k žiadosti Kataríny Zrínskej, žiaľ, opäť nepoznáme. Portálne a dikálne súpisy z nasledujúcich rokov však jasne dokazujú, že i po roku 1576 boli od platenia daní oslobodení len valasi z dedín Kňažia, Medzibrodie a Dubová (Valaská).

Žiadosť, ktorú Katarína Zrínska roku 1576 zaslala kráľovi Maximiliánovi, je i napriek tomu, že sa v nej dedina Zázrivá vôbec nespomína, pre jej dejiny nesmierne dôležitá. Svedčí totiž o tom, že tunajšie valašské obyvateľstvo sa už o odpustenie, či aspoň zníženie svojich daňových povinností ani nepokúšalo. V tom

Hrad Orava, foto J. Jurík

čase teda muselo ísť o už „usadených valachov“ venujúcich sa popri tradičnom pastierstve aj poľnohospodárstvu, ktorí si pravdepodobne boli veľmi dobre vedomí, že podľa krajinských zákonov žiaden nárok na daňové úľavy nemali.

Ďalší vývoj dediny možno znovu rekonštruovať len na základe portálnych a dikálnych súpisov. Portálny súpis z roku 1577 tu už uvádzal iba dve zdaniteľné porty, čo pri porovnaní s rokom 1575 predstavuje prepad o 50 %. Z prameňa, žiaľ, nemožno určiť, či za tieto roky došlo v dedine Zazrywa k úbytku jej obyvateľstva alebo tu „len“ poklesol počet port podliehajúcich zdaneniu. Potom však začal počet port opäť pomaly stúpať. Portálny súpis z roku 1578 tu už uvádzal dva a pol zdanenej porty a o desať rokov mladší dikálny súpis (rok 1588) dokonca tri a pol. Obyvateľstvo dediny Zazrywa je aj tu označené ako Walachi. Dikálny súpis Oravskej stolice z roku 1593 dedinu uvádza ako majetok Georgii Thurzo s troma portami. V porovnaní s rokom 1588 sa však počet zdaniteľných port znížil asi o 14 %. Prvý súpis domov Oravskej stolice z roku 1598 zachytil v dedine Zazrywa 11 poddanských domácností, ktoré boli súčasťou zdanenia.

Ako sme už spomínali, valasi sa popri ich tradičnom pastierstve a produkcii mliečnych výrobkov venovali, hoci spočiatku len okrajovo, aj roľníctvu, uhliarstvu, ťažbe a spracovaniu dreva. Toto tvrdenie dozaista platí i pre zázrivských valachov. Ak prví tunajší valasi skutočne pochádzali z Dubovej (Valaskej), bude asi namieste predpokladať, že sa spočiatku snažili aj v Zázrivej aplikovať zvyky a obyčaje, na ktoré boli zvyknutí vo svojej materskej obci. Portálne a dikálne súpisy z druhej polovice 16. storočia však svedčia o tom, že tunajší valasi, na rozdiel od svojej rodnej obce, dane platili. Z toho vyplýva, že to už boli usadení valasi, ktorí sa popri pastierstve venovali taktiež poľnohospodárstvu. To od druhej polovice 16. storočia zohrávalo v živote dedín na valašskom práve čoraz významnejšiu úlohu. So vzrastom počtu valašského obyvateľstva a vznikom nových dedín začalo byť hľadanie vhodných pastvísk pre extenzívny chov dobytku (najmä oviec) čoraz väčším problémom. Valasi teda boli nútení hľadať si nové spôsoby obživy, a preto začali pomaly siahať i po poľnohospodárstve, či po práci s drevom. Na to samozrejme pohotovo reagovala aj ich feudálna vrchnosť, ktorá od valachov nepožadovala už len typické valašské dávky, ale i dávky z poľnohospodárskych produktov a robotu.

Dôkazom toho je aj prvý známy účtovný predpis Oravského hradného panstva z roku 1602, ktorý obsahuje údaje o povinnostiach jednotlivých poddanských mestečiek a dedín voči feudálnej vrchnosti. Pri dedine Zázriva sa môžeme dočítať, že jej obyvateľstvo odovzdávalo vrchnosti peňažné a naturálne dávky v štyroch termínoch – na sviatok sv. Juraja, na sv. Jána, na sv. Michala a na Narodenie Pána. Na sv. Juraja boli obyvatelia povinní zaplatiť 17 zlatých, uhradiť poplatok za mäsiara, odvieť 44 baranov, ako i bližšie nešpecifikovaný desiatok. Mali tiež povinnosť voziť soľ, respektíve za to zaplatiť stanovenú peňažnú náhradu. Na sviatok sv. Jána uhrádzali poplatok za prenájom dvoch holí, odvádzali desiatok zo 700 oviec, dávali päť jahniat, prípadne za ne museli uhradiť náležitú finančnú náhradu. Na sv. Michala platievali za bryndzu, potraviny a za to, že nezážali seno. Na Narodenie Pána boli povinní zaplatiť 3 zlaté a 97 denárov, uhradiť poplatky za dva mlyny, za drevo, za povolenie chytať vtáky, za pílu a opäť uhradiť nájom za hole. Okrem toho museli voziť víno, odovzdať hradu dvoch jariabkov alebo za ne zaplatiť stanovený poplatok. Poddaní boli tiež povinní odovzdať 48 korcov ovsu a šoltýsi ďalších šesť.

Zázriva v súčasnosti, foto Jozef Jurík

Do ďalšieho vývoja dediny však veľmi negatívne zasiahlo Bočkajovo povstanie (1604 – 1605). Súpis domov z roku 1604 zachytil v dedine Zazrywa už len päť zdaniteľných domov. Ak to porovnáme so stavom z roku 1598, možno konštatovať približne 45 % pokles. V súpise z roku 1608 sa dokonca spomínajú len tri zdanené poddanské domácnosti, pričom sa uvádza, že ešte roku 1604 mala Zazrywa päť domov súcich na zdanenie, no teraz (1608) je možné pre veľký hlad a nedostatok chleba zdaniť len tri. Po skončení povstania Štefana Bočkaja došlo na Orave k významnej majetkoprávnej zmene. Roku 1606 odmenil kráľ Rudolf I. vernosť Juraja Turzu a jeho zásluhy pri uzavretí mieru s Bočkajom tým, že mu Oravské panstvo, ktoré roku 1556 dostal jeho otec do zálohy, udelil do dedičného vlastníctva (a to tak po meči, ako aj po praslici). Uvedená skutočnosť však na životy obyvateľov Zázrivej nemala podstatnejší dopad. Ako vyplýva zo súpisu domov z roku 1608, ešte i dva roky po uzatvorení Viedenského mieru muselo obyvateľstvo Zázrivej znášať jeho dôsledky v podobe biedy a hladu. Život v dedine sa však v priebehu nasledujúcich rokov postupne vracal do normálu.

O tom, že počas „rokov obnovy“ zohrávalo v živote jej obyvateľov čoraz väčšiu úlohu poľnohospodárstvo, svedčí i kanonická vizitácia superintendenta bytčianskeho dištriktu Eliáša Lániho z roku 1612. Podľa nej dostával veličniansky farár od poddaných zo Zázrivej po dva korce jačmeňa a od každého z troch zázrivských šoltýsov dva korce ovsa. Zázrivskí poddaní teda odvádzali farárovi výlučne dávky z obilnín. Ďalším nepriamym dokladom tohto prerodu dediny je listina, ktorou Juraj Turzo v roku 1613 konečne presne vymedzil hranice jej chotára. Tie, ako sa zdá, neboli až dovtedy presne stanovené, a to i napriek skutočnosti, že od založenia dediny už uplynulo zhruba 60 rokov (!). Popis chotárnych hraníc znel nasledovne: „...Chotar jejich jest z Veličany na Čremoš po studňu, z Párničany po Biely potok, z Hruštínom po vrch Beskydu, z Považany tež po vrch Beskydu aneb Rovnej hory...“ Na základe uvedeného teda možno usudzovať, že v čase kedy sa ešte väčšina z tunajších valachov venovala pastierstvu, nebolo presné vymedzenie dedinského chotára nevyhnutnosťou. Ako však voľných plôch pre extenzívne dobytkárstvo postupne ubúdalo a valasi sa čoraz viac venovali poľnohospodárstvu či práci s drevom, stávala sa táto otázka čoraz aktuálnejšou. No boli to zrejme až množiace sa konflikty so susedmi, ktoré nakoniec donútili Juraja Turzu presne vymedziť chotárne hranice.

Zázrivá síce čoraz viac nadobúdala roľnícky charakter, ale tradičné pastierstvo a s ním spojené dorábanie typických valašských výrobkov, malo v dedine stále významné postavenie. Dôkazom je listina, ktorou Juraj Turzo pridelil roku 1615 jednotlivým oravským dedinám do užívania hole a stanovil počet oviec, ktoré na nich majú byť chované. Podľa jeho nariadenia malo 44 oravských dedín chovať dovedna 20 167 oviec. Dedine Zazrywa boli vtedy pridelené, respektíve znovu potvrdené hole zvané Okruhlicza a Ostrý Wrch, na ktorých mala chovať 700 oviec. Zo 44 dedín chovali rovnaký počet oviec už len tri – Hruštín, Námestovo a Ústie. Viac ich na svojich holiach držali už iba Chlebnice a Malatiná, ktoré chovali po 1 200 kusov.

Valaško-roľnícky charakter dediny krásnym spôsobom ilustruje najstarší známy urbár Oravského hradného panstva z roku 1619, vyhotovený na príkaz Jurajovho syna Imricha. Ten pri dedine Zázrivá uvádza, že ju spravuje šoltýs Juraj, ktorý je povinný voziť panstvu víno aj soľ a odovzdávať dvoch jariabkov. Za mlyn musí panstvu dávať vykrmeneho brava alebo päť zlatých.

Kostol vo Veličnej, foto Jozef Jurík

Ďalej mal v čase potreby povinnosť povstať so zbraňou, pomáhať pri opravách hradu, dávať dary, odvádzať desiatok z oviec aj šindľov. Valašských sedliakov tu podľa urbára bolo jedenásť, želiarov päť. Sedliaci boli povinní dávať panstvu: 44 baranov, desiatok z oviec, od salašov boli povinní posilať do zbroje stálych valachov aj pešiakov a pracovať na opravách hradu. Ich „kuchynské dávky“ boli nasledovné: 2 teľatá, 11 kapúnov, 22 sliepok, 11 husí, 11 jariabkov, 100 kusov vajec a ovos v objeme 20 lukien a 2 korcov. Želiari boli povinní dávať pre hradnú kuchyňu päť sliepok.

Urbárom z roku 1619 možno našu analýzu počiatkov dediny Zázrivá ukončiť. Dedina mala k uvedenému roku vymedzené chotárne hranice, pridelené dve hole pre pasenie dobytká aj presne stanovené záväzky voči feudálnej vrchnosti a štátu. V časoch Bočkajovho povstania, ale najmä počas „rokov hladu“, ktoré ho nasledovali, jasne ukázala svoju životaschopnosť. Na najstarších dejinách Zázrivej možno krásne ilustrovať proces formovania nových dedín, ktorý netrval niekoľko dní či mesiacov, ale niekoľko rokov, pričom sa v extrémnych prípadoch (ako bol tento) mohol natiahnuť i na celé desaťročia. Od založenia Zázrivej po ustálenie jej hraníc ubehlo okolo 60 rokov (!). Za toto obdobie zažila dedina „prerod“, počas ktorého sa z typickej dediny na valašskom práve stala dedina valašsko-roľnícka, v ktorej sa tradičné valašské prvky čoraz viac snúbili s „novým“ poľnohospodárstvom.

Zoznam prameňov a literatúry

Pramene

Archívne

Magyar Nemzeti Levéltár Budapest, Conscriptioes portarum (fotokópie uložené v Knižnici Historického ústavu Slovenskej akadémie vied v Bratislave)

Magyar Nemzeti Levéltár Budapest, Urbaria et conscriptiones.

Slovenský národný archív v Bratislave, fond Zbierka písomností rôznej proveniencie.

Slovenský národný archív v Bratislave, fond Jozef Kohút.

Štátny archív v Žiline so sídlom v Bytči, fond Oravský komposesorát.

Štátny archív v Žiline so sídlom v Bytči, pobočka Dolný Kubín, f. Jozef Gebura osobný fond. Literárny archív v Martine, fond Kavuljak, Andrej.

Edované

MÁRKUS, Dezsö (ed.). Corpus Juris Hungarici: 1527 – 1608. Budapest: Franklin-Társulat, 1899, 995 s.

SEMKOWICZ, Władysław (ed.). Materiały źródłowe do dziejów osadnictwa Górnej Orawy I. Zakopane: Muzeum Tatrzańskie w Zakopanem, 1932. 199 s.

SEMKOWICZ, Władysław (ed.). Materiały źródłowe do dziejów osadnictwa Górnej Orawy II. Warszawa: FKN, 1939. 480 s.

Literatúra

BADA, Michal. Orava na počiatku novoveku. In BADA, Michal – BARTLOVÁ, Alena (eds.). Putovanie dejinami pod múrmi Oravského hradu. Bratislava: Veda, Historický ústav SAV, 2015, s. 20 – 27.

BEŇKO, Ján. K niektorým otázkam výskumu osídlenia Slovenska. In Historický časopis, 1997, roč. 45, č. 1, s. 44 – 51.

BEŇKO, Ján. K problematike osídlenia a doosídľovania Slovenska. In Historický zborník 7. Martin: Matica slovenská, 1997, s. 27 – 36.

BEŇKO, Ján. Osídlenie severného Slovenska. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo, 1985, 316 s.

BOTÍK, Ján. Etnická história Slovenska: K problematike etnicity, etnickej identity, multietnického Slovenska a zahraničných Slovákov. Bratislava: Lúč, 2007, 228 s.

ČAPLOVIČ, Pavol. Oravský Zámok. Banská Bystrica: Stredoslovenské vydavateľstvo, 1967. 112 s.

FLOREKOVÁ, Iveta. Osídľovanie a bohatstvo Turzovcov na Orave. In DVOŘÁK, Pavel. et. al. (eds.). Juraj Turzo: Veľká kniha o uhorskom palatínovi. Martin: Matica slovenská, 2012, s. 96 – 111.

FLOREKOVÁ, Iveta. Poľské vplyvy v dejinách Oravského panstva a hradu. In Zborník Oravského múzea XVII-2010. Dolný Kubín: Oravské múzeum P. O. Hviezdoslava, 2010, s. 34 – 48.

GÁČOVÁ, Alžbeta. Pôvod ustanovizne šoltýstva na Slovensku. In Historický zborník III. Turčiansky sv. Martin: Matica slovenská, 1945, s. 43 – 68.

HABOVŠTIAK, Alojz. Stredoveká dedina na Slovensku. Bratislava: Obzor, 1985, 386 s.

- HALAGA, Ondrej Richard. „Ius Sclavorum“ a „platea Sclavorum“ stredovekých miest Uhorska. In Historické štúdie. XII. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1967, s. 123 – 153.
- HORVÁTH, Pavel. Orava v období Turzovcov. In Zborník Oravského múzea 12/1995. Oravský Podzámok: Oravské múzeum, 1995, s. 5 – 23.
- HUBA, Peter. Oravský hrad. Martin: Osveta, 1986, 136 s.
- HUBA, Peter. Zázrivá. Martin: Osveta, 1988, 271 s.
- HUBA, Peter – KARCOL, Miroslav. Zázrivá. Dolný Kubín: Peter Huba, 2004, 146 s.
- CHALOUPECKÝ, Václav. Valaši na Slovensku. Praha: Orbis, 1947, 116 s.
- CHMELÍK, Martin. Turzovci vo víre vojen. In DVOŘÁK, Pavel. et. al. (eds.). Juraj Turzo: Veľká kniha o uhorskom palatínovi. Martin: Matica slovenská, 2012, s. 70 – 91.
- KADLEC, Karel. Valaši a valašské právo v zemích slovanských a uherských. Praha: Česká akademie císaře Františka Jozefa pro vědy, slovesnost a umění, 1916, 528 s.
- KAVULJAK, Andrej. Dejiny lesníctva a drevárstva na Slovensku. Bratislava: Nákladom lesníckej a drevárskej ústredne, 1942, 244 s.
- KAVULJAK, Andrej. Historický miestopis Oravy. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1955, 308 s.
- KAVULJAK, Andrej. Hrad Orava. Turčiansky Sv. Martin: KÚS, 1927, 258 s.
- KAVULJAK, Andrej. Valasi na Slovensku: Historicko-etnografická štúdia. In MRÁZ, Andrej – FLOREK, Pavol – BARTEK, Henrich (eds.). Sborník na počesť Jozefa Škultétyho. Martin: Matica slovenská, 1933, s. 336 – 374.
- KAVULJAKOVÁ, Jolana – MENCLOVÁ, Dobroslava. Oravský zámok. Bratislava: SVKL, 1963, 158 s.
- KŁAPYTA, Piotr. Wołosi: nomadzi Bałkanów. In KIEREŚ, Małgorzata (ed.). Pasterstwo w Karpatach: tradycja a współczesność: szkice. Warszawa: Centrum UNEP/GRID; Wadowice: Grafikon, 2013, s. 29 – 39.
- KLEŇ, Milan. Súbežnice života oravského človeka. Vrútky: Nadas – AFGH, 1993, 376 s.
- KOČIŠ, Jozef – KURUCÁROVÁ, Jana. Palatín: životné osudy Juraja Thurzu. Žilina: Georg, 2012, 151 s.
- KUBINYI, Miklós: Árva vára. Budapest: Franklin, 1890, 192 s.
- LENGYELOVÁ, Tünde. Orava a Oravský hrad v 17. a v prvej polovici 18. storočia. In BADA, Michal – BARTLOVÁ, Alena (eds.). Putovanie dejinami pod múrmi Oravského hradu. Bratislava: Veda, Historický ústav SAV, 2015, s. 29 – 44.
- MACŮREK, Josef. K dějinám valašské kolonisace v Trenčanské stolici (na pohraničí moravsko-slovenském a těšínsko-slovenském) od konce 15. století do roku 1618. In Valašsko, 1954, roč. 3, s. 6 – 27.
- MACŮREK, Josef. Valaši v Západních Karpatech v 15. – 18. století. Ostrava: Krajské nakladatelství, 1959, 527 s.
- MACŮREK, Josef. Valašské osídlení na Kysucku-Čadecku a jeho souvislosti s Těšínskem (v 16. a 17. století). In Slezský sborník, 1954, roč. 52, s. s. 454 – 499.
- MAREK, Miloš. Cudzie etniká na stredovekom Slovensku. Martin: Matica slovenská, 2006, 519 s.
- MASLÍKOVÁ, Ludmila. Hospodárske pomery na Orave na základe urbárov z prvej polovice 17. storočia. (Urbár panstva hradu Orava z roku 1602). In Historia nova. Dejiny prístupné všetkým [online]. Bratislava: Filozofická fakulta Univerzity Komenského – Katedra slovenských dejín, 2011, roč. 2, č. 2, s. 68 – 85.

- MASLÍKOVÁ, Eudmila. Vývoj osídlenia a hospodárskych pomerov na dolnej Orave od počiatku osídlenia do polovice 18. stor. In Zborník Oravského múze. XXVI. Dolný Kubín: Oravské múzeum P. O. Hviezdoslava, 2009, s. 9 – 27.
- MAŤUGOVÁ, Soňa. Kolonizácia Oravy za vlády Turzovcov. In Zborník Oravského múzea 15/1998. Oravský Podzámok: Oravské múzeum, 1998, s. 85 – 88.
- MAŤUGOVÁ, Soňa. Turzovské listiny pre oravské mestečká a obce, uložené v ŠOKA Dolný Kubín. In Zborník Oravského múzea 12/1995. Oravský Podzámok: Oravské múzeum, 1995, s. 68 – 69.
- MIKLÁŠ, Milan – HUBA, Peter. Premeny Oravy. Martin: Osveta, 1985, 255 s.
- NOVÁK, Ján. Salašníctvo v Karpatoch. Brno: Tribun EU, s.r.o., 2018, 500 s.
- PREKOPP, Ivan. Z histórie salašníctva, ovčieho mliekárstva a bryndziarstva na Slovensku. In Vlastivedný časopis, 1967, roč. 16, č. 4, s. 167 – 172.
- RATKOŠ, Peter. Problematika kolonizácie na valašskom práve na území Slovenska. In Historické štúdie. XXIV. Bratislava: Veda, 1980, s. 181 – 224.
- RATKOŠ, Peter. Rozvoj valašského ovčiarstva a jeho prírodné podmienky v 14. – 17. storočí. In Nové obzory 26. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo; Múzeum SRR v Prešove, 1984, s. 129 – 146.
- SEDLÁK, František. Z minulosti Oravy. In Pamiatky a múzeá. 1959, roč. 8, č. 4, s. 156 – 162.
- SOKOLOVSKÝ, Leon. Dedina na Slovensku v 14. – 15. storočí – správna organizácia a jej pôsobnosť. In Zborník Filozofickej fakulty a Ústavu marxizmu-leninizmu Univerzity Komenského. Bratislava: SPN, 1988, s. 49 – 83.
- SOKOLOVSKÝ, Leon. Prehľad dejín verejnej správy na území Slovenska I: (Od počiatkov do roku 1526). Bratislava: Metodické centrum mesta Bratislavy, 1995, 39 s.
- SOKOLOVSKÝ, Leon. Správa stredovekej dediny na Slovensku. Bratislava: Academic Electronic Press, 2002, 308 s.
- SOKOLOVSKÝ, Leon. Terminológia dejín správy stredovekej dediny na Slovensku. In Historický časopis, 1985, roč. 33, č. 4, s. 506 – 528.
- VELIČKA, Drahomír. Niekoľko poznámok k začiatkom valašského osídľovania v oblasti severozápadného Slovenska. In Studia Historica Tyrnaviensia XVI. Kraków: Towarzystwo Słowaków w Polsce; Trnava: Filozofická fakulta Trnavskej univerzity, 2014, s. 297 – 311.
- ŽUDEL, Juraj. Osídlenie Slovenska v neskorom stredoveku. Bratislava: Veda, 2010, 320 s.
- ŽUDEL, Juraj. Slovakia's Settlement towards the end of the Middle Ages. In Geografický časopis. 1988, roč. 40, č. 1 – 2, s. 112 – 119.
- ŽUDEL, Juraj. Vývoj osídlenia Slovenska od počiatkov valašskej kolonizácie do konca stredoveku. In Archaeologia historica 13. Brno: Masarykova univerzita, Filozofická fakulta, 1988, s. 7 – 17.

Príchod valachov do severnej časti Trenčianskej stolice

PhDr. Marián Liščák, PhD.

Príchod valachov do severnej časti Trenčianskej stolice

Na územie dnešného Slovenska začalo valašské obyvateľstvo prichádzať v prvej polovici 14. storočia. Podľa doktora Petra Ratkoša mala valašská kolonizácia Slovenska tri hlavné etapy. V prvej sa kolonizácia obmedzovala výhradne na územie východného Slovenska, v druhej v priebehu 14. storočia potom začali na naše územie prenikať valasi z Poľska a v tretej sa podľa neho od 15. storočia do kolonizácie aktívne zapájalo už aj pôvodom slovenské obyvateľstvo.

Do severnej časti Trenčianskej stolice postupovali valasi dvoma hlavnými prúdmi. Jedna vetva, ktorá v sebe obsahovala pomerne veľké percento pôvodného obyvateľstva z východného Slovenska smerovala horskými oblasťami popod Vysoké Tatry. Druhá vetva valachov smerovala územím Haliče a južného Poľska, teda pohraničnou oblasťou ponad Vysoké Tatry. Prenikla do oblasti Oravy, severnej Moravy a Sliezska a severozápadných Kysúc. Nie je úplne zrejmé, ktorá z nich do severnej časti Trenčianskej stolice dorazila prvá, keďže panstvá pri ich usádzaní neuvádzali odkiaľ prichádzali, len možno z dokumentov z konca 15. a počiatku 16. storočia badať ich prítomnosť.

V oblasti severozápadného Slovenska sa valasi po prvýkrát spomínajú v dokumente z roku 1474 v oravskej a liptovskej stolici, kde panovník Matej Korvín udelil privilégia trom valašským osadám (Kňážji, Medzibrodu na Orave a Dubovému na Liptove). Najdôležitejšou správou pre severnú časť Trenčianskej stolice je listina Vladislava II. z roku 1496, ktorou potvrdil listinu kráľa Mateja (vydanú po roku 1475) a v nej udelené slobody pre „Volachis“ v Belej a na iných miestach a v lesoch patriacich k hradu Strečno. Na základe tohto dokumentu sa dá predpokladať, že v období prelomu 15. a 16. storočia boli valasi prítomní na viacerých miestach Strečnianskeho panstva. Valachov v Trenčianskej stolici však už spomínajú aj staršie dokumenty z rokov 1491 a 1492.

V roku 1548 sa spomínajú valasi v osade Nesluša a o rok neskôr aj v Tižine. Valasi z druhej spomenutej obce tak popri valachoch z Belej začali obsadzovať

Portrét Mateja Korvína, Blasius Höfel, Fendt, rytina, Galéria mesta Bratislavy,
zdroj: webumenia.sk

koncové oblasti Varínskej doliny s presahom do Bystrickej doliny. V tomto priestore tak začali hraničné rozbroje medzi Starohradským a Strečnianským panstvom. Strečnianske panstvo oplývajúce v tom čase už omnoho väčším územím, si tak mohlo dovoliť poskytnúť územia výrazne väčšiemu počtu valachov, ktorí takto postupne obsadili aj územie Bystrickej doliny. Postupovali až k Veľkej Rači, kde narazili v oblasti Čadce na už skôr usadených valachov zo severnej vetvy, ktorí sa v okolí Veľkej Rače usadili už dávnejšie, ešte koncom 15. storočia. Čadca samotná bola založená v roku 1534. Tižina je pre valašské osídlenie tejto oblasti veľmi dôležitým pojmom. Poskytovala totiž istý administratívny rámec osídľovaniu Bystrickej doliny i koncových častí Terchovskej doliny. Celé toto územie totiž zrejme pôvodne administratívne spadalo pod ňu a až neskôr sa tam vytvorili samostatné obce. Toto potvrdzuje napríklad dokument z 18. storočia, kde sa uvádza, že územie neskoršej Riečnice bolo v 17. storočí Tižinským. V Tižine tak zrejme sídlil pôvodný vojvoda, ktorý spravoval rozsiahle územie od dnešnej Terchovej až po Veľkú Raču.

„Dosvedčuje, že Oselnice na pašu dedine Lutiši volanej od starodávna boli dané a to vie odtiaľ, keď bol mal ešte šesťnásť rokov nejaký Novosad v koncových častiach Tížinských sa usadil, kde teraz už Riečnica nová dedina sporadana je. Spomenutý Novosad svedka a ešte niekoľko paholkov iných Tížinských najal, aby mu chrastie rúbali, keď pridúc na tú stranu od Oselnic ukázal im a rozkázal chrastie alebo horu rúbať, hovoriac svedkovi a ostatným, že preto im tam dáva rúbať, aby Lutišania, ktorí majú v Oselnici svoje pasienky, do jeho pozemkov sa netisli.“

S južnou vetvou valachov, ktorá medzičasom obsadila väčšinu východných Kysúc, sa severná vetva stretla v oblasti stredných Kysúc, v okolí Krásna nad Kysucou. Aj keď i toto možno brať skôr za pomyselnú hranicu, keďže valasi žijúci v tom čase nomádsnym spôsobom života prenikali aj hlbšie do spomenutých území (napríklad valasi z Belej pasúci svoje stáda na území neskoršej Rakovej). Jedným z pekných dokladov osídlenia Bystrickej doliny na Kysuciach valachmi z južnej vetvy je aj dnes úplná absencia goralského nárečia v Bystrickej doline ako jedinej pohraničnej oblasti dnešného severozápadného Slovenska. Schopnosť valachov zmysluplne využívať aj dovtedy z poľnohospodárskeho hľadiska neobývatelne oblasti vzbudzovala záujem u zemepánov o podriadenie valachov a presnejšie ohraničenie svojich majetkov najmä v horských oblastiach, ktoré dovtedy neboli pre nikoho príliš zaujímavé. Z toho potom vznikali stáročia trvajúce majetkovo-chotárne spory medzi majiteľmi jednotlivých panstiev.

Pohnútky a dôvody pre prizývanie a usádzanie valachov

Najskôr treba uviesť na pravú mieru fakt, že v prípade valašskej kolonizácie vonkoncom nešlo o kontrolovaný prisun valachov a ich usádzanie na jednotlivých panstvách. Tí sa totiž častokrát premiestňovali živelne usádzajúc sa v pásmach, ktoré boli dovtedy pre bežné poddané obyvateľstvo z poľnohospodárskeho hľadiska málo atraktívne. V takomto prípade sa teda dohody so zemepánmi, ktorým dané územie patrilo, uzatvárali často až dodatočne. Toto prirodzene platilo hlavne pre počiatočné fázy valašskej kolonizácie. Neskôr, keď si už aj zemepáni boli dobre vedomí výhod, ktoré im usádzanie valachov

Starý hrad – hrad Varín, Ivan Štubňa, drevorez, Stredoslovenská galéria,
zdroj: webumenia.sk

Hrad Strečno, Ferdiš Duša, drevoryt, Galéria umenia Ernesta Zmetáka, zdroj: webumenia.sk

Hrad Budatín, Ferdiš Duša, drevoryt, Galéria umenia Ernesta Zmetáka,
zdroj: webumenia.sk

na území svojich panstiev môže priniesť, začali ich sami pozývať. Sami ich potom smerovali k odľahlejším lokalitám. Tak postupovali Suňogovci v Budatínskom panstve, Deršfiovci v Strečnianskom, no nepochybne i Pongrácovci v Starohradskom panstve.

Priebeh valašskej kolonizácie v severnej časti Trenčianskej stolice

Významnejšou sa valašská kolonizácia v severnej časti Trenčianskej stolice stala v prvej polovici 16. storočia, kedy sú pramenne valasi doložení zo Strečnianskeho, Budatínskeho, Hričovského, Starohradského, Lietavského,

Bytčianskeho i Považskobystrického panstva. Išlo síce stále o pomerne málo správ, ktoré nasvedčujú tomu, že podiel valachov v tejto oblasti ešte nebol veľký, avšak pomerene rýchlo vzrastajúci. Toto obdobie bolo totiž stále len prvou fázou valašskej kolonizácie, kedy početnosť prichádzajúcich kolonistov ešte nedosahovala veľké hodnoty, rovnakým problémom bol spočiatku opatrný a podozrievavý záujem zemepánov o ich usádzanie na území svojich panstiev. Valasi pôsobiaci pod rozličnými panstvami sa však už v tom čase dostávali do konfliktov (často ozbrojených) kvôli pastvinám, v čom ich zemepáni podporovali. Navyše k rozporom valachov pasúcich svoje stáda medzi jednotlivými panstvami severnej časti Trenčianskej stolice začali od druhej polovice 16. storočia pribúdať aj konflikty s valachmi žijúcimi na Morave a Sliezsku, ktorí v tom čase začali prenikať cez pohraničie na územie dnešného Slovenska.

O skutočnej rozsiahlej valašskej kolonizácii tejto oblasti možno hovoriť od druhej polovice 16. storočia, kedy počet valachov vzrástol až do takých rozmerov, že začali vznikať osady, ktoré sa neskôr stali základom pre vznik ďalších obcí v ich okolí (napríklad Bystrica). Zatiaľ čo v prvej polovici 16. storočia v prípade valachov v severnej časti Trenčianskej stolice prevládal ešte skôr kočovný spôsob života a neustále posúvanie sa za novými pastvinami, tak približne od jeho polovice začali pasenie dopĺňať o poľnohospodársku činnosť. K tomu ich bezpochyby viedlo i prezimovávanie statku, pre ktoré si museli pripraviť vhodné podmienky v údoliach. Keď sa potom takto naviazali na určité miesto, už sa od neho ani v letnom období príliš nevzdalovali. Navyše oblasť sa začala čoraz viac zaľudňovať, preto nových, nikým nevyužitých pastvín bolo čoraz menej. Výraznejšie preto začali poľnohospodársky kultivovať okolie svojich príbytkov, čo viedlo k prvej vlne rozsiahleho odlesňovania tejto oblasti.

V prvej polovici 17. storočia pod vplyvom výrazného prílevu obyvateľstva pokračuje zakladanie nových obcí na valašskom práve. Špecifickým javom tohto obdobia sa stal fakt, že mnohí valasi sa začali trvalo usádzať, pasenie sa u mnohých stávalo okrajovou záležitosťou, redukovali počet svojho dobytku, mnohí postupne trvalo prechádzali na poľnohospodársku rastlinnú produkciu. V tomto období umožňovala početnosť valašskej populácie v okolí starších osád (Čadca, Bystrica) vznik nových obcí, ktoré sa od nich odtrhávali (Nová Bystrica, Klubina, Radôstka), respektíve sa profilovali samostatne v ich okolí (Čierne, Skalité, Oščadnica atď.). Ich spájajúcim prvkom zostali však naďalej

valašské vojvodství, pod které spadali a vojvoda tak zůstal v pozici nadradeného richtárem. Zájmem zemepánů bylo čto nejvýznamnějšíe zařudnění svojích majetkov, kvůli následnému profitu, preto začali podporovat aj novú formu kolonizovania koncových částí údolí formou vnútornej kolonizácie, keď obyvatelstvu z už existujúcich dedín ponúkali možnosť získať rozsiahlejšie pozemky (zárubky) oslobodené na určitý čas od poddanských povinností, avšak v nehostinnejšom prostredí. Zárubky získavali osadníci v jednom kuse, ktorý zväčša zaberá pás zeme ohraničený hranicou chotára, prípadne prírodnými prvkami (vrchmi, potokom atď.). Od takto stanovených zárubkov boli potom vytýčené aj poddanské plnenia. Rozdelenie takýchto obcí podľa zárubkov potom zväčša pretrvalo až do 19. storočia. Valašská kolonizácia, ktorá tak v priebehu 17. storočia v tejto oblasti vyčerpala svoje možnosti, sa takto začala prekrývať s kolonizáciou kopaničiarskou a nakoniec s ňou splynula. V nižšie položených lokalitách pritom kopaničiarska kolonizácia prebiehala v podstate súbežne s valašskou už aj v 16. storočí. Údolia boli osídlené aj starším roztrúseným obyvateľstvom, ktoré postupne splývalo s valašským a navzájom od seba preberali poznatky. Z archívnych dokumentov je navyše zrejmé, že aj pri zakladaní obcí na kopaničiarskom práve v 17. storočí, sa ich obyvateľstvo aj tak stále riadilo časťami práva valašského, ako napríklad v podriadenosti valašskému vojvodovi ako tomu bolo v oblasti Bystrickej doliny.

Z archívnych dokumentov

Valašskí osadníci a bežné obyvateľstvo boli v počiatkoch kolonizácie oblasti severnej časti Trenčianskej stolice pomerne výrazne rozdelení, a to aj v dokumentoch. Napríklad v dokumente z roku 1543 od Mikuláša Kostku sa uvádza okrem iných mien aj richtár Belej Matej Belský aj s celou dedinou, avšak samostatne aj (nemenovaný) vojvoda so všetkou valašskou obcou. V ďalšom dokumente z roku 1577 sa spomínajú valasi v oblasti Vrátnej doliny. V roku 1584 sa sťažoval Ján Kalyar z Lysice, že mu vojvoda Ján Číž a valach Ján Kačina, obaja patriaci k Tižine, rozsekali sane a vzali reťaz i sekeru. Obyvateľmi Tižiny mali byť vykonané aj ďalšie škody na majetku Starohradského panstva, ktoré však v tom čase stoličná komisia pre veľký sneh nevidela. V dokumente

Acta Anno 1543. in Arch. po D. Mikulášy.

Mikuláš Kostka z Tečez, a na Lechaw se Dynomugi tím,
to Listem, že jsem pozval kžobě Urozeně Wladize Pa-
na Michala Cholišpanského a pana Walenta Nedecz-
kého na ten čas, kterých jsem mohl gmiri, že by
wyslily v páriš Liji, což je dříve gruntuow Dro-
genkiš, a Starohradského, kdež ja poznali, a powe-
řeli pod Juru Czty, a pod příjahu gožen Kazdy zmiš
zulašky: kterých ja tuo zepřany, gat za gemich
pawow od rawnedo cřaju bywalo, a kři, kři cjo po-
žiwalo, tož za pana Pabera, Jan za pana Kamř
Pawla, potom za pana Marka, za pana Geizho, a za
pana Gezika, a za pana Diviana Bwctlowškos-
az w zchot cřaju Křidow Mathia, Kolšy, zje ..
wřezku Cěřnu Wogewowu ze wřezku Wřy.

Nagprwe v Liji v tebe poroka Lym bartu
na wred aš na trawnyk, a potom na žim na wred
na Magoru, potom v žina wred porub pō naje
pomiřu wredom porubami, aš Kěbolam Kernu
Chotaru.

A Druhi v kura ugal go, a mēnchuwēnu Głowetku
puol Palafē, a tak aš wřezto chwite ućlal mu wē-
liku Wřowu.

Protož mi Michal Cholišpanský, a Walent Nedecz-
ký wyslyšewše so wredomy pod příjahu waly Jme
k tomu Jwe řekowý přitizřinarij. [L. S.] [L. S.]

Copiam presentem in suo vero, et genuino Originali per me collatam,
videmq. esse una conformem esse in fidem subscriptus testor
Buda 1807.

Georgius Urbanovicz
V. Archivarius Reg. Cels.

Mikuláš Kostka vo veci hraničného sporu medzi Starohradským a Strečnianskym panstvom z roku 1540, kde spomína aj valašského vojvodu a valachov, foto Marián Liščák

z roku 1540 sa uvádza, že valasi v tom čase pásli svoje stáda aj v lesoch Radicze, Klubina, Zbora, Blasovicz a Diedova, teda z veľkej časti na území dnešnej Bystrickej doliny.

V Čadci mali v prvej polovici 16. storočia koliby, košariská a svoje ovce istý Boďa z Dolnej Tižiny a Lokina Slanina volaný aj Lokňa, ktorý tam choval údajne až 400 oviec. Salaše sa spomínajú v oblasti dnešnej obce Oščadnica v roku 1582, ktorá sa tam uvádza pod názvom Podjavorská Oščadnica, pričom stoličných úradníkov tam sprevádzal richtár Kysuckého Nového Mesta Juraj Sumida. Uvádzajú sa tam škody, ktoré na dvoch tamojších salašoch napáchali valasi Mikuláša Deršfiho. Na jednom z nich poničili dva kotly a ukradli štyri ďalšie kotlíky, štyri sekery, štyri klobúky a ďalšie veci. V piatok (18. 11.) pred dňom svätej Alžbety v roku 1583 začala byť vo vzťahu feudálnych panstiev Strečno a Budatín problematickou lúka Bystrica, ktorá podľa valachov nikdy predtým nebola sporným územím. Jánovi Suňogovi z Budatína začali prekážať tamojšie aktivity strečnianskych valachov, na čo sa sťažoval u stoličného slúžneho Rafaela Maršovského.

V roku 1584 pri hraničnom spore Lysice a Tižiny sa spomína Tižinský vojvoda Ján Číž, ktorý spolu s Jánom Kaczinom rozlámali sane a vzali sekeru s reťazou obyvateľovi Lysice Jánovi Kaliarovi. Títo sa proti obvineniam bránili tvrdením, že takýmto spôsobom iba hájili hranice panstva ich pána Františka Deršfiho. Ďalší konflikt riešili na lúke obyvateľa Gabriela Strážskeho zo Stráže, ktorý údajne pásol svoj dobytok aj mimo svojho až za vrch Vojenné, kde mu za daný priestupok zajali strečnianski valasi Juraj Leluha, Jakub Slezák, Ján Hvyzdák a Peťko Mikunda dvanásť oviec, z ktorých mu potom jedenásť vrátili avšak dvanásťu zabili. Na týchto menách je zaujímavý fakt, že oni sami, respektíve niektorí z ich potomkov mali veľký vplyv pri osídľovaní Bystrickej doliny. Ján Číž sa niekoľko desaťročí neskôr spomína ako zákupný richtár obce Bystrica a Slezák ako valašský obyvateľ obhospodarujúci v Bystrickej doline rozsiahle územia a neskôr aj ako valašský vojvoda.

V roku 1591 priviedol majiteľ Starohradského panstva Daniel Pongráč stoličného slúžneho Juraja Záturského na vrch Veľhora (993 m n. m.), kde mu ukázal rozváľaný a posekaný košiar pre ovce, pričom mu hovoril, že dané miesto vždy využíval on, jeho bratia a predkovia, avšak od daného roka sa tam začali

Nos^m Joannes Stalackij de Bobrowyjs
Vice-Comes, Iudicium, et Iurati et Messias Se
dis Iudiciaria Comitatus Trinchiniensis
damus pro memoria: Quod Egregij Raphael
Maximowiczij de Massowaffalwa Iudicium, et
Caspai Herabowiczij de Herabowa Iuratus, Assesores
nostri, ad Instantiam Generosorum, et Magni
ficorum Dominorum Nicolai, et Francisci
Dersoffij de Zerdahel, et in Utrecht, ac Gene
rosa Domina Barbara Fwiniogh relicta Egre
gij condami Caspajis Fongracz de Fentmiklois,
et in Orax pro videlicet, et contra, ratione
infra declarandorum negotiorum legitime
fuerunt emissi, qui tandem exinde feria quin
ta durante videlicet Termino Celebrationis
Sedis nostra Iudiciaria, qua in Civitate Trin
chiniensi feria secunda proxima post festum
Beatae Dorotheae Virginis loco solito, anno cur
rente Millesimo quingentesimo octogesimo
quarto celebrata est, ad Nos reversi nobis
sub Iuramento in Generali Decreto Superiori
de expresso uniformiter retulerunt hunc in
modum: Quomodo ipsi pro prefatis part
ibus modo premissis legitime fuissent crediti,
talem prout sequitur, in locis sibi demon
stratis oculatam celebrassent revisionem,
ac deinde perceperunt Protestationem: Anno
Domini Millesimo quingentesimo octogesimo
tertio. Wten Patet pced swalijm Domassam
Lp 1780

Listina popisujúca hraničné spory medzi Starohradským a Strečnianskym panstvom
z roku 1584, foto Marián Liščák

tlačiť valasi Mikuláša Deršfho z obcí Terchová a Tižina na čele s Tižinským vojvodom. Títo nielenže zničili salaš s košiarom, ale ozbrojení aj dobyli Pongrácových valachov, ktorí tam pásli jeho ovce, čo poukazuje na fakt, že už i v tej dobe sa miestni zemanovia aktívne zapájali do valašského hospodárstva tým, že si zriaďovali vlastné salaše, kde im ovce a kozy pásli najatí valasi. Potom vzal Daniel Pongrác slúžneho vyššie k vrcholu Veľhory, kde stála stará drevená koliba, ktorá mala byť postavená ešte za časov jeho otca. Našli v nej manželku obyvateľa Tižiny Jána Kražniho Dorotu, ktorá tam mala aj niekoľko kráv. Daniel Pongrác sa jej pred stoličným úradníkom pýtal na to, čo tam robí a prečo pasie na jeho pozemkoch. Z jej odpovede vyplynulo, že ich tam poslali pásť panskí úradníci a Tižinský vojvoda. Potom sa pobrali z vrchu Veľhora smerom na vrch Vojenné (901 m n. m.), kde mal mať svoje pasienky poddaný z Belej Ladislav Rojik. Danú lúku dal vtedajší strečniansky provízor Ondrej Ivaniš s Tižinským vojvodom spásť svojmu dobytku. V podobnom stave boli aj neďaleko ležiace lúky richtára z Lysice Imricha, richtára z Belej Mikuláša a tamojšieho poddaného Gašpara Jánošíka, či panského frumentára Jána Strážskeho. Juraj Záturský tam našiel viditeľné stopy táborenia strečnianskych valachov i miesto kde dávali ovciam soľ. Podobne zdevastované lúky našli potom aj keď prišli na Hlboké, kde sa nachádzali lúky Juraja Marušku, Martina Nábrušného a Martina Šípku z Belej. Odtiaľ potom prešli k Hlbokému potoku, ktorý oddeľoval chotár Belej a Terchovej, pričom potok bol v jednej časti s pomocou drevených kolov úmyselne prehradený tak, aby tiekol viac na stranu Starohradského panstva a tým zväčšil rozlohu územia Strečnianskeho domínia. Podľa výpovede Gašpara Kapustu z Nededze z neskoršieho obdobia (1639) užívali vtedajší páni zo Strečna aj Veľkú Bránicu, kde mávali aj svoj salaš. K tomuto sa vyjadril aj Ján Kluka z Horného Vadičova, ktorý uviedol, že si miesta na pasienie pod Príslopom prenajímal od Františka Vešelénihho, ale vo Veľkej Bránici v smere od vrchu Hole si pasienky prenajímal od Tižinskeho vojvodu. Ďalší valach Ján Gombaty z Čadce, poddaný Mojžiša Suňoga sa vyjadril, že pre Vešelénihho v minulosti pásaval na Veľkej Veľhore, kde mal tento postavený aj košiar.

V roku 1614 prišiel k Veľkej Rači prešetriť sťažnosť Mojžiša Suňoga vtedajší stoličný slúžny, ktorým bol jeho bratranec z druhého kolena, Daniel Suňog spolu so stoličným prísažným Gašparom Maršovským. Na mieste zvanom vrch Zborova pod Veľkou Račou našli poničený salaš, to isté našli na salaši

Icos Vniuersitas Nobilium
Sedis Iudiciariae Comitatus Thre-
chiniensis domus pro memoria; quod
nobis Feria quinta durante videlicet Ter-
mino Celebrationis Sedis Iudiciariae
qua Feria Secunda proxima post Festum
Beati Mathaei Apostoli, et Evangelistae
in Anno Domini Millesimo quingentesi-
mo nonagesimo preterito in Civitate Thre-
chiniensi loco Celebrationis ejusdem solito
inchoata est, pro impendendo Causantibus
Iudicio moderatis una cum Equestris Ladi-
slao Vozon, alias pro tunc Vice-Comite,
et aliis Iudicibus pro Tribunali Constitu-
tis, eorum Equestris Georgius Zalustky jun-
ior Iuratum, et Theobaldus Mederby Iuratus
Assessor nostri, nostram etnegentes in pre-
sentiam nobis sub eorum Juramento in
Generali Decreto superinde expresso retu-
lerunt: quod cum ipsi penes Commissio-
nem praefati Ladislai Vozon alias Vice-
Comitis ad Instantiam Equestris Danie-
lis, et Hieronima Pongracz de Sent. Miflos
anno, et die infra scriptis expediti fuissent,
Unde etiam ea, quae viderent, et audierent
in Stilum redacta, coram nobis tali sub-
tenore in facie Sedis produxerunt. Anno
Domini Millesimo quingentesimo nonage-

Listina popisujúca spory medzi Starohradským a Strečnianskym panstvom
obsahujúca veľa informácií o valachoch z roku 1591, foto Marián Liščák

pod Grúňom pod Panskou Hoľou. V dokumente z roku 1614 sa spomína v prípade valachov v okolí Čadce a Krásna výraz ovčenie, čím sa v tom čase zrejme označovalo pasenie valašských stád.

V roku 1626 stoliční úradníci boli riešiť v mene Mikuláša Esterházyho a Barbory vdovy po Mojžišovi Suňogovi spor, keď valašský osadník Suňogovcov Martin Klužny svojimi aktivitami zasahoval do chotára Krásna. Na základe ich príkazu tam nemal naďalej bačovať, nič stavať a ani klčovať, či robiť nové pasienky alebo kopanice.

Zaujímavým je i vypočúvanie zajatých valachov v roku 1650 z okolia Čadce v Jablunkove pred valašským súdom, kde sa okrem iných spomína aj Jakub Jendriščák z Čierneho, ktorý uviedol, že len predchádzajúci rok sa tam prisťahoval z Poľska. Obdobne sa medzi zajatými spomína Karkoščok Križek, ktorý pochádzal z Piosku pri Jablunkove, avšak usadil sa na Čiernom, kde mu bol pridelený zárubok. Toto jednak poukazuje na postupné prelínanie sa valašskej kolonizácie s kopaničiarskou, avšak aj naznačuje pôvodné oblasti, z ktorých prichádzajúci kolonisti v čadčianskej oblasti pochádzali.

V urbári Budatínskeho panstva sa ešte i v roku 1690 uvádza pri obciach Horelica, Raková, Povina i Lodno slovné spojenie „poczet walachov“ odkazujúce na charakter ich osídlenia, ale ešte stále zrejme i spôsob života tamojšieho obyvateľstva. Označenie obyvateľov venujúcich sa paseniu oviec pojmom valach sa v oblasti severnej časti Trenčianskej stolice používalo ešte aj v polovici 18. storočia („tak tes y po Lukach Lytyskych w Oselnycy sucych walach Ondrej Pettko z Bystryc takowe owce od Tydna kwaltowne pasel“ a „w hromade Walachom pry owcam sucym Walasky pobraly a potom owce Salaske nedaleko trychsta na Bystryce zajaly“).

Valašské právo

Hlavné črty valašského práva sa sformovali ešte v priebehu 13. storočia v oblasti južných Karpát. S postupnou migráciou valachov sa do neho dostali prvky rusínskeho práva, dostalo sa doňho i viacero právnych zásad pochádzajúcich z tzv. Ruskej pravdy, teda starých zákonov pochádzajúcich ešte z Kyjevskej Rusi. Valašské právo však nikdy nebolo kompletne písomne kodifikované.

Pre valašské právo bol charakteristickým fakt, že pôdu na jeho základe pôvodne nemohli držať všetci osadníci, ale iba lokátor. Toto platilo predovšetkým v stredovekom období, keď pre valachov bolo najpodstatnejšie vlastníctvo stáda a pozemky len v takom rozsahu, aby dokázali ich stádo užiť. Za plnoprávneho valacha sa teda pokladal ten, kto mal vlastné stádo a až vtedy sa zaujímal o držbu pôdy, s ktorou mali súvisieť jeho ďalšie povinnosti. Pre ľudí v období stredoveku a ranného novoveku bolo teda výhodnejšie vlastniť stádo, stať sa valachom a mať tak výhodnejšie podmienky v prípade osídľovania málo zaľudnených území, preto sa k valachom pridávali.

Keďže valasi neboli roľníkmi, ale pastiermi, bývali oslobodení od klasických poddanských dávok a povinností. Pre znalosť riedko obývaného horského terénu boli využívaní ako sprievodcovia, ochrancovia hraníc, poslovia, špióni a aj ako vojaci, s čím súviselo ich právo nosiť zbraň. Dokonca ešte aj v roku 1690 sa pri obyvateľoch Čadce v urbári Budatínskeho panstva uvádza ich povinnosť mať v dome zbroj, aby mohli v prípade potreby brániť chotár.

Zemepanskú rentu tvorilo určené množstvo zvierat zo stáda, zvyčajne dvadsiatok a špeciálne valašské výrobky, prípadne ich peňažná náhrada. Medzi dočasné slobody, ktoré pri svojom usádzaní získavali, patrilo oslobodenie od dávok voči svetskej a cirkevnej moci, oslobodenie od roboty, oslobodenie od daní a slobodná voľba vojvodov.

Obce založené na valašskom práve

V oblasti severnej časti Trenčianskej stolice bolo na valašskom práve založených viacero obcí. Z nich si spomenieme aspoň niektoré. Najstaršou obcou založenou na valašskom práve na Horných Kysuciach bola bezpochyby Čadca, ktorej vznik možno datovať do roku 1534, kedy bola založená majiteľmi Budatínskeho panstva Ladislavom a Mojžišom Suňogom s nemalou pomocou ich vplyvného príbuzného Jána Podmanického. Ďalšími obcami vzniknutými na území Budatínskeho panstva na valašskom práve boli Nová Dedina (časť Diviny), Lopušné, Ochodnica a Dunajov.

Obcou založenou na valašskom práve, ktorú treba bezpochyby spomenúť je Terchová. Z jej založenia sa nám totiž zachovala priamo zakladacia listina,

vďaka čomu vieme, že bola založená v roku 1580. Dokonca vieme aj presný dátum uzatvorenia tejto dohody, a to piatok pred sviatkom svätého Juraja (23. apríl), čo teda vychádza na 17. apríla 1580. V ten deň Mikuláš a František Deršfiovci povolili Jurajovi Muráňovi, ktorého si valašská obec zvolila za richtára, založiť spolu s ostatnými valachmi obec Kráľovú, teda dnešnú Terchovú. Richtár s týmto zákupným richtárstvom získal aj právo výroby a predaja piva, ale mohol si postaviť v tejto dedine aj mlyn. Okrem toho bol on aj obyvateľom novozaloženej obce oslobodení na dvanásť rokov od plnenia poddanských povinností.

V druhej polovici 16. storočia sa Deršfiovci na Strečnianskom panstve pokúsili založiť aj viaceré ďalšie osady, z ktorých sa udržali len Bystrica (dnešná Stará Bystrica) a Lutiše. Z valašských obcí založených v Strečnianskom panstve je potrebné uviesť ešte Pažitie.

Valašské vojvodstvá

Pri príchode valachov do severnej časti Trenčianskej stolice boli týmito obsadené určité územia v rámci jednotlivých panstiev, keďže však v týchto lokalitách v prvej polovici 16. storočia ešte zväčša neboli dediny, respektíve ak aj boli, tak rozsah valachmi obhospodarovaného územia presahoval chotáre viacerých z nich, čiže bolo potrebné, aby valasi boli nejakým spôsobom územne organizovaní. Na územiach jednotlivých panstiev boli preto zakladané valašské vojvodstvá, na ktorých čele stál valašský vojvoda, ako najvyšší zástupca valachov žijúcich na danom území. Tieto vojvodstvá pretrvali ešte aj dlho potom ako sa dané lokality zaplnili novovznikajúcimi obcami a definitívne zanikli až v priebehu 18. storočia. Pôvodné valašské vojvodstvá vznikli ešte v Rumunsku, kde sa spomínajú už v dokumente z roku 1247.

Valašský vojvoda sa v oblasti severného Slovenska spomína už v privilégiách z roku 1474, kde spomenuté tri osady mali mať svojho vojvodu, ktorého si mali všetci valasi zvoliť zo svojich radov. Na základe archívnych materiálov vieme, že v tejto oblasti boli napríklad vojvodstvá pozdĺž rieky Černianky so sídlom vo Svrčinovci, ďalšie vojvodstvo v Staškove, ale aj vojvodstvo sídliace v Čadci, ktorému pripadali obce v jej okolí. Na Dolných Kysuciach bolo voj-

vodstvo v Nesluši a vojvodstvo bolo nepochybne i v Beleji v Starohradskom panstve, aj keď ho zatiaľ nemáme priamo písomne doložené.

Tižina ako predsunutá časť Strečnianskeho panstva za obcami Starohradského panstva tvorila dôležitý prvok pri valašskej kolonizácii východných častí Strečnianskeho územia. Bolo v nej zriadené vojvodstvo (zrejme ako náhrada pôvodného Belského vojvodstva), ktoré spravovalo veľké územie od dnešnej Vrátnej doliny až po Veľkú Raču. Keďže počet valachov do začiatku 17. storočia výrazne vzrástol, tak začalo byť spravovanie takto rozsiahleho územia jedným vojvodom veľmi komplikované. Navyše z novozaložených obcí Terchová a Stará Bystrica sa začali stávať strediská údolí, v ktorých sa nachádzali. Z územia pôvodného rozsiahleho Tižinského vojvodstva sa preto počiatkom 17. storočia vyčlenili samostatné Terchovské a Bystrické vojvodstvá. Terchovské vojvodstvo vďaka vhodnejšej polohe Terchovej z veľkej časti začalo nahrádzať pôvodné Tižinské vojvodstvo. Bystrické vojvodstvo sa vďaka svojej odľahlosti vyvíjalo pomerne pokojne a nijak sa neštiepilo.

Valašský vojvoda

V oblasti severnej časti Trenčianskej stolice bol valašský vojvoda v podstate len určitou formou panského úradníka, ktorý bol prostredníkom medzi zemepánom a valašským obyvateľstvom. Dohliadal na plnenie poddanských povinností, vyberanie poddanských dávok, avšak na druhej strane aj na rešpektovanie valašských slobôd zo strany panstva. Prislúchala mu však aj nižšia súdna právomoc nad obyvateľstvom. Zodpovedal za ochranu územia svojho vojvodstva a teda i panstva. Vojvodovia boli volení valašskou komunitou žijúcou v príslušnom vojvodstve a následne do funkcie potvrdzovaní zemepánom, niekde sa však vojvodami mohli stať aj zákupným spôsobom, podobne ako richtári. Vojvodovia v mene svojich zemepánov prenajímali pasienky v horách aj valachom či poddaným zo susedných panstiev. Podľa urbára Budatínskeho panstva z roku 1658 mal vojvoda okrem svojich pôvodných právomocí aj predávať vlnu z panských oviec, vyberať poplatky za prenájom panských lúk valachom a dohliadať na to, aby valašské obyvateľstvo nepáslo bez povolenia na panských pozemkoch.

Po vzniku obcí s ich vlastnými richtármi, ktorí v podstate prebrali časti pracovnej náplne vojvodov, títo zostali naďalej v postavení nad richtármi, ako správcovia území spadajúcich do príslušného vojvodstva. Značná časť obyvateľstva bola valašského pôvodu, takže vojvoda pre nich bol naďalej najväčšou autoritou. Často sa navyše vojvodami stávali richtári z obcí, ktoré na týchto územiach vznikali. Pod kompetencie vojvodu spadalo hlavne valašské obyvateľstvo a dediční richtári si zodpovedali za obyvateľstvo vo svojich obciach. Keďže valašskí osadníci neprišli do oblasti naraz, ale prichádzali priebežne počas takmer dvoch storočí, tak bola pozícia vojvodu potrebná prakticky až do konca 17. storočia. Zaujímavým je však bezpochyby fakt, že funkcia vojvodov v niektorých častiach severnej časti Trenčianskej stolice pretrvala v niektorých miestach až do konca 18. storočia, aj keď prirodzene rozsah ich kompetencií už nebol zďaleka tak veľký ako pôvodne a v poslednom období po tereziánskej urbárskej regulácii išlo už v podstate len o čestný titul.

Z obdobia 16. a 17. storočia sa nám v súvislosti s valašskými vojvodami zachovalo pomerne málo informácií. Ich mená sa vyskytujú väčšinou len na dokumentoch súvisiacich s vymeriavaním chotárných hraníc. Napriek tomu sa nám však dochovali mená aspoň niektorých vojvodov aj zo severnej časti Trenčianskej stolice. Pôvodne rozsiahle Tižinské vojvodstvo ešte v rokoch 1583 – 1584 spravoval vojvoda Ján Číž, ale už v roku 1587 ho zákupným spôsobom získal Mikuláš Vavro, ktorého tam v danom poste zachytáva ešte aj dokument z roku 1596, no už v roku 1608 tam bol opäť vojvodom Ján Číž. Ešte v danom roku si však zákupným spôsobom toto vojvodstvo zabezpečil Mikuláš Vavro, pričom zaujímavým faktom bezpochyby je, že s vojvodstvom získal užívacie právo aj na pivovar a sladovňu.

Mikuláša Vavra (syna, respektíve vnuka pôvodného) ako držiteľa tohto vojvodstva tam máme doloženého ešte aj v roku 1667. Zaujímavým faktom je, že podľa dokumentu z roku 1670, až do toho času Mikuláš Vavro užíval aj pol zákupného richtárstva v obci Tižina, ktorého nadobúdateľom sa v danom roku za 200 zlatých stal Juraj Rusnák z Tižiny.

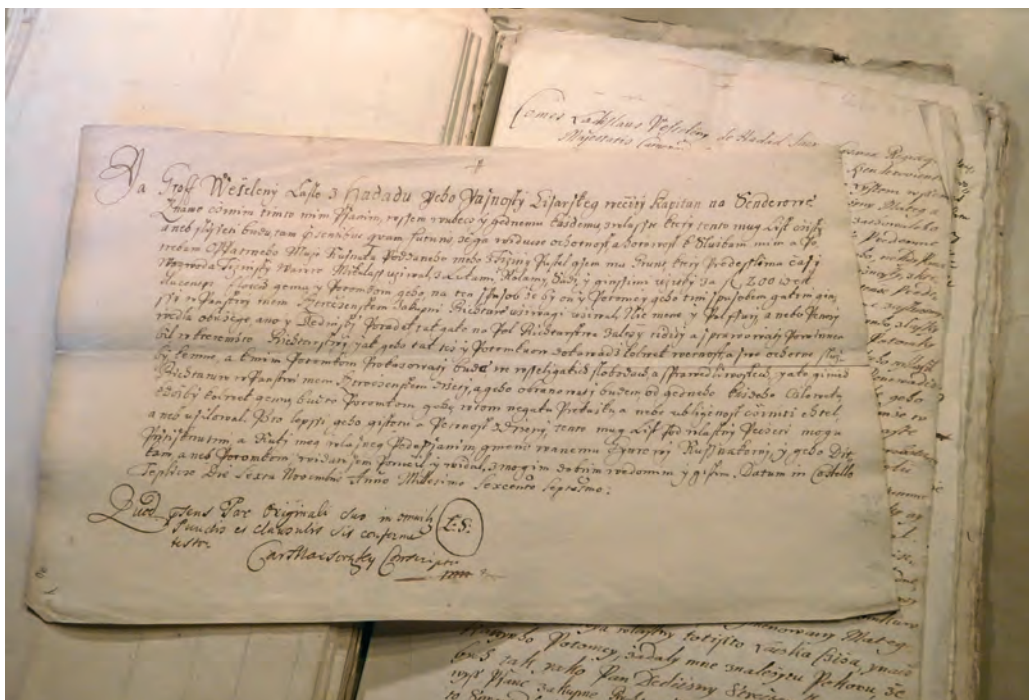
Druhú polovicu (a zrejme nejaký čas aj celé richtárstvo) mal podľa dokumentu z roku 1669 ešte v časoch Štefana Vešelého (prvé dekády 17. storočia) v užívaní Ladislav Číž. V roku 1669 túto druhú polovicu richtárstva získali jeho vnuci

Zákupný prenájom vojvodstva v Tižine Mikulášovi Vavrovi z roku 1587,
foto Marián Liščák

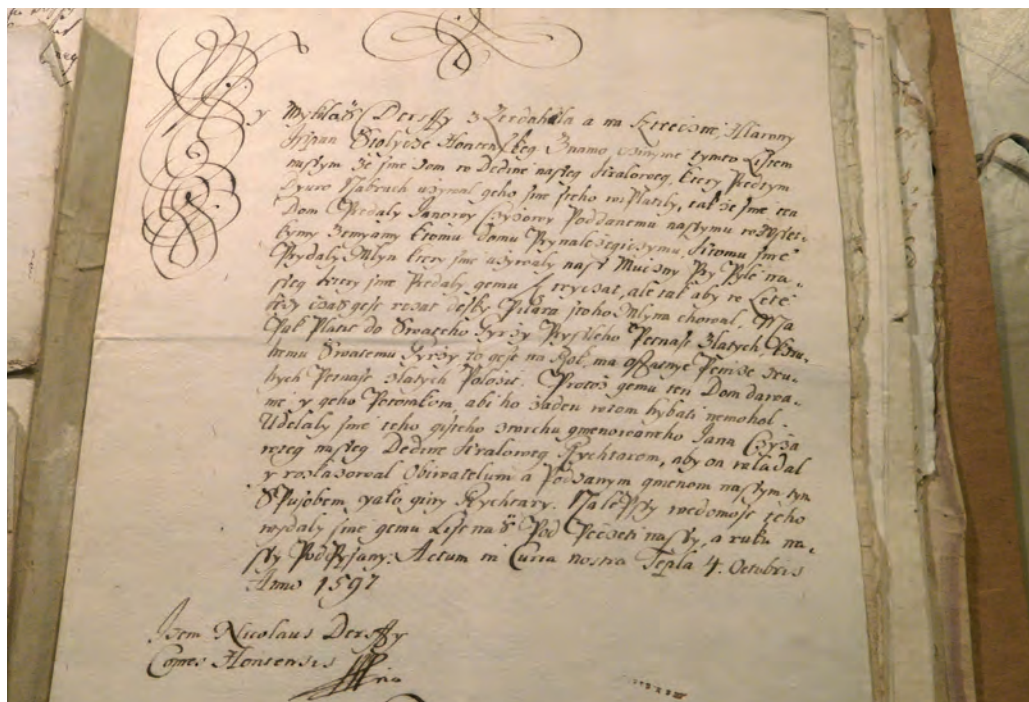
Matej a Ján Čížovci, pričom je bezpochyby zaujímavým faktom, že k úžitkom tohto richtárstva patrilo aj vrch Rozsutec v chotári Terchovej, čo jednak odkazuje na valašskú kolonizáciu, ale poukazuje i na fakt, že územie neskoršej Terchovej patrilo pôvodne administratívne pod správu Tižiny, respektíve Tižinského vojvodstva. Okrem toho ešte treba uviesť, že v roku 1597 sa Ján Číž stal zákupným richtárom v obci Terchová (pôvodne Kráľová). Neskôr v roku 1636 potom jeho vnuci Michal a Mikuláš Čížovci žiadali a aj získali od Františka Vešelénihho potvrdenie richtárskych práv v Terchovej a aj právo si tam nanovo postaviť pivovar a sladovňu. Toto poukazuje na významný vplyv rodiny Čížovcov na valašskú kolonizáciu Terchovskej avšak i Bystrickej doliny (boli richtármi pôvodnej obce Bystrica), ktorí tak patrili k najvýznamnejším predstaviteľom a zástupcom valašského elementu v tejto oblasti v jej počiatocnom i vrcholnom období.

Na Tižinské vojvodstvo neskôr nadviazalo a zrejme ho aj z podstatnej časti nahradilo vojvodstvo Terchovské, ktorého vojvodom bol v roku 1613 Ján

Prenájom polovice zákupného richtárstva v Tižine Jurajovi Rusnákov, ktoré v minulosti užíval vojvoda Mikuláš Vavro z roku 1670, foto Marián Liščák

Kačineh (Číž), v rokoch 1736 – 1755 Martin Cingel. V Bystrickej doline sa tiež z pôvodného Tižinského vojvodstva vyčlenilo samostatné Bystrické vojvodstvo, ktorého vojvodom bol podľa urbára z roku 1662 Ján Kýčera, po ňom v roku 1685 Ján Minárik, neskôr medzi rokmi 1695 – 1699 túto funkciu zastával Michal Slezák, po ňom medzi rokmi 1707 – 1714 pôvodný richtár Staršej Bystrice Adam Kliešť a po ňom sa stal vojvodom Jakub Matejčík (narodený 1680), ktorý funkciu Bystrického vojvodu zastával v druhej a tretej dekáde 18. storočia. Jeho miesto neskôr na kratší čas zaujal Ondrej Štefan, ktorého potom vystriedal Ondrej Dubovický inak Strapáč doložený z rokov 1736 – 1751. Z okolia Čadce máme písomne doloženého vojvodu Mateja Krúpu už z roku 1612, ktorý bol vojvodom v Nesluši, evidentne však spravoval aj Budatínsku časť čadčianskeho chotára a v úrade pôsobil ešte aj v roku 1635. V okolí Čadce neskôr potom Šimona Deja ako vojvodu Čierňanského vojvodstva so sídlom v Svrčinovci v roku 1693 a Juraja Madaja ako vojvodu Čadčianskeho vojvod-

Predaj richtárstva s úžitkami Jánovi Čížovi a jeho ustanovenie richtárom v obci Terchová (Kráľová) z roku 1597, foto Marián Liščák

stva v rokoch 1699 – 1724. Naostatok ešte Jána Vrábla ako Staškovského vojvodu v roku 1753. Z územia Dolných Kysúc máme v roku 1592 doloženého aj Martina Plužného ako vojvodu v Nesluši.

Zaujímavým je územie Bytčianskeho panstva, kde sa v panskom súpise ešte aj v roku 1793 spomínajú vojvodovia v Petroviciach Ján Randik, ktorý pochádzal z Podhradia a mal 39 rokov, Čerňanský vojvoda Juraj Sebeny pochádzajúci z Petrovíc, ktorý mal 27 rokov, Turzovský vojvoda Martin Varmus, pochádzajúci z Turzovky (48 rokov), vojvoda z Vysokej nad Kysucou Ján Kminek, pochádzajúci z Vysokej (50 rokov), vojvoda z Dlhého Poľa Ján Hrošík, ktorý pochádzal z Dlhého Poľa (42 rokov), Poriesky vojvoda Ján Hubočan, pochádzajúci z Jasenice (34 rokov) a vojvoda z Podhradia Ondrej Randik, pochádzajúci priamo z Podhradia (46 rokov). V Turzovke poznáme aj staršieho vojvodu Adama Marala, ktorého uvádza dokument z roku 1664.

Mená valašských kolonistov

Za niekoľko storočí, počas ktorých do oblasti severnej časti Trenčianskej stolice prúdili valašskí kolonisti sa v dokumentoch objavujú stovky rozličných mien. Z nich mnohé sa zachovali dodnes, avšak mnohé zostali zabudnuté, prípadne ich pripomínajú už len názvy chotárnych častí niektorých obcí. Pre utvorenie predstavy o tom, aké mená mali prichádzajúci valasi, si uvedieme niekoľko príkladov. Menami valachov z prvej polovice 16. storočia z oblasti medzi Kysucou a Strečnom boli Peter Roman, Simon Rusnak, Stano Valachus, Mitru, Hricko, Alexa, Gavrišov, Andrys, Roman Kotnov, Bodia Valachus, Klimov, Ivan, Hrehus, Prehybach, Ivaško, Fedor, Kotrša, Hyncko, Romanus, Strašтын.

Mená valachov v urbári Budatínskeho panstva v roku 1658: Rudinska – Jantula, Ján Funsaty, Jakub Vransky; Nesluša – Ján Meliš, Jirik Štefunek, Šimek, Škovran, Jirik Puškat, Janoška Gall; Horelica – Ján Lemeš, Adam Mliečko, Ján Kucharčík, Ján Petrček, Juraj Kozubek; Dunajov – Katarína Hložna, Brodnan, Potočiar (rybár); Čadca – Rumann, Vojtek Chriašt, Benko, Juroš, Matej Sedliak; Raková – zakúpný richtár Gašpar, Podmola, Pavol Chromy, Korduliak, Turčiak, Drozd, Matej Gall, Cupka; Staškov – Vyhniar, Ján Čerepek, Vojtech Kozulek (hájny), Pančuky, Ján Koleno, Ondrej Švajdliak; Podvysoká – Ján Sliš, Jakub Mravec, Ján Ryzek, michal Nezgula, Vojtech Mravec, Gregor Trlik, Ján Pinka; Svrčinovec – Marek Zlatník, Ján Markveta, Juraj Slovaček (hájny), Tomáš Kozelek, Ján Kuša, Ján Koptak; Povina – Marek Sidor (hajny); Lodno – Ján Varek, Ján Novák, Ján Smolka, Ján Fraňo, Ján Valiašek, Michal Korytar, Ján Maršalek, Michal Kalinec, Martin Korchan. Toto prirodzene nie sú mená všetkých valachov v uvedených obciach, avšak len tých, ktorí administratívne spadali pod Budatínske panstvo, keďže nemalý podiel v hornokysuckých obciach mali aj valasi Strečnianskeho panstva.

Hospodársky prínos valašskej kolonizácie pre skúmaný región

Z hospodárskeho hľadiska prílev valachov so sebou priniesol do týchto oblastí i nové formy využitia už známych hospodárskych zvierat – oviec. Tie boli aj v týchto končinách chované v menšom množstve aj predtým, prevažne za účelom strihania na vlnu, ale i kože a mäso. Ovce, ktoré valasi chovali, označované ako valašky, boli odolnejšie s drsnou vlnou i kožou.

Valasi toto vo veľkej miere rozšírili aj o mliekárstvo a syrárstvo, pričom so sebou priniesli i nové metódy spracovania a uskladňovania týchto produktov. Vyrábali oštiepky, parenice, hrudové syry, bryndzu. Stavali sa stupy a valchovne pre výrobu valaského súkna. Okrem tejto činnosti sa však valasi venovali

Šindliar z Kysúc, Pavol Socháš, svetlotlač, Slovenská národná galéria,
zdroj: webumenia.sk

aj celej plejáde ďalších, napríklad výroby rozličného dreveného náčinia, poľovníu, ťažbu dreva, ďakde aj výroby uhlia, chovali aj horské kone, voly a kozy.

Slovo salaš je maďarského pôvodu v pôvodnom znení ako „szállás,“ pričom jeho používanie v severnej časti Trenčianskej stolice možno nájsť už v dokumentoch zo 16. storočia. V latinčine sa pre ich označenie používal výraz „turgurium“. Keďže na práci s dobytkom sa podieľala zväčša celá valašská rodina, tak táto v spomenutých salašoch počas každoročnej sezóny aj spolu žila. Valasi svoje salaše robili väčšinou v odľahlejších horách, ktoré boli na Morave označované ako tzv. zadné hory, zatiaľ čo ostatné poddanské obyvateľstvo užívalo väčšinou hory bližšie k intravilánom novozakladaných obcí. Aj valasi pasúci počas roka svoje stáda vo vyšších polohách sa na zimu presúvali do údolí, kde sa počas celej zimy v zimoviskách starali o svoje stáda.

Prakticky každé feudálne panstvo v oblasti severnej časti Trenčianskej stolice sa snažilo zapájať do chovu horských oviec a získať z toho čo najväčší profit. Ako príklad možno uviesť Budatínske panstvo, ktoré podľa urbára z roku 1658 chovalo až 800 oviec, o ktoré sa počas roka staral valašský majerník (bača) a pomáhalo mu pri tom 6 valachov. Majerník za odmenu získaval ročne 6 zlatých, jeden kabát z ovčej kožušiny (huňu), nohavice a štvoro krpcev. Jeho pomocníci rovnako po 6 zlatých, jednom kabáte, avšak až dvoch nohaviciach a krpce na každý mesiac v roku, plus k tomu ešte vlnu z dvoch oviec na pančuchy a rukavice. K tomu ešte dostávali od panstva ďalšie platby vo forme naturálnych dávok. Pásť stáda mali od začiatku jari až pokým nepadol prvý sneh. Profit panstvo získavalo v podobe bryndze a ovčej vlny, ktorú valašský vojvoda rozpredal a finančný výnos dal panstvu.

Portášstvo ako staršia tradícia vs. zbojníctvo

Prirodzeným právom valachov, ktoré priamo súviselo s ich pastierskym spôsobom života bolo právo nosenia zbrane. Toto právo im nechávali aj zemepáni na území severnej časti Trenčianskej stolice, keďže ich následne využívali ako strážcov pohraničného územia, čím aj v Trenčianskej stolici prebrali staršie kompetencie zemských strážcov, ktorí boli pôvodne rekrutovaní z radov Kumánov. Stávali sa tak takzvanými portášmi. Mali strážiť hranicu pred vpádmi zo

zahraničia i dbať na dodržiavanie poriadku vo svojich sídlach. Mali dbať aj na bezpečnosť obchodníkov, pocestných a v prípade potreby vo voľnom čase opravovať mostné prepojenia v pohraničnom pásme. Popisovaná zbraň, ktorú mali právo nosiť prirodzene súvisela s ich obživou, takže sa zväčša jednalo o valašky, sekery, nože, či kyjaky. S týmito si potom neraz pri vzájomných roztržkách spôsobovali nepekné zranenia, ktoré sú popisované v dobových dokumentoch (sečné a bodné poranenia, avšak i amputácie končatín, či dokonca dekapitácie).

Na druhej strane sa mohlo v niektorých prípadoch právo nosiť zbraň panstvám vymknúť z rúk. Valasi sa totiž mohli dať na zbojnícke chodníčky. Jedným z prvých historicky zachytených zbojníkov v oblasti severnej časti Trenčianskej stolice bol Tomáš Šcotka, ktorého skupina pôsobila v pohraničnom pásme v rokoch 1623 a 1624. Komisia trenčianskych stoličných úradníkov zistila v roku 1681, že v horách v okolí Čadce v tom čase operovali zbojníci Vojtek Vozni (Vožný) alias Kopusěk (pôvodom zo Svrčinovca), Martin Šimostek, Michal Mlynar alias Splza a Simon Jurašek. Ďalším významným zbojníkom, ktorý v roku 1688 so svojou 25 člennou skupinou začal drancovať dediny a mestečká v Uhorsku, Rakúsku, Sliezske a južnom Poľsku, bol Martin Portaš alias „Dzigosik.“ Jeho družina venovala osobitnú pozornosť šľachtickým dvorom a kúriám. Podľa dobových záznamov pochádzal z pohraničnej obce Bystrica, teda buď zo Starej alebo Novej Bystrice na Kysuciach. Zajali ho v Živci, kde mu začiatkom roka 1689 najskôr vytrhli dva pásy kože z chrbta, odťali ruky a potom ho popravili zavesením na hák pred zrakom takmer dvoch tisícok ľudí. V prípade Martina Portaša je podľa mena evidentné, že pochádzal z valašského prostredia. V jeho prípade sa však núka aj otázka, či vzhľadom na zameranie jeho zbojníckej aktivity nešlo o vydanie sa na zboj na znak odporu voči udalostiam, ktoré sa odohrali v jeho rodnom Strečnianskom panstve. Práve v tom období bolo toto panstvo totiž skonfiškované pôvodnému majiteľovi Ladislavovi Vešelénimu ako trest za účasť na sprisahaní jeho otca palatína Františka Vešeléniho. Podľa dochovaných dokumentov bolo vtedy panstvo rozdelené na niekoľko častí medzi viacerých majiteľov, čo sa akiste u poddaných nestretlo s príliš pozitívnou reakciou. Podľa súpisu z roku 1691 boli časti panstva podelené medzi kráľovskú komoru, Tomáša Schmideka z Kremnice, Juraja Stráňaja z Tepličky nad Váhom a Jezuitský rád v Žiline. Portaši z radov pôvodných valachov tak mohli aj takouto formou

vyjadriť nesúhlas s prebiehajúcimi udalosťami. Na druhej strane sa však mohli vzniknuté nové pomery na panstve javiť ako dobré obdobie pre začatie kriminálnej aktivity. Tak či onak popravou panského úradníka z Wiegerskej Gorky sa Martin Portáš a jeho družina negatívnym spôsobom zapísali do dejín a vrhli tak temný tieň na svoju činnosť.

Čo sa týka portášov, tak ich funkcia ani v priebehu 18. a 19. storočia nezauznamenala. Postupne však nabrala iný rozmer. Portášmi začali v obciach volať stoličných hajdúchov, ktorí do nich chodili odovzdávať správy, rozdávať príkazy, či zisťovať stav plnenia finančných a naturálnych poddanských výberov. Zaužívaným zvykom bolo tohto sluhu počastovať pálenkou a v prípade príchodu v neskorú hodinu alebo z väčšej vzdialenosti ho pohostiť aj večerou, raňajkami a samozrejme ubytovať. Ubytovali sa prevažne u richtára a podrichtára, výnimočne v krčme na obecné trovy. Portáš potom neraz asistoval aj pri samotných výberoch.

Zbojníci, Wladyslaw Skoczylas, drevoryt, Slovenská národná galéria,
zdroj: webumenia.sk

Ťažba dreva a pltníctvo ako dôsledky valašskej kolonizácie

Valasi v severnej časti Trenčianskej stolice začali s výraznejšou ťažbou dreva, sprvoti hlavne pre získanie pastvín pre svoje stáda. Zapájali sa však aj do jeho transportu, čím postupne rozvíjali jedno z neskorších významných doplnkových zamestnaní – pltníctvo. Pasienky valasi získavali klčovaním alebo žiarením (vypaľovaním lesných porastov).

Najčastejším spôsobom získavania novej pôdy bolo klčovanie. Les sa najskôr vyrúbal a drevo sa odviezlo. Na kmeňoch, ktoré na poli zostali, sa oddelili vyčnievajúce korene, čím peň rýchlejšie vyschol. Z pôdy sa odstránilo kamenie a prekopala sa špeciálnou motykou na klčovanie. Pôda sa následne istý čas využívala zväčša ako pasienok. Po troch až štyroch rokoch sa vyschnuté pne odstránili a použili sa ako palivové drevo. Zvyšok sa na mieste spálil, čím sa pôda viac skultivovala.

Už v dokumente z roku 1614 sa spomína, že pri Kysuci boli na splavenie pripravené brvná. V roku 1637 podal jablunkovský vojvoda Jurek z Kluzu správu tešínskemu hejtmanovi o tom, že valasi Suňogovcov si znovu postavili nimi poničené chalupy, aj čadčiansky mlyn sa opravil a bol znovu v prevádzke. Okrem toho však vraj rúbali v tamojších lesoch veľa dreva, z ktorého potom stavali plte a púšťali ich dolu Kysucou. V tomto prípade tak ide zrejme o prvý záznam o pltníctve v oblasti Kysúc, ktorý sa navyše priamo spája s pôvodným valašským obyvateľstvom Čadce a okolia.

Odkaz a význam valašskej kolonizácie pre oblasti Malej Fatry, Kysuckej Vrchoviny a Kysuckých Beskýd

Napriek tomu, že dnes mnoho ľudí žijúcich na územiach, ktoré boli pôvodne osídľované valašským obyvateľstvom o nich ani nič nevie, tak odkazy valašskej kolonizácie nás obklopujú dodnes vo forme názvov chotárných častí, lokalít, vrchov, avšak aj vo forme tradícií, zvykov, či charakteristických produktov živočíšnej výroby.

Pozostatky valašskej kolonizácie boli naprieč oblasťou severnej časti Trenčianskej stolice rôzne. Niektoré panstvá sa evidentne v priebehu 18. storočia usilovali o to, aby dostali valachov z vrchov do obcí a títo sa tam zaradili medzi bežných poddaných. Pôvodné pasienky sa potom snažili späťne zalesniť kvôli vzrastajúcim ziskom z obchodu s drevom. Takto sa napríklad správali Tepličianske, Strečnianske aj Budatínske panstvo. Všetky tieto panstvá však zvykli zriaďovať panské salaše, kde najatý bača so svojimi valachmi (pastiermi) pásli panské ovce. K týmto si poddaní z obcí mohli za poplatok dávať pásť aj svoje. Ovce z týchto salašov sa potom často predávali, čo sa zvyčajne robilo na sv. Gála (16. októbra): „Za Udu a zyncsiczu platit bude f. 10 opatrowat tito Owce budu dotud pokud se nepredaju cso se Najwic okolo S. Gale konawa“.

Naproti tomu napríklad v Gbelianskom panstve sa zrejme do valašskej pastierskej tradície nijak výraznejšie nezasahovalo (pri stretoch valachov Tepličianskeho a Gbelianskeho panstva v spornej oblasti Oselnica v Bystrickej doline v polovici 18. storočia boli ovce jedným z hlavných dôvodov sporov), panstvo ju nielen tolerovalo, ale sa do nej naďalej aj aktívne zapájalo: „Mezy owscsamy panskimy w Salassy Panskem zamisane mne welicse ubijaly a wipasaly, kterich owsjecs Sedlacskich timato troma Roky pominuli w Salassy panskem we Vratnej nachazalo se N 250 a panskich jedine N 60“. Chov oviec sa tak v tomto panstve zachoval v omnoho významnejšej miere, čo možno bezpochyby pripísať aj vysokému horskému terénu Malej Fatry, ktorý z poľnohospodárskeho i ťažobného hľadiska mal len slabé využitie. Toto potom potvrdzujú aj informácie z prvej polovice 19. storočia, kde sa v obci Terchová v roku 1833 chovalo až 1186 valašských oviec na salašoch a len 80 bolo chovaných domácim spôsobom. Je preto logické, že z celej oblasti severnej časti Trenčianskej stolice mali práve horské úbočia Malej Fatry najlepšie podmienky pre uchovanie pastierskeho spôsobu života, a tak do istej miery uchovali artefakty pôvodného valašského elementu, ktorý v priebehu 16. a 17. storočia pomohol tieto hornaté kraje kolonizovať.

Zoznam použitej literatúry a prameňov

- AL SAHEB, Jan: Osídlení a demografický vývoj. In: JEŽ, Radim; PINDUR, David a kol.: Mosty u Jablunkova včera a dnes. Český Tešín: Múzeum Těšínska, 2014. 296 s. ISBN 978-80-86696-37-9.
- BEDNÁRIK, Rudolf: Ľudové staviteľstvo na Kysuciach. Bratislava: Slovenská akadémia vied, 1968. 248 s.
- BEŇKO, Ján: Dejiny mestečka do roku 1918. In: MARÁKY, Peter; ŠELIGA, Ladislav: Čadca a okolie. Martin: Osveta, 1979. 257 s.
- DRÁPALA, Daniel: Zemští portáši a zbojníci – dva protikladné fenomény moravských dějin 17. a 18. století. In: KOZÁKOVÁ, Katarína a kol.: Jánošík a fenomén zbojníctva na slovensko-poľsko-českom pomedzí. Žilina: Považské múzeum, 2007, s. 230 – 237.
- HANDKE, Kwiryna Maria a kol: Studia z filologii Polskiej i Słowiańskiej 37. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, 2001. 292 s. ISBN 83-86619-64-3.
- CHALOUPECKÝ, Václav: Valaši na Slovensku. Praha: Orbis, 1947. 116 s.
- KADLEC, Karel: Valaši a valašské právo v zemích slovanských a uherských. Praha: Česká akademie císaře Františka Jozefa pro vědy, slovesnost a umění, 1916. 528 s.
- KAVULIAK, Andrej: Valasi na Slovensku – na okraj publikácie V. Chaloupeckého o Valachoch. Turčiansky Sv. Martin: Kníhtlačiarsky úč. spolok, 1949. 14 s.
- KIRYK, Feris: Príspevok k dejinám zbojníctva – beskydníctva v poľsko – slovenskom pohraničí v 15. – 18. storočí. In: Mýty a skutočnosť zbojníctva na poľsko – slovenskom pohraničí v dejinách, literatúre a kultúre. Nowi Targ: Podhalańska Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Nowom Targu, 2007, s. 26 – 37. ISBN 978-83-60621-02-8.
- KLEMENTIS, Eugen: Príspevky k dejinám poddanstva na Slovensku. In: Sborník Matice slovenskej, 1929. s. 159 – 176.
- Magyar Nemzeti Levéltár (ďalej MNL): Szunyogh család 1549 – 1876 (P 647), k. 1 – 54.
- MACŮREK, Jozef: Valaši v západních Karpatech v 15. – 18. století: K dějinám osídlení a hospodářsko-společenského vývoje jižního Těšínska, jihozápadního Polska, severozápadního Slovenska a východní Moravy. Ostrava: Krajské nakladatelství, 1959. 527 s.
- MACŮREK, Josef: Valaši na Těšínsku po 30leté válce (v 2. polovině 17. století). In: Slezský sborník, 1954, roč. 52, s. 34-102.
- PARÁČOVÁ, Andrea: Historické aspekty podobnosti niektorých prvkov ľudovej kultúry v Riečnici a Terchovskej doline. In: Etnografia Kysúc a Těšínska – zborník z medzinárodnej etnografickej konferencie. 2014. 263 s. ISBN 978-80-89751-02-0.
- RATKOŠ, Peter: Urbár hradného panstva Budatín 1658. In: KUŠÍK, Michal; MARSINA, Richard: Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku II. (XVII. storočie). Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1959. 595 s.
- RATKOŠ, Peter: Problematika kolonizácie na valašskom práve na území Slovenska. In: Historické štúdie XXIV, 1980. s. 181 – 224.
- ROSIEK, Barbara: Stereotyp zbojníka v ľudovej kultúre Živiecka. In: KOZÁKOVÁ, Katarína a kol.: Jánošík a fenomén zbojníctva na slovensko-poľsko-českom pomedzí. Žilina: Považské múzeum, 2007, s. 152 – 163. ISBN 978-80-88877-45-5.
- Rycerka Górna: Historia [citované 6. januára 2014]. Dostupné na internete:

http://www.archiwum.rajcza.com.pl/template/ST_rycerka_g_szcz.htm.

SLAVKOVSKÝ, Peter: Slovenský roľník (pramene k štúdiu a spôsobu života). Bratislava: Veda, 2013. 167 s. ISBN 978-80-224-1307-7.

SOKOLOVSKÝ, Leon: Správa stredovekej dediny na Slovensku. Bratislava: Academic Electronic Press, 2002. 308 s. ISBN 80-88880-24-6.

Štátny archív v Žiline so sídlom v Bytči: Fond panstvo Gbeľany. k. 1 – 46.

Štátny archív v Žiline so sídlom v Bytči: Fond panstvo Teplička. k. 3 – 37.

Štátny archív v Žiline so sídlom v Bytči: Fond panstvo Bytča – Strečno. k. 54 – 394.

Štátny archív v Žiline so sídlom v Bytči: Fond Starohradské panstvo. k. 1 – 58.

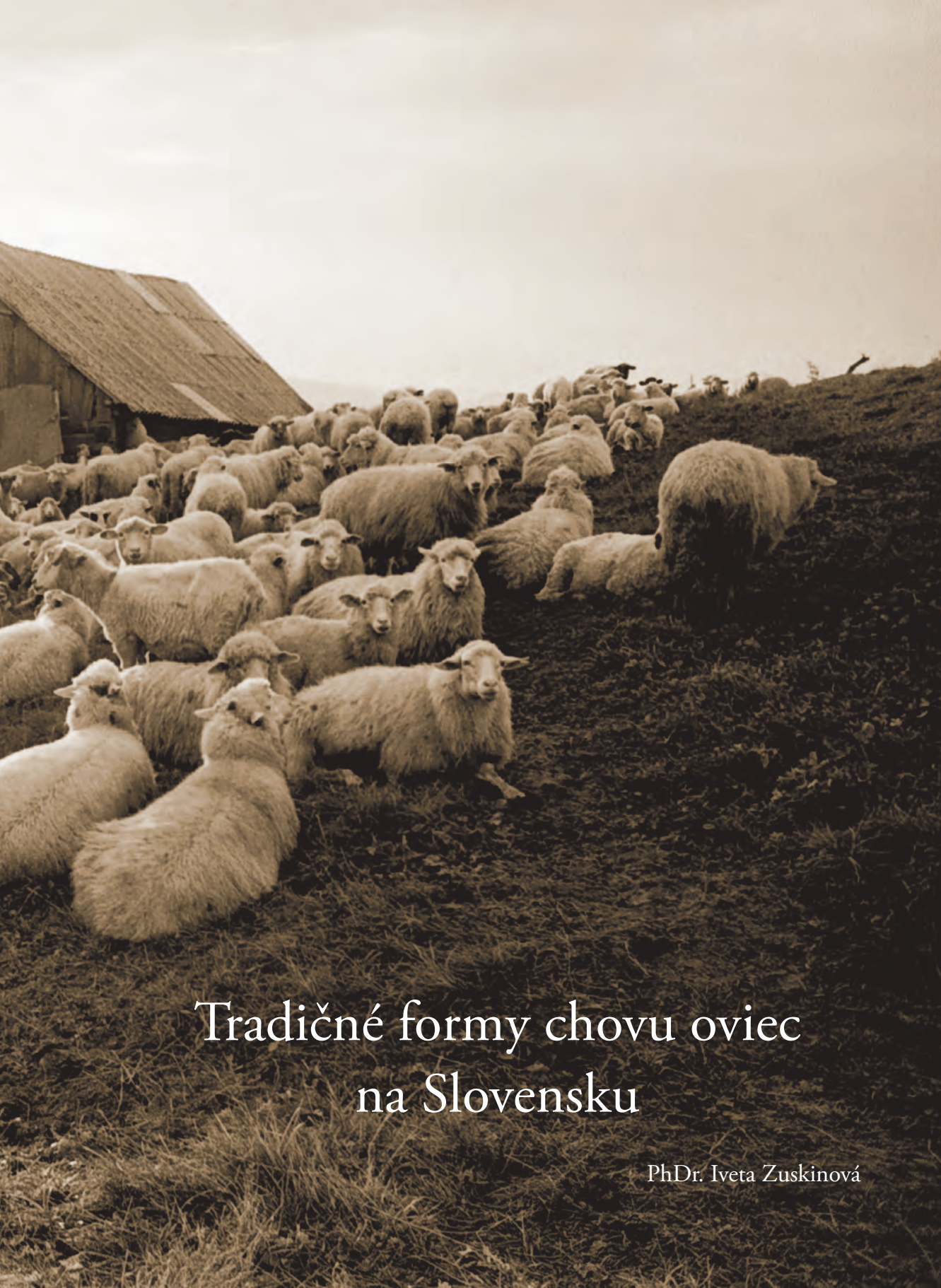
Štátny archív v Žiline so sídlom v Bytči: Fond panstvo Teplička, časť z fondu Ilešházy Trenčín, ne-spracované.

Štátny archív v Žiline so sídlom v Bytči: Trenčianska župa, Possessiones

VELIČKA, Drahomír: Dejiny osídlenia Kysúc. Turzovka: Združenie Terra Kisucensis, 2017. 340 s. ISBN 978-80-969922-6-3.

Salaš v Revišnom 1980, foto Pavol Breier

Tradičné formy chovu oviec na Slovensku

PhDr. Iveta Zuskinová

Tradičné formy chovu oviec na Slovensku

Chov oviec patril oddávna k základným zložkám poľnohospodárskej výroby na Slovensku. Už pravekí obyvatelia nášho územia poznali ovcu ako hospodárske zviera, ktoré prináša svojim chovateľom mnohoraký úžitok. Od obdobia raného stredoveku sa vyskytujú písomné doklady o chove oviec a jeho význame v hospodárskom živote krajiny a v niektorých horských regiónoch sa ovčiarstvo stalo dôležitým zdrojom obživy obyvateľstva. Chov oviec ako súčasť poľnohospodárstva úmerne k svojmu ekonomickému významu ovplyvňoval formovanie spôsobu života a kultúru ľudu. Keďže chov oviec svojím významom po stáročia zasahoval do viacerých oblastí hospodárskeho, sociálneho a kultúrneho vývoja krajiny, stal sa predmetom štúdia viacerých vedných odborov, najmä geografie a histórie. V rámci geografie sa objasňovali vzájomné väzby medzi prírodným prostredím a vývojom ovčiarstva, predovšetkým karpatského salašníctva a skúmali sa dôsledky tzv. valaskej kolonizácie na hospodársky vývoj jednotlivých regiónov Slovenska. Historici sa zameriavali najmä na problémy kolonizácie pastierov na valaskom práve, skúmali smery a rozsah kolonizácie, zásah migrujúcich pastierov do sídelnej štruktúry príslušných oblastí, právne vzťahy medzi kolonizovanými pastiermi a feudálnou vrchnosťou, postupné usádzanie migrujúcich pastierov a ich prechod na roľnícko – chovateľský spôsob života. Prvé širšie koncipované výskumy pastierstva v slovenských Karpatoch vykonal poľský geograf L. Sawicki a po ňom Z. Holub – Pacewicowa, tiež V. Kubijovyč a J. Král. Na strednom a severnom Slovensku tieto formy ľudovej kultúry skúmala známa poľská etnografka Bronislawa Kopczyńska Jaworska. Na výskume karpatského salašníctva z hľadiska histórie majú zásluhu predovšetkým českí historici K. Kadlec, V. Chaloupecký a J. Macúrek.¹ O systematickom a komplexnom etnografickom výskume pastierskej a ovčiarkej kultúry môžeme hovoriť až od 50-tych rokov 20. storočia, kedy sa výskumy uskutočňovali pod záštitou novovzniknutého Národopisného ústavu SAV. Výskumy ovčiarstva na Slovensku i v okolitých krajinách sa ešte zintenzívnili po vzniku Medzinárodnej komisie pre štúdium ľudových

Valach pri pasení na Osnici, Zázrivá, foto Ján Podolák 1963, zdroj: AFn ÚESA SAV

kultúr v oblasti Karpát v roku 1959 a jej subkomisie pre výskum pastierstva. Rozsiahly kolektívny výskum sa vykonával v rámci Slovenskej národopisnej spoločnosti v rokoch 1961 – 1965, ďalšie hodnotné poznatky priniesol etnologický výskum pre potreby Etnografického atlasu Slovenska. Najviac výskumov ovčiarstva realizoval prof. Ján Podolák a vo vybraných lokalitách Považia a Kysúc aj český etnograf Jaroslav Štika.

Historické udalosti a kolonizačné migrácie prispeli k tomu, že na relatívne malom území Slovenska vznikli rôznorodé a zároveň vnútorne diferencované kultúrne regióny. Ich vznik súvisí s administratívnym rozdelením Slovenska v rámci feudálneho uhorského štátu, kedy sa na území Slovenska úplne alebo z časti rozprestieralo územie dvadsiatich zo 71 žúp bývalého Uhorska vyznačujúcich sa charakteristickými znakmi slovenskej ľudovej kultúry. Administratívna inštitúcia žúp rovnako ako predchádzajúca inštitúcia šľachtických stolíc zohrala významnú úlohu pri utváraní historických regiónov. Poloha Slovenska na križovatke západoeurópskych a východoeurópskych kultúr spôsobila určité rozdiely vo formovaní regionálnych špecifik. Z kultúrneho a geografického hľadiska sa Slovensko nachádza na rozhraní dvoch veľkých európskych geografických oblastí – nížinnej a horskej. Nížinná oblasť súvisí s panónskou a potisskou zónou rozprestierajúcou sa v južnej časti Slovenska, Moravy, na území Rakúska, Maďarska, Chorvátska a Srbska. Táto oblasť má mimoriadne priaznivé klimatické a pôdne podmienky, ktoré výraznou mierou ovplyvnili aj celkový spôsob života obyvateľstva zaoberajúceho sa prevažne poľnohospodárskou výrobou. Horská oblasť zaberajúca väčšiu časť územia Slovenska je súčasťou tzv. Karpatského oblúka, ktorá kultúrne presahuje na územie Moravy, do Poľska a na Ukrajinu. Drsné klimatické podmienky a nižšia kvalita pôdy spôsobili, že obyvateľstvo tejto oblasti sa zaoberalo prevažne drevárstvom, pastierstvom, chovom dobytka, skromným poľnohospodárstvom a na časti územia aj baníctvom. Pokiaľ v nížinných častiach horských kotlín na slovenskom území už boli udomácnené formy ovčiarstva označované ako nížinné pre ktoré bolo charakteristické každodenné vyhánanie zvierat na pašu, valaské pastierstvo prinieslo využívanie vysokohorských a hôľnych pasienkov.

Spoločné pasenie oviec v celodedinských stádach bolo rozšírené už od stredoveku. Do dnešných čias sa zachovali doklady o chove oviec na našom území a o hospodárskom význame chovu v rozvoji krajiny. Pred rozšírením valaského chovu oviec na Slovensku existovalo nížinné ovčiarstvo úzko spojené s pestovaním plodín. Ovčiarsky rok sa delil na dve hlavné obdobia. Bol to zimný chov oviec a obdobie letného pasenia, obidve formy boli zamerané na produkciu vlny a mäsa. Každodenné vyhánanie ovčích stád na pole patrilo k hlavným charakteristickým črtám nížinného chovu v letnom období. Aj keď hospodársky význam ovčieho mlieka v nížinnom chove oviec nebol natoľko

docenený ako v karpatskom salašníctve, jeho produkcia a využitie v ľudovej strave bola známa. Zvyk dojiť ovce bol rozšírený v oblastiach nížinného chovu najmä v jeho okrajových častiach, kde zasahoval vplyv karpatského salašníctva. Toto mliečne hospodárenie malo však špecifické znaky, ktorými sa odlišovalo od salašníckeho hospodárenia.

Dojenie oviec, Terchová, foto Ján Podolák 1963, zdroj: AFn ÚESA SAV

V 15. až 17. storočí sa v horských oblastiach Slovenska z východu rozšíril systém chovu oviec známy ako karpatské salašníctvo. Keďže ho šírili pastieri, označovaní v latinských prameňoch ako Valachi, v odbornej literatúre bol nazvaný ako valaská kolonizácia, alebo správnejšie kolonizácia na valaskom práve. Jej problematiku skúmali odborníci viacerých vedných disciplín – hospodárski geografi, historici a jazykovedci, ktorí často tendenčne a v duchu dobových názorov označovali pastiersku kultúru za cudzí element na našom území. Až porovnávací etnologický výskum prof. Jána Podoláka realizovaný v rámci Medzinárodnej komisie pre výskum ľudovej kultúry v Karpatoch a na Balkánskom poloostrove od začiatku šesťdesiatych rokov dvadsiateho storočia priniesol nové výsledky v skúmaní etnickej príslušnosti pastierov oviec známych pod menom valasi. Postup valaskej kolonizácie na slovenskom území Karpát ukázal, že ekonomické a sociálne výhody poskytované osadníkom na valaskom práve zaujali aj domáce obyvateľstvo, ktoré si osvojovalo valaský chov oviec ako nový spôsob hospodárenia. V rámci územia Slovenska tento proces prebiehal postupne a nie s rovnakými výsledkami, záviselo to od prírodných a hospodárskych podmienok, záujmu miestneho roľníckeho obyvateľstva a aj podpory vrchnosti. Spôsoby salašného chovu oviec, špecifické hospodárenie pri spracovaní mliečnej produkcie, pastierske stavby, charakteristické artefakty a odevné doplnky ovčiarov, predmety pastierskeho výtvarného umenia a folklórne prejavy po stáročia formovali ľudovú kultúru, ktorá vďaka nim nadobudla jedinečné formy.

V horských oblastiach Slovenska rozlišujeme dve organizačné formy letného pasenia, individuálne a spoločné. Podľa individuálneho systému salašníctva sa ovce pásli v stádach podľa jednotlivých hospodárstiev. Na severozápadnom Slovensku v oblasti Kysúc a Javorníkov bolo individuálne salašníctvo rozšírené predovšetkým v dedinách, kde boli v odľahlých častiach chotárov vybudované letné poľné maštale cholvarky, bačovy. Takýto spôsob pasenia sa začiatkom 20. storočia vyskytoval vo väčšine kysuckých dedín, v údolí Varínky, v Zázrivej, v niektorých kopanicových dedinách Zamagurskej Oravy, v okolí Bytče a Rajca (Fačkov, Čičmany, Lietava, Lietavská Závadka, Babkov a iné). V niektorých dedinách na okolí Púchova bolo tiež rozšírené individuálne pasenie oviec podľa stád jednotlivých chovateľov – Zubák, Lazy pod Makytou, kde sa pásli ovce spolu s kravami. Individuálne pasenie oviec bolo rozšírené aj v kopani-

cových dedinách južnej časti Bielych Karpát. Pre Moravské Lieskové, Bošácu a Hornú Súču bolo charakteristické, že zatiaľ čo kopaničiari pásli svoje ovce individuálne, dedinčania pásli ovce v spoločných stádach. Dojenie oviec bolo zriedkavejšie, len ak mal gazda väčší počet dojných oviec alebo ak sa niektorí kopaničiari združili, ovce dojili a z mlieka spracovávali hrudkový syr na bryndzu. V oblasti severozápadného Slovenska rozlišujeme medzi individuálnym salašníctvom a individuálnym pasením oviec. O individuálnych salašoch mô-

Mladý pastier s obojkami pre ovce, Belá, foto Ján Podolák 1963, zdroj: AFn ÚESA SAV

žeme hovoriť iba vtedy, ak sa takto organizovaný letný chov oviec zameriaval prednostne na zužitkovanie mlieka a na produkciu ovčieho syra. Ak sa ovce nedojili a vyhánali sa na pašu spolu s kravami príslušného chovateľa, hovoríme o individuálnom pasení oviec.²

V systéme individuálneho salašníctva v lazovej oblasti veľmi dôležitú úlohu zohrávali pracovné sily. Na letné pasenie, dojenie a na nočné stráženie ovčieho stáda, ale aj na zimné kŕmenie oviec bola potrebná mužská pracovná sila, ktorá bola zabezpečovaná v rámci rodinnej deľby práce. Podľa druhu vykonávanej práce ju v rámci gazdovstva rozlišovali a označovali ako valach, ovčiar, baraniar. Z tohto dôvodu boli najvhodnejšie veľkorodinné spoločnosti, kde všetky významné hospodárske úkony boli pridelované mužským členom. Počet dojných oviec na individuálnych salašoch bol v porovnaní s počtom oviec na celodedinských salašoch nižší. Aj keď základné črty individuálneho salašníctva boli v celej lazovej oblasti stredného Slovenska rovnaké, v podrobnostiach boli vytvorené lokálne varianty. Odlišnosti sa vyskytovali v dĺžke trvania individuálnych letných salašov, v deľbe práce na salašoch, v systéme košarovania, v charaktere salašných stavieb, v spôsobe života valachov na salašoch, v systéme ich odmeňovania atď. Pozoruhodné organizačné formy sa vyvinuli na individuálnych salašoch, ktoré boli hlavným zdrojom obživy malých roľníkov, existenčná závislosť rodín na chove oviec pripomína prvotné formy valaského hospodárenia. V systéme individuálneho salašníctva na Slovensku napriek lokálnym variantom jeho organizačných foriem možno postrehnúť niektoré spoločné znaky jeho vývinu. V čase svojho rozšírenia na území slovenských Karpát mal salašný chov oviec prevažne individuálny charakter. Individuálna organizácia pastierstva vyhovovala podmienkam letného pasenia aj zimného chovu oviec a tiež polousadlému spôsobu života pastierov.

Systém striedania chovateľov pri pasení spoločného stáda a pri poberaní mliečnej produkcie od oviec sa zachoval až do prvej polovice 20. storočia vo viacerých lokalitách známych salašníckou tradíciou – obce na okolí Žiliny, na Orave, v oblasti Spišskej Magury. Archaické formy letného salašníctva a spôsob striedania pri pasení a odbere mlieka sa uchoval v kysuckej obci Oščadnica. Niekde sa gazdovia striedali pri pasení, ale každý si dojil svoje ovce oddelene – Lutiše, Dobroč, Belá pri Žiline. Niekde sa gazdovia striedali iba pri riadení salaša a na pasenie si najímali spoločného baču – Fačkov, Dubové, Šmigovec.

Ďalšou prechodnou formou medzi individuálnym a spoločným salašníctvom bolo organizovanie individuálneho salaša, do ktorého podľa potreby preberali ovce iných chovateľov. Tento spôsob sa praktizoval najviac v obciach s individuálnym salašníctvom, Čičmany, Pliešovce, Litava, Lazy pod Makytou, pričom v každej lokalite boli miestne odlišnosti v organizácii prác. Všetky opísané spôsoby boli prechodnými formami, ktoré znamenali napríklad pokles záujmu o salašný chov oviec, úpadok mliečneho hospodárenia alebo prechod k salašníctvu kolektívnemu, kedy starostlivosť o stádo prevzal najatý profesionálny ovčiar.

Utváranie združení chovateľov pre spoločné salašné hospodárenie bolo však na Slovensku známe až po rozšírení salašného chovu oviec v rámci kolonizácie pastierov na valaskom práve v 16. a 17. storočí. Vytvorenie salašných kolektívnych spoločenstiev, pri ktorých starostlivosť o hospodárske zvieratá prešla na profesionálnych ovčiarov, umožňovalo chovateľom venovať sa nerušene roľníckej práci, prípadne doplnkovému či remeselnému zamestnaniu. Chovatelia oviec boli združení v salašných spolkoch, ktoré vznikali na základe administratívneho usporiadania obcí, majetkových alebo rodových vzťahov, foriem zástavby a podobne. Salašné spolky sa v regionálnych nárečiach označovali ako salaš, salašní spolok, ovčarski spolok, salašná spoločnosť, košar, košarna spoločnosť, košarní spolok. Členovia spolku sa označovali ako miešalníci (Liptov, Horehronie), gazdovia a pod.

Hlavným právom člena spolku bolo vyháňať ovce do spoločného stáda a poberať príslušnú časť produkcie syra. Medzi hlavné povinnosti patrilo starať sa o pasienkové plochy a o majetok spolku, s čím súviselo odpracovať určitý počet dní na čistení a údržbe pasienkov, na oprave ciest na salaš, na stavbe, prípadne premiestňovaní salašných objektov, na preprave a oprave salašného inventára. Na čele spolku stál jeden z chovateľov, volený funkcionár nazývaný salašný gazda, salašník, šafar, košarník, šoltýs, a pod. V niektorých lokalitách s rozvinutou salašnou tradíciou boli volení viacerí funkcionári spolku, bol to pokladník, revízor, člen výboru. Salašník bol váženým občanom v dedine a pod jeho správu patrilo celé hospodárenie salaša. Medzi jeho hlavné povinnosti patrilo vybrať vhodných pastierov do funkcie baču a valachov, v mene spolku podpísať s nimi zmluvu a určiť im podmienky hospodárenia. Salašník mal na starosti kontrolu narábania s mliekom, dozor nad rozdeľovaním produktov, starostlivosť o predaj prebytkov, aby sa získali peniaze do pokladnice

spolku. Cez celé pastierske obdobie salašník dozeral na chod salašného hospodárenia, riešil problémy, zastupoval záujmy spolku voči bačovi i voči vrchnosti, reprezentoval i zastupoval spolok. Za prácu dostával odmenu v naturálnej podobe z výrobkov salaša. Hospodárenie salaša vyúčtoval salašník v jeseni po skončení salašného obdobia alebo v zime pred Vianocami na schôdzi, ktorú volali rachung, poratúnok, vtedy volili aj salašníka a baču na nasledujúci rok.

Valach na paši, Zástranie (t.č. mestská časť Žiliny), foto Ján Podolák 1963,
zdroj: AFn ÚESA SAV

Z hľadiska salašného podnikania na Slovensku rozoznávame dva základné typy salašnej organizácie, podmienené dvoma základnými spôsobmi najímania bačov. Pri prvom spôsobe sa bača a valasi najímali za stálu vopred dohodnutú odmenu, ktorá sa vyplácala v mliečnych výrobkoch alebo vo finančnej hotovosti. Hlavným podnikateľom bol v tomto prípade salašný spolok zastupovaný volenými funkcionármi. Po vyplatení mzdy pastierom a po úhrade spoločných salašných výdavkov sa rozdelila produkcia hrudkového syra medzi členov salaša podľa počtu oviec a podľa nameranej dojivosti. Tento spôsob hospodárenia bol ešte v prvej polovici 20. storočia rozšírený v lokalitách s vyspelým chovom oviec – Liptov, Pohronie, Gemer, okolie Banskej Bystrice a inde. Na salašoch organizovaných touto formou hlavnú zodpovednosť za hospodárenie mal salašný gazda. Druhú formu organizovania spoločných salašov predstavuje hospodárenie hlavného ovčiara na svoju ruku. Pri tomto spôsobe si bača zobral do letného prenájmu ovce od chovateľov, za ktoré im vydal dohodnuté množstvo syra. Všetky salašné výdavky a odmenu pastierom uhrádzal bača z odpredaného syra. Zvyšok syra, ktorý zostal po uhradení všetkých výdavkov a záväzkov zostával bačovi ako jeho mzda za prácu alebo zisk. Riziko salašného podnikania bolo na strane baču podujímateľa, ktorý mohol za pastiersku sezónu dobre zarobiť, ale v zlom roku zaznamenať aj hospodársky úpadok. Tento spôsob hospodárenia bol rozšírený na väčšine územia Slovenska, predovšetkým však v dedinách s úpadkom záujmu gazdov o mliečnu produkciu a chov oviec vôbec.

Písomné doklady o pastieroch na území Slovenska sa vyskytujú už od obdobia stredoveku, ktoré boli postupne doplňované informáciami o ich špecializácii podľa jednotlivých druhov pasených hospodárskych zvierat. Cenným doplnkom týchto správ sú aj vyobrazenia pastierov, na základe ktorých si možno vytvoriť aspoň čiastočný obraz o znakoch pastierskeho stavu. Výber osôb na pasenie oviec a spôsoby ich najímania do služby záviseli od charakteru organizovania letného pasenia v príslušnej lokalite. V okolí Púchova, Terchovej a Zázrivej si najímali chlapcov len na pasenie stáda, spracovanie mliečnej produkcie vykonávali samotní gazdovia. Počet najímaných pastierov závisel od veľkosti stáda a tiež od početnosti rodiny, ktorá si tieto práca zabezpečovala. Odlišný spôsob najímania pastierov bol používaný v nížinných oblastiach, kde prevládal systém predvalaského nížinného chovu. Najímanie pastierov oviec,

rovnako aj pastierov pre ostatné zvieratá bolo pôvodne v kompetenciách obecných richtárov, neskôr predsedov bývalých urbariátov. Voľby pastierov sa vykonávali v dohodnutý termín, podpisovala sa dohoda, ktorá obsahovala podmienky služby (pastier, juhás a prípadne aj pomocník jahniar, bojtár). Mzda pasierov v systéme nížinného chovu pozostávala predovšetkým z dohodnutého množstva obilia zosypu, sýpky, komencie a iných menších odmien dohodnutých v zmluve. Od začiatku 20. storočia sa začali naturálne odmeny nahrádzať dohodnutými finančnými čiastkami, predovšetkým v súvislosti s preberaním zodpovednosti pastierov za mliečnu produkciu.

Bačovia a valasi so svojimi vedomosťami o produkcii a spracovaní mlieka sa výrazne odlišovali od pastierov iných hospodárskych zvierat, čo sa odrážalo v ich spoločenskom postavení a odmeňovaní. Znalosť bačovania sa odovzdávala z generácie na generáciu, takže v niektorých obciach sa vytvorili tradičné bačovské a valaské rodiny s chýrom, že dobre ovládajú svoje remeslo. Takéto dediny mali na okolí povest' ako strediská kvalifikovaných bačov a valachov. V polovici 20. storočia zostali najväčšími strediskami valachov obce Terchová, Zázrivá. Ovčiarci z týchto obcí odchádzali na sezónu aj do vzdialených lokalít pracovať na salaše. Pastieri z Terchovej a Zázrivej pôsobili v dedinách severozápadného Slovenska, ale aj na strednom Považí, dokonca v okolí Senice. Pravidelné odchádzanie ovčiarov z určitej lokality do tých istých regiónov postupne ovplyvnilo spôsoby tamojšieho salašného chovu oviec až do takej miery, že možno hovoriť o oblastiach salašníctva napríklad zázrivského vplyvu. Dokonca niektorí ovčiarci prenikli aj do zahraničia, kde na farmách zavádzali mliečne hospodárenie s výrobkami regionálneho charakteru.

Bačovia sa grupovali z vrstiev nemajetných, sociálne nižšie postavených, napriek tomu však bývali váženými osobami v dedinskom spoločenstve. Gazdovia ich mali v úcte, verili, že poznajú choroby oviec a ich liečenie, či už praktickým alebo magickým spôsobom. V Liptove do funkcie baču zvolili najstaršieho a najšikovnejšieho ovčiara. Dôležitou podmienkou bola znalosť výroby kvalitného syra a iných produktov z ovčieho mlieka. Bača musel byť pracovitý a čistotný, medzi dôležité osobné vlastnosti sa počítali statočnosť a čestnosť. Niekedy sa stávalo, že gazdovia vyhlásili na obsadenie miesta baču konkurz. Bačom sa stal ten, kto ponúkol najviac syra na ovcu. Práce na salaši okrem baču vykonávali ďalší pastieri oviec, pre ktorých bolo všeobecne zaužívané

Bača Ján Zátka zo Zázrivej, foto Ján Podolák 1963, zdroj: archív Ovčiarskeho múzea v Liptovskom Hrádku

pomenovanie valach alebo ovčiar. Skupina valachov sa ďalej delila podľa vykonávaných prác. Po bačovi mal najdôležitejšie postavenie starší valach poubača. V Liptove sa zaužívalo pomenovanie zimový alebo zimovný valach, ktorý spolu s bačom vykonával práce okolo oviec po celý rok. Pretože boli zjednaní na celý rok, volali ich aj ročitými. Ostatní boli len prijednanci. Boli zjednaní len na letné obdobie. Zaužívanými pomenovaniami pre valachov boli paselník, striščiar, dojčiar, vychádzalo sa z názvov prác, ktoré valasi na salaši vykonávali. Osobitné postavenie mali pastieri nedojných oviec, jariek a baranov. Volali ich jarčiar a baraniar. Ich hlavnou povinnosťou bolo pásť a v noci strážiť nedojné ovce, ako aj pomáhať pri ostatných pomocných prácach. Funkciu pomocníka na salaši plnil honelník, chlapec vo veku 10 – 15 rokov, často syn baču alebo brat valacha. Vo Važci mávali aj pomocníka na salaši, ktorý mal na starosti nosiť vodu a nazývali ho vodnár, alebo povalač. Pri zaraďovaní ovčiarov do funkcií bol stanovený určitý postup, ktorý sa prísne dodržiaval. Najskôr musel byť chlapec honelníkom, okolo pätnásteho roku sa stal poldojčiarom, pásol jaroky a barany a začal sa priučať dojiť. Až potom sa mohol stať valachom dojčiarom, ktorý pasie a dojí ovce.

Bača a ostatní ovčiari sa s predstaviteľmi salašného spolku zjednávali na určité pasebné obdobie za určitú odmenu. Dokladom zjednania bola písomná zmluva, ktorá bola zapísaná v knihe salašných zápisníc a podpísovali ju obidve zúčastnené stránky. V zmluve bola zapísaná nielen výška odmeny pastierom, ale aj ich povinnosti, príkazy, zákazy a podobne. Odmena ovčiarov bola čiastočne peňažná, v zmluvách uvádzaná pod názvom letušný nájom v zlatých a neskôr korunách a tížnouka týždenná mzda v oštiepkoch. K platu si ovčiari zjednávali určité množstvo syra, ako aj pasenie vlastných oviec. Mali možnosť košarovať a chovať na salaši ošípanú. Tieto dávky boli odstupňované podľa funkcie, akú ovčiar na salaši vykonával. Na jar, pri výhone oviec na salaš, chodili pastieri po domoch chovateľov vyberať si koledu vyhnanô. Bola to čiastočne naturálna odmena – múka, vajcia, údené mäso, najmä baranie, slanina, zemiaky a čiastočne aj peňažná. Dobrý valach si navyberal napríklad aj 12 – 13 vriec zemiakov, z ktorých časť použil na stravovanie svojej rodiny a druhá časť slúžila na prípravu jedál na salaši. Súčasťou zmluvnej dohody boli aj ďalšie naturálne dávky, ktoré sa nosili ovčiarom priamo na salaš a tiež poskytovanie hotových jedál pre ovčiarov za vykonávanie určitých prác.

Valasi pri výrobe oštiepkov, Zázrivá, foto Ján Podolák 1963, zdroj: archív
Ovčiarskeho múzea v Liptovskom Hrádku

Váženie hrudového syra na minciari, Belá, foto Ján Podolák 1963,
zdroj: archív Ovčiarskeho múzea v Liptovskom Hrádku

V dedinách s rozvinutým chovom oviec znamenal výhon na spoločné sezónne pasenie mimo obce významnú udalosť hospodárskeho roka. Významnou bola nielen pre chovateľov oviec, ktorí museli dobre pripraviť svoje krdle na letné pasenie, ale aj pre ovčiarov, pre ktorých sa odchodom na salaš začalo niekoľkomesačné odlúčenie od života v dedine a najmä od rodín. Prípravy na výhon sa začali už niekoľko týždňov pred určeným termínom. Chovatelia mali povinnosť označiť si ovce vlastníkymi znakmi. V niektorých oblastiach sa zaužíval zvyk, že na Veľký piatok chodili valasi po domoch, značili ovce, ošetrovali im ratice, aby ich tak pripravili na náročný dlhodobý pobyt v teréne. Označovali nielen jahňatá určené na ďalší chov, ale aj staršie ovce, ktoré doteraz značené neboli, prípadne tie, ktoré chovateľ získal kúpou. Najpoužívanejším spôsobom označovania bolo značenie na ušiach zvieratá. Vykonávalo sa nastrihnutím nožnicami, vysekaním dlátom, sekerou alebo tiež vybíjaním dierok prázdnyimi nábojnicami. Základné znaky v jednotlivých rodinách sa nemenili, dedili sa z pokolenia na pokolenie. Znaky vyjadrovali predovšetkým vlastnícky pomer chovateľa k zvieratú a mali veľký význam v ochrane súkromného majetku jednotlivých hospodárov. Podľa znaku sa ovce rozlišovali nielen v čase výhonu na salaš, ale aj pri meraní dojivosti, pri strihaní, pri rozdeľovaní stáda na konci pasebného obdobia, no najmä ak ovca uhynula, o čom musel bača podať vlastníčkovi ovce dôkaz, musel mu odovzdať hlavu alebo aspoň ucho so znakom.

Z hľadiska organizovania spoločného pasenia oviec mimo obce, spojeného so sezónnym presídlením ovčiarov a oviec na pasienky, majú veľký význam pastierske stavby na salašoch. Pri výbere miesta na budovanie objektov salaša sa brali do úvahy viaceré okolnosti. Predovšetkým to bol dostatok pasienkových plôch, možnosť ľahkého prístupu k okolitým pasienkom a zároveň existencia komunikácií, ktoré umožňovali transport mliečnych produktov. Na svahovom teréne sa salaše umiestňovali v priehlbínach a miestach s najmenším sklonom, podľa možnosti orientovaných na južnú, alebo východnú stranu, výhodné miesta boli chránené od vetra. V neposlednom rade bol dôležitý prameň s pitnou vodou, ktorá je pre chod salaša nevyhnutnosťou. Na súhrnné označenie všetkých stavebných objektov pre sezónne pasenie oviec mimo trvalých sídiel sa v oblasti stredoslovenských nárečí používa označenie salaš. V tejto súvislosti je v Liptove zaznamenané označenie miesta na salaš

ako salašisko, v hovorovej reči ovčiarov aj ako stadlisko. Historické umiestnenie salašov vo viacerých lokalitách dokumentujú aj viaceré chotárne názvy. V terminológii slovenských pastierov sa slovo salaš vyskytuje až v období po valaskej kolonizácii. Centrálnym objektom salaša bola koliba, objekt slúžiaci ako dočasné obydlie pre ovčiarov a tiež ako výrobňa mliečnych produktov. Koliba sa umiestňovala tak, aby z nej bol výhľad na ostatné stavby salaša a na prístupové chodníky. V minulosti boli používané len koliby z dreva postavené zrubovou technikou z kmeňov ihličnatých stromov, kresaných obvykle len z jednej strany, bez základov. Nerovnosť terénu pri stavbe sa vyrovnávala podložením rohových kameňov a základ obvykle nahrádzal pevnejší spodný veniec zrubu. Stavba bola bez okien, na vetranie slúžili nevyplnené škáry medzi brvnami a rozšírená škára v zadnej časti zrubu. Jediným otvorom v zrubu boli dvere, umiestnené spravidla v jednej zo štítových stien. Brvná posledné-

Bačovská koliba a strunga v Malej Fatre, foto Ján Podolák 1963,
zdroj: archív Ovčiarskeho múzea v Liptovskom Hrádku

ho venca zrubu bývali hrubšie, pretože na nich spočívala váha krovu. Strecha mala konštrukciu sedlového tvaru, ktorá pozostávala z krokiev začapovaných spodnými koncami do bočných stien zrubu. Na krokviach bolo latovanie, na ktorom bola pribitá šindľová krytina. Na vysokohorských salašoch bola v minulosti strecha pokrývaná kôrou, v nížinných oblastiach slamou. Koliby bývali bez povalového priestoru, aby dym z ohniska voľne unikal do podstrešia, kde bol strešný otvor na unikanie dymu. Štíty boli doštené, v staršom období vyhotovené aj z hrubých štiepaných brvien. Podlahu v kolibe tvorila len udupaná hlina, ktorú až v období druhej tretiny 20. storočia začali z hygienických a izolačných dôvodov nahrádzať podlahou z hrubších dosiek.

Okrem drevených zrubových kolíb sa v minulosti vyskytovali aj koliby kamenné, ktoré sa nachádzali na najvyššie položených salašoch v oblasti Vysokých a Západných Tatier, na miestach, kde sa končilo pásmo lesov a začínalo pásmo kosodreviny.

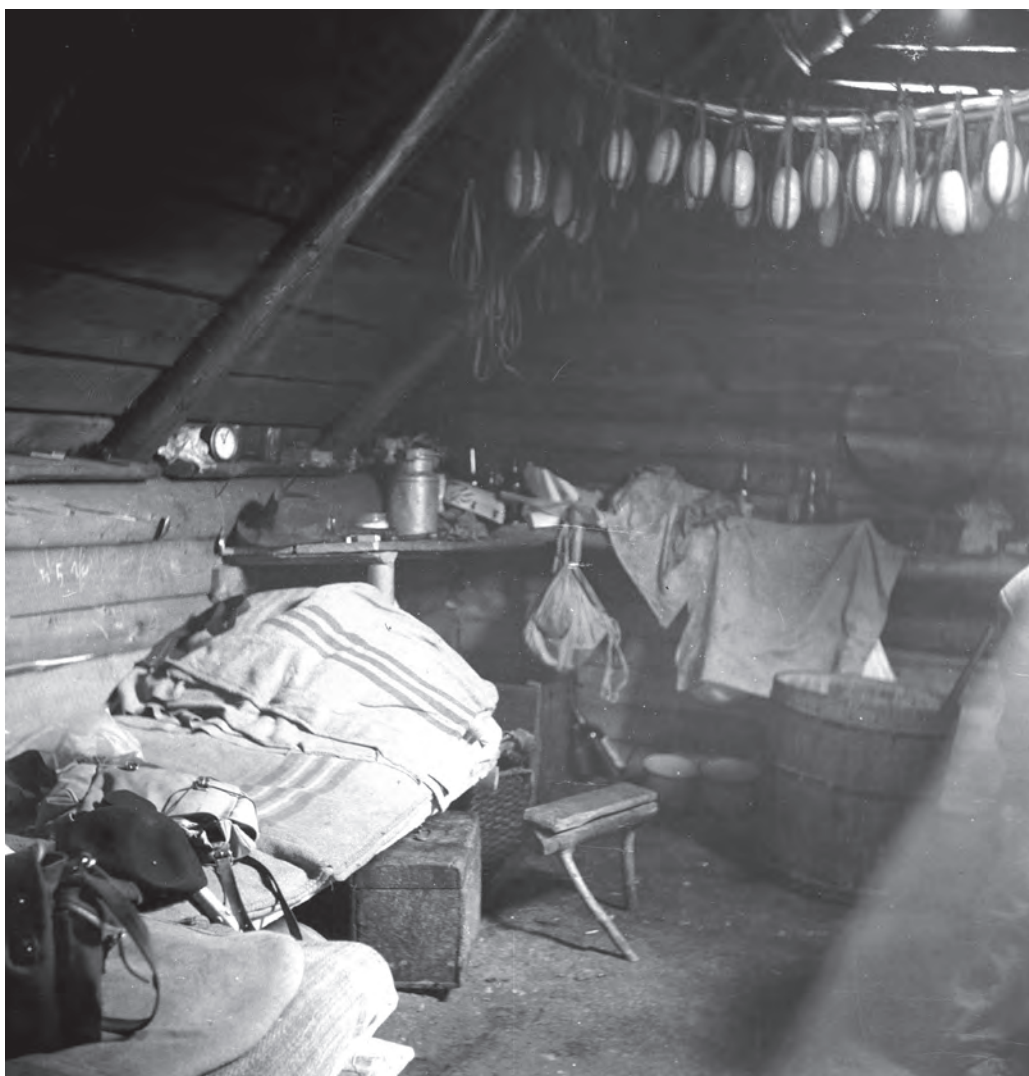
Drevené zrubové a kamenné koliby boli budované na všetkých pravidelne používaných miestach pre salaš a mali charakter stálych trvalých objektov. Od polovice dvadsiateho storočia sa predovšetkým v nižšie položených lokalitách začínajú používať doštené koliby, ktoré majú na drevenej nosnej konštrukcii plášť z dosiek. Takéto koliby boli budované z ľahko demontovateľných a prenosných dielov a boli premiestňované podľa potreby. Vo viacerých lokalitách sa používali súčasne aj koliby stále neprenosné a koliby prenosné. Bačovská koliba bola pôvodne jednopriestorový objekt, ktorý plnil viac funkcií. Bola to predovšetkým výrobňa produktov z ovčieho mlieka, sklad týchto výrobkov a v neposlednom rade obytný a odpočinkový priestor ovčiarov. Ústredným miestom koliby bolo ohnisko voľne vybudované na zemi, jedinou ochranou bolo obloženie kameňmi. Pôvodne bývalo umiestnené uprostred priestoru, postupne sa presunulo k jednej z bočných stien. Na varenie jedla a tiež na odváranie mlieka sa najviac používali kotly a kotlíky rôznych veľkostí, ale aj menšie trojnohé panvice. Kotly sa nad oheň vešali pomocou držiakov, hákov kumharov, ktoré boli alebo prirodzeným samorastlým deformátom dreva, alebo umelo vytvorené. Nad ohniskom, obvykle v drevených držiakoch, alebo len voľne uložené, sa sušilo drevo na kúrenie. Okolo ohniska sa sústreďoval celý pracovný aj osobný život ovčiarov. Voľný priestor okolo neho slúžil na vykonávanie činností spojených so spracovaním ovčieho mlieka: cedenie, kľa-

ganie, zbieranie syra, odváranie žinčice, trepanie, výroba oštiepkov a pareníc, ale aj príprava jedla pre pastierov. Nádoby potrebné na výrobu produktov z mlieka, putery, veľké sudy, šaflíky, obone, nádoby na transport žinčice ľagvice, boli uložené v zadnej časti koliby, ale v priestore oddelenom doštenou priečkou, kde bola aj polica na dozrievanie syra podišiar. Lôžka na spanie boli vedľa ohniska. Pri dverách bolo obvykle umiestnené samostatné lôžko pre baču a potom veľké spoločné lôžko pre ostatných valachov pri stene oproti ohnisku. Boli to prične zhotovené z dosiek z mäkkého dreva, postavené na drevených stĺpikoch, mierne zdvihnuté nad podlahou. Na drevené lôžko si pastieri položili strožliak naplnený slamou, alebo v staršom období ho vystlali len mäkkou čečinou. Ako prikrývky slúžili tkané deky zo súkna alebo teplé kusy vrchného odevu. Cez deň prikrývky uložili v záhlaví lôžka a využívali ho na sedenie. Ak bolo na salaši viac pastierov a všetci spávali v kolibe, spávalo sa aj na zemi. Vtedy si večer okolo ohniska vytvorili provizórne lôžka zo strožliakov, prípadne vriec naplnených slamou. Ráno sa núdzové lôžka vyniesli von z koliby. Osobné veci pastierov bývali odložené v plátenných vreciach cedilách prípadne v drevených vojenských kufríkoch pod pričňami alebo vo výpuste, vysunutom podstrešnom priestore nad vstupom do koliby. Dôležité miesto v kolibe mal aj stôl táfla, pri ktorom sedeli nielen pastieri, ale aj návšteva salaša, hlavne v nepriaznivom počasí, keď sa nedalo sedieť vonku. V kolibe boli uložené všetky dôležité nádoby a predmety na spracovanie mlieka, hlavne putera, kotol, trepáky. Na stenách boli повеšané drevené črpáky na pitie žinčice, ktoré boli pýchou salaša a baču. Aj z vonkajšej strany boli popri stenách uložené nádoby na mlieko, hlavne gelety na dojenie, ktoré vždy čisté boli hore dnom uložené na lavičke.

Na salašoch sa okrem bačovských kolíb vyskytovali aj prístrešky pre ovčiarov, známe pod miestnymi názvami ako kolibka, valaská kolibka, juháska kolibka, podkolibka (Čičmany), strežiareň, stražareň (Terchová), postrieška, baraniarka, búda. Ich hlavnou funkciou bolo poskytnúť útulok pri strážení nedojných oviec, ktoré nemali ohradu košiar v bezprostrednej blízkosti salaša. Najrozšírenejšou konštrukciou prístrešku bola jednospádová strieška, ktorá sa jednou stranou opierala o terén a druhý koniec bol opretý o podperu. Strieška bola vytvorená z kôry stromov, štiepaných polien, šindľov alebo núdzovo z čečiny ihličnatých stromov. Bočné steny boli tiež chránené proti nepriazni

počasia. Prístrešky boli umiestnené tak, aby bol z nich dobrý výhľad na ohradu s ovcami. Pred prístreškom horel oheň, ktorý zamedzoval prístup studeného vzduchu a zároveň odpudzoval dravú zver. Niektoré prístrešky boli konštrukčne budované tak, aby ich bolo možné premiestňovať. Sú doložené publikované údaje a doklady z terénu, ktoré dokumentujú že takéto objekty sa prenášali pomocou nosidiel alebo podstavca, ktorý mal tvar saní.³

Interiér koliby v Terchovej, foto Ján Podolák 1963, zdroj: AFn ÚESA SAV

K najdôležitejším objektom sa salašoch patria ohrady a prístrešia pre ovce, ktoré udržiavali stádo spolu, zabraňovali jeho rozídeniu sa a čiastočne poskytovali aj ochranu pred zlodejmi a dravou zverou. Za vývojovo najstaršiu formu na salašoch možno považovať zatváranie oviec do ohrád v pásme lesa, vytvorených z vyrúbaných stromov uložených pozdĺžne na seba. Takéto ohrady sa využívali len pri pasení vo vysokohorskom prostredí. Boli známe pod pomenovaním zaťatý košiar alebo košiar z priasma. Smrekové stromy, prípadne kosodrevina, sa kládli na ležato, husto vedľa seba, do výšky. Hotovú ohradu z vnútornej strany pastieri obrúbali a veľké vetvy a haluze uložili navrch tak, aby prečnievali cez košiar. Ovce, ktoré sa pchali okolo okrajov ohrady boli chránené aj proti nepriazni počasia. Takéto typy ohrady sa vyskytovali aj na vysokohorských pasienkoch oblasti Malej Fatry, Strážovskej vrchoviny, Martinských hôľ, na Orave, v Hornom Liptove, na Spiši, v Gemeri. Na základe výskumov vyplýva, že zaťaté košiare sa v minulosti používali na viaceré regionálne diferencované účely, napríklad na nočné zatváranie nedojných oviec. Ich pôvodnou a základnou funkciou však bolo zatváranie oviec do ohrady počas dojenja. Takéto košiare sa používali aj pri krádežiach oviec, kedy pri pasení zlodeji oddurili časť oviec a ukryli ich v takomto košiar v lese. Vyššiu vývojovú formu predstavujú ohrady z tenších ihličnatých stromov, ktoré sú vodorovne pripevnené medzi dvoma stĺpmi v troch radoch. V oblasti Vysokých a Západných Tatier sa na vysokohorských salašoch nad pásmom lesov stavali kamenné ohrady pre ovce. Potrebným pravidelného premiestňovania košiarnej ohrady sa prispôbovala aj jej konštrukcia. Skladala sa z ľahkých prenosných a ľahko montovateľných dielov, pre ktoré sa všeobecne zaužívalo pomenovanie lesa, lesica, ale aj bránka (Dolný Liptov). Ich staršiu formu možno opísať ako konštrukciu pozostávajúcu zo žrdky dlhej 3 – 4 m, do ktorej boli do vyvrtaných otvorov vsadené vertikálne priečky šteblíky. Jednotlivé diely košiara sa upevňovali do zeme dvojakým spôsobom. Konštrukčnou súčasťou niektorých z nich boli na obidvoch koncoch predĺžené koly, ktoré sa zatĺkali do zeme. Iné sa upevňovali pomocou osobitných oporných kolov šikmo postavených, o ktoré sa priväzovali košiarne dielce húžvami a spoj bol ešte zaistený kolíkom. Pôdorysné členenie košiarnej ohrady bolo závislé od počtu oviec, polohy salaša a miestnej tradície. Najčastejšie bola ohrada delená na dve časti. Prvou bola honelnica, v ktorej bolo stádo sústredené pred dojením a ohrada, kde stádo

prešlo po dojení. Z jednej časti do druhej časti ovce prechádzali cez strungu, kde sa vykonávalo dojenie. Bol to špeciálny diel ohrady s otvormi, bolo ich 4 – 6, podľa počtu valachov dojčiarov, ktorí sedeli pri nich a vykonávali dojenie. Ak boli v ohrade spoločne s dojnými sústredené aj nedojné ovce, tieto valasi cez otvor len prepúšťali. Ak bola ohrada umiestnená vo svahu, priestor na dojenie mal upravený podklad, tiež bol krytý strieškou proti slnku a nepriazni počasia.

Okrem stavebných objektov dôležitých pre prevádzku salaša boli tam vybudované aj ďalšie drobné stavby, ktoré plnili rôzne pomocné a hospodárske funkcie. Na salašoch chovali ovčiaro ošípané, pre ktoré stavali chlieviky, alebo len ohrádky so strieškou zo stromovej kôry. Bačovia v niektorých lokalitách si chovali aj kravu a telatá, pre ktoré zvyčajne postavili ohradu na okraji lesa alebo pod stromami. Ak mal bača pre potreby transportu syra na salaši aj koňa, pre jeho ustajnenie slúžila ohrada s troma stenami konarka. Pre pastierskych a strážnych psov sa obvykle na salašoch búdy nestavali, ako ochranu pred

Ovčiaro v pracovnom odevu s geletami, Zázrivá foto Ján Podolák 1968,
zdroj: archív Ovčiarkeho múzea v Liptovskom Hrádku

slnkom a dažďom im urobili jednoduché šindľové prístrešky. Studničky boli upravené tak, aby sa pri nich nevytváralo blato, zriedkavo ich vykladali kameňmi. Vodu zo vzdialených prameňov privádzali drevenými válovmi, ktoré slúžili aj ako napájadlá. V blízkosti ohrád bola rôznymi spôsobmi umiestňovaná soľ pre ovce.

Oblečenie pastierov oviec sa podstatne neodlišovalo od odevu mužov z ich obce, ale ako príslušníci tzv. valaského stavu či pospolitosti svoj odev dopĺňali špecifickými artefaktmi, ktoré plnili identifikačnú a znakovú funkciu. Ich odevy boli zhotovené z prírodných, domácky spracovaných surovín, ktorých základ tvorilo ľanové a konopné plátno, ovčia vlna a kožušina. Základnú časť tvorila košeľa s charakteristickým strihom a výzdobou, ktorá bola v jednotlivých lokalitách odlišná. Na spodné gate z plátna sa obliekali súkenné nohavice s charakteristickým strihom, výzdobou a nášivkami. Pastieri nosili krátky ovčí kožuštek bez rukávov, zdobený výšivkou a ornamentálnymi aplikáciami z farebnej kože. V čase chladu a nepriaznivého počasia nosili súkenné haleny tzv. suknice, širice, guby. Na hlave nosili klobúk so striedkou, dobre vymastený, aby odolával dažďu. Na nohy si obúvali krpce, v neskoršom období baganče. V odevu ovčiarov sa vyskytovali regionálne odlišnosti predstavujúce typické znaky, napríklad v jeho výzdobe, doplnkoch a charakteristických artefaktoch, ktoré boli len súčasťou odevu ovčiarov. Popri základných odevných súčiastkach mali ovčiari tradíciou ustálené doplnky, ktorých nosenie nemalo len praktický význam, ale boli symbolom, znakom valaského stavu. Bol to predovšetkým široký viacprackový opasok, ktorý však patril aj k odevu roľníkov, drevorubačov, pltníkov, lebo chránil pás muža pri namáhavej telesnej práci pred chladom, pred úrazmi. Ovčiari ich však mali bohatšie zdobené vbíjaním do kože a tiež mosadznými alebo striebřistými pakfongovými gombičkami bandurkami. Na opasku im často visel na kovovej retiazke kovový šparcháč na čistenie fajky. V opasku nosili mechúr s tabakom, fajku zapekačku a mali v ňom aj tajné vrecko na peniaze. Ďalším významným doplnkom odevu pastierov bola pastierska kapsa. Mala vrecovitý tvar, zošitá po stranách z pása kože bez prikrytia otvoru príchlopca, predná strana bohato zdobená niekoľkými radmi okrúhlych kovových gombíkov banduriek s vyrazeným solárnym ornamentom, ozdobným prešivaním pásikom kože a pletenými vybíjanými strapcami z kože. Široký remeň, pomocou ktorého sa kapsa nosila prevesená na pleci, bol tiež zdobený

vybíjaním rôznymi kovovými ozdobami a ozdobným prešívaním. Na jednej strane bol pripnutý ku kapse pomocou ozdobnej spony puklice a na druhom

Transport oštiepkov v koši, Zázrivá, foto Ján Podolák 1963,
zdroj: archív Ovčiarskeho múzea v Liptovskom Hrádku

konci veľkou zdobenou kovovou prackou. Kapsa mala aj funkčné využitie. Nosili si v nej jedlo, nožík na vyrezávanie, pri výhone oviec svätené zelinky na okiadzanie. Jej hlavnou funkciou bola funkcia znaková a dekoratívna. Podľa nej sa určovala príslušnosť k valaskému stavu a podľa šírky remeňa aj postavenie v hierarchii ovčiarov. Súčasťou odevu ovčiarov v Liptove boli klobúky so širokou strechou, zdobené vybíjaným pásom kože a prípadne aj mušličkami z tatranských plies. Valasi a bačovia nosili aj kovové ozdoby, ktoré boli určité výhradne len pre ich stav. Boli to spínadlá, pracky a puklice, mosadzné spony blanciare na spínanie odevu a ozdoby na košeľu. Špecialitou boli tzv. bačovské mosadzné prstene, ktoré mohli nosiť len ovčiari vo funkcii baču. V staršom období boli všetky tieto ozdoby zhotovené odlievaním do pieskovej formy, neskôr si ich zhotovovali vysekávaním do bieleho alebo farebného plechu. K vybaveniu ovčiara patrila ešte valaška, ktorá v staršom období plnila aj funkciu pracovného nástroja a zbrane, v prípade útoku človeka alebo dravej zveri. Pastieri nosili aj rôzne palice, jednoduché alebo zdobené.

Dlhodobý pobyt pastierov v prírode, priamy kontakt s drevom, ako základným prírodným materiálom, obrazová a ornamentálna inšpirácia, ich priviedla k umeleckej tvorbe v oblasti materiálnej aj duchovnej kultúry. Umenie pastierov vznikalo na základe pevného vzťahu k práci, životu a k ostatným zložkám ľudovej kultúry. Tvorba pastierov bola až do druhej polovice 20. storočia výlučne úžitková. Veľké majstrovstvo dosiahli slovenskí pastieri predovšetkým v umeleckom spracovaní dreva, kde vytvárali najmä úžitkové predmety potrebné pre prácu na salaši. Drevené predmety našli na salašoch uplatnenie aj z toho dôvodu, že nie sú krehké a majú dobrú tepelnú vodivosť, čo je dôležité pri spracovaní mlieka. Pastieri vo voľných chvíľach vystruhovali najmä predmety úzko spojené so životom a prácou na salaši, predmety každodennej potreby. Vyrezávali ich, zdobili, a tak prispôbovali vlastnému estetickému cíteniu. Ich umelecký vkus sa prejavil vo výzdobe črpákov, črpačiek, foriem na syr, bačovských varechách, úžitkových predmetoch ako sú soľničky, rôzne nádobky. Symbolom salaša a pýchou slovenského baču sú črpáky. Kvalitný črpák musel vydržať niekoľko desaťročí, a preto sa vždy vyberal vhodný materiál na vyhotovenie každej jeho časti – nádobky, dna a ucha. Dno sa zhotovovalo z mäkkého dreva ihličnatých stromov, najčastejšie zo smreka, nádobka a ucho z tvrdšieho dreva listnatých stromov, najčastejšie z javora. Najpozoruhodnejším materiálom na

zhotovenie nádoby je svor, ktorý vzniká počas niekoľkých rokov v spílenom alebo zlomenom kmeni jedle. Takýto peň za určitých prírodných podmienok ďalej žije, pričom stredná časť vyhníva, ale po obvode sa zhromažďuje miazga, a tým získava pružnosť a pevnosť. Podľa klasifikácie črpákov, ktorú urobil Václav Kautman, sa črpáky určujú na tri základné typy podľa spôsobu spojenia ucha a nádoby.⁴

Črpák zo Zázrivej, foto O. Marko 1957, zdroj: dokumentácia Oravského múzea

Pre Liptov, Oravu a Kysuce je typický tzv. severoslovenský črpák, ktorý je charakteristický tým, že ucho je nasadené na nádobku rybinou, žliabkom zarezaným v stene nádoby. Toto spojenie ucha s nádobkou je samostatné a pevné, nezávislé od obrúčky, ktorá niekedy spevňuje spodný okraj nádoby a zabezpečuje ju proti prasknutiu. V tvare a výzdobe ucha prevládajú motívy štylizovaných zoomorfných hláv s korunkou – hada, draka, páva, koňa, kohúta. Nádobka je vyššia, má kónický tvar, smerom nadol zúžená a ucho je zdobené rytým a vruborezovým geometrickým a rastlinným dekorom. Samostatnú skupinu predmetov pastierskeho umenia tvoria umelecky zdobené palice, valašky a bičiská. Na nich ako artefaktoch valaského stavu je uplatnené niekoľko výzdobných techník s použitím viacerých materiálov, napríklad rezba, vybíjanie kovom, vylievanie olovom. Pozornosť si zasluhuje odev pastierov oviec, ktorý má v jednotlivých kultúrno-historických regiónoch navzájom odlišné charakteristické znaky, špecifické zdobenie a doplnky. Viaceré odevné súčasti si zruční pastieri aj sami vyhotovovali, predovšetkým odevy z ovčích koží, ktoré vedeli sami vyrábať. Mnohí ovčiari boli majstri aj vo výrobe ozdôb a šperkov, ktoré boli charakteristické pre ich valaský stav. V staršom období si sami odlievali spony na košele – blanciare, pracky, puklice, prstene, v neskoršom období si ich vysekávali zo žltého alebo striebriстого plechu. Tieto šperky si zdobili charakteristickými symbolmi a umiestňovali ich na ich typické predmety a artefakty, akými boli kapsy, opasky, klobúky a iné. Pastieri si sami zhotovovali aj ďalšie odevné súčasti, predovšetkým z ovčej vlny – kapce, zápästky, deky, ale aj z kože, napríklad krpce. Slovenským špecifikom je výroba a výzdoba ľudových hudobných nástrojov, ktoré využívali aj vo svojej práci, boli to rôzne druhy píšťaliek a píšťal, fujár, gajdy. Mnohí ovčiari mali hudobné nadanie, vedeli hrať na hudobných nástrojoch, spievali valaské piesne a tancovali ovčiarske tance. Pastierske umenie je trvalou súčasťou slovenského ľudového umenia.

Poznámky

1. Prvé širšie koncipované výskumy pastierstva v slovenských Karpatoch vykonal poľský geograf L. Sawicki, po ňom Z. Holub – Pacewicowa, V. Kubijovych a J. Král. Na výskume karpatského salašníctva z hľadiska histórie majú zásluhu predovšetkým českí historici K. Kadlec, V. Chaloupecký a J. Macúrek. Píše o tom Ján Podolák Tradičné ovčiarstvo na Slovensku, VEDA SAV Bratislava 1982 str. 9 – 14
2. O organizovaní kolektívnych salašov píše J. PODOLÁK c.d. 1982 str. 85 – 92
3. O bačovských kolibách a prístrešiach pre valachov píše J. Podolák v c.d. 1982 str. 122 – 129
4. Typológiu slovenských črpákov vypracoval Václav Kautman ako výtvarník ÚLUV v päťdesiatych rokoch 20. storočia.

Literatúra

1. ABRAHÁMOVÁ, V.: Spracovanie ovčieho mlieka v Nižnej Boci, In. Věstník Národopisné společnosti československé pri ČSAV a SNS 1963
2. BEDNÁRIK, R.: Duchovná a hmotná kultúra slovenského ľudu, In. Slovenská vlastiveda, Bratislava 1943
3. BEDNÁRIK, R.: Pastierske rezbárske umenie, Bratislava, 1956
4. BEDNÁRIK, R.: Príspevok k problematike prvých dopravných prostriedkov a bývania, In. Národopisný zborník SAV XI. 1952 str. 275 – 290
5. CHALOUPECKÝ, V.: Valaši na Slovensku, Praha, 1947
6. HOLUB – PACEWICOWA, Ž.: Pastierstvo v Nízkych Tatrách, In. Zborník MSS ročník XXVII – XXVIII, 1933 – 34 str. 94 – 156
7. HOLUB – PACEWICOWA, Ž.: Osadnictwo pasterskie i wendrówki w Tatrach i na Podtatrz, Kraków, 1931
8. HORVÁTHOVÁ, E.: Rok vo zvykoch nášho ľudu, Tatran Bratislava, 1986
9. HYBEN, M.: Važec, Osveta Martin, 1981
10. Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska 1., 2., Veda Bratislava, 1995
11. Encyklopédia Slovensko Ľud – II. časť, Obzor Bratislava, 1975
12. Encyklopédia Slovenska I., Veda Bratislava, 1977
13. Encyklopédia Slovenska III., Veda Bratislava, 1979
14. Encyklopédia Slovenska IV., Veda Bratislava 1980
15. Encyklopédia Slovenska V., Veda Bratislava, 1980
16. KAUTMAN, V.: Bačovský riad v slovenskej ľudovej umeleckej výrobe Bratislava 1959
17. KOMOROVSKÁ, M.: Slovenské črpáky, Tatran Bratislava 1980
18. KOMOROVSKÁ, M.: Pastierske umenie Tatran Bratislava 1987
19. KOVAČEVIČOVÁ, S.: Ľudový odev v Hornom Liptove, Bratislava, 1955
20. KUBIJOVIČ, V.: Typy pastierskeho života na Slovensku na Slovensku, In. Zborník MSS, r. XXIV 1930 str. 105

21. KUFČÁK, E.: Poverý a chov hospodárskych zvierat v 17. storočí v Liptove, In. Zborník Agrikultúra 18, 1981 str. 47 – 50
22. LAURINČÍK, J. Chov oviec, Bratislava, 1977
23. MARKUŠ, M.: Jelšavský zvonkári, In. Národopisný zborník SAV r. 9 1950 str. 42
24. MICHALEK, J. a kol.: Liptovská Teplička, ONV Poprad 1973
25. OLEJNÍK, J.: Ľud pod Tatrami, Osveta Martin 1978
26. PALIČKOVÁ, J.: Ľudová výroba na Slovensku, Veda SAV Bratislava, 1992
27. PALKOVIČ, K. 1966. Staré spôsoby liečenia hospodárskych zvierat v slovenskej rukopisnej knižke z 18. storočia, In. Agrikultúra 5, 1966, str. 203 – 229
28. PALKOVIČ, K.: Rukopisná knižka o liečení domácich zvierat z 18. storočia, In. Slovenský národopis, str. 327 – 338
29. PETRÁŠ, M.: Funkcia pastiera a jej kodifikovanie v pastierskych zmluvách v Liptove, In. Agrikultúra 13, 1975 str. 71 – 84
30. PETRÁŠ, M. BERESECKÁ, O. Hospodárenie salašného spolku v Hybiach v rokoch 1886 – 1956, In. Zborník Liptov 7, Osveta 1983 str. 198 – 215
31. PODOLÁK, J.: Pastierstvo v oblasti Vysokých Tatier, SAV Bratislava 1967
32. PODOLÁK, J.: Tradičné ovčiarstvo na Slovensku, Veda Bratislava 1982
33. PODOLÁK, J.: Spôsoby chovu hospodárskych zvierat, vyd. SAV pre SNS, Bratislava 1962
34. PODOLÁK, J.: Tradičné spôsoby zimného kŕmenia a pasenia oviec na Slovensku, In. Agrikultúra r. 17. 1980
35. PODOLÁK, J.: Tradičné spôsoby ustajnenia oviec na Slovensku, In. zborník SNM Etnografia 21 1980
36. PODOLÁK, J.: Poľnohospodárstvo a pastierstvo In. Monografia Horehronie, Bratislava 1969
37. PODOLÁK, J.: Ovce ako predmet vlastníctva na Slovensku, In. Agrikultúra roč. 18. 1981
38. PODOLÁK, J.: Ovčiarске koliby a košiare na Slovensku, In. zborník SNM Etnografia 22 1981
39. POLONEC, A.: Slovenské opasky, kapsy a spínadlá, Martin 1960
40. PREKOP, I.: Z histórie salašníctva, ovčieho mliekarstva a bryndziarstva na Slovensku, Vlastivedný časopis r. 16, Bratislava 1967
41. SLAVKOVSKÝ, P.: Tradičná agrárna kultúra – Slovensko, Európske kontexty ľudovej kultúry, Bratislava 2000
42. STOLIČNÁ, R.: Jedlá a nápoje našich predkov, Veda SAV Bratislava, 1991
43. ŠTIKA, S.: Salašnícke ustajnování dobytky a košarování na moravsko-slovenském pomezí, In. Český lid, r. 45. 1958
44. ŠTIKA, V. 2007. Valaši a Valašsko, VMP Rožnov pod Radhoštěm 2007
45. ŠVORC, P.: Štrba, ONV Poprad 1979
46. ZUSKINOVÁ, I.: Zvyky pri salašnom chove oviec v hornom Liptove, zborník Liptov 9, Osveta Martin 1987 str. 213 – 223
47. ZUSKINOVÁ, I.: Ovčiarstvo a salašníctvo v Liptove, Spoločnosť priateľov Múzea liptovskej dediny Liptovský Hrádok 1999
48. ZUSKINOVÁ, I.: Ovčiarstvo a salašníctvo v Liptove, zborník referátov z odborného seminára Prírodné bohatstvo a kultúrne dedičstvo Liptova, SPU Nitra 2000, str. 40 – 44
49. ZUSKINOVÁ, I.: Ovčiarstvo a salašníctvo v Liptove, Studia Academica Slovaca 30, FFUK Bratislava 2001, str. 329 – 338

50. ZUSKINOVÁ, I.: Pastierska rezba a pastierska tematika v Liptove v druhej polovici dvadsiateho storočia, zborník Rezbárstvo, motivácie, inšpirácie, výsledky ÚĽUV Bratislava 2003, str. 43 – 51
51. ZUSKINOVÁ, I.: Ovčiarstvo a salašníctvo v Liptove, zborník Pastierska kultúra, jej dokumentácia a prezentácia, Etnológ a múzeum XII.ročník, Liptovské múzeum v Ružomberku 2008, str. 133 – 139
52. ZUSKINOVÁ, I.: Tradičné formy chovu oviec, In. Ján Keresteš Ovčiarstvo na Slovensku, história a technológia, NIUKA Považská Bystrica 2008, s.87 – 123
53. ZUSKINOVÁ, I.: Pastierske rezbárske umenie v Liptove, zborník Pastierska kultúra a ľudové výtvarné umenie, Liptovské múzeum v Ružomberku 2010, str. 27 – 31
54. ZUSKINOVÁ, I.: Odevné doplnky ovčiarov v Liptove, charakteristika, výroba, výtvarné hodnoty a výrobcovia, zborník Výrobné postupy a výzdobné techniky v umeleckom prejave pastierskej kultúry, Liptovské múzeum v Ružomberku 2011, str. 43 – 50
55. ZUSKINOVÁ, I.: Karpatské salašníctvo a jeho vplyv na ľudovú kultúru na Slovensku, In. Ján Novák a kol. Po stopách valachov v Karpatoch Tribun Brno 2013 s.191 – 242
56. ZUSKINOVÁ, I.: Liptov v ľudovej kultúre, Spoločnosť priateľov Múzea liptovskej dediny Liptovský Hrádok 2014
57. ZUSKINOVÁ, I.: Liptov – ľudové umenie, Spoločnosť priateľov Múzea liptovskej dediny Liptovský Hrádok 2017
58. ZUSKINOVÁ, I.: Črπάky tradičné a súčasné, Spoločnosť priateľov Múzea liptovskej dediny Liptovský Hrádok 2017
59. ZUSKINOVÁ, I.: Ovčiarstvo v Liptove, Spoločnosť priateľov Múzea liptovskej dediny Liptovský Hrádok 2018

Ovčiarstvo a syrárstvo v Zázrivej
nepatrí len minulosti

PhDr. Elena Beňušová

Ovčiarstvo a syrárstvo v Zázrivej nepatrí len minulosti

Súčasný oravský salašníctvo sa aj vďaka produktom mliečnej salašnej produkcie stalo objektom agroturistiky.

Na Orave sa od polovice 15. storočia pod vplyvom valašskej kolonizácie rozšíril karpatský spôsob chovu oviec, ktorý zaviedli valasi.¹ Prispel nielen k lepšiemu hospodárskemu využitiu vysokohorských oblastí regiónu, ale na rozdiel od zaužívaného nížinného chovu sa zamerával, okrem získania vlny, mäsa a kože, predovšetkým na spracovanie ovčieho mlieka. S karpatským salašníctvom sa zároveň rozšírilo nové plemeno oviec nezušľachtenej valašky,

Pasúce sa ovce v Zázrivej – Havranej, foto J. Huba 1974,
zdroj: dokumentácia Oravského múzea

vhodnej na chov v drsných klimatických podmienkach, ktoré sa osvedčilo práve v oblasti oravského regiónu.² S letným pasením oviec sa spája individuálne a spoločné salašníctvo. Pri individuálnom salašníctve sa všetky hospodárske zvieratá pásli v blízkosti obydľí svojich majiteľov, ktorí im zabezpečovali pasienky. Počas letného pasenia oviec na holiach pastieri zostávali so svojimi stádami na pasienkoch aj cez noc. Preto si na ovčích salašoch stavali prenosné ohrady – košiare, kde ustajňovali ovce a pre seba budovali trvalé, neprenosné prístrešia zrubovej konštrukcie – koliby. V nich boli počas sezóny ubytovaní bača s valachmi, ktorí spracovávali salašnú produkciu mlieka.³ Hlavný produkt pri spracovaní ovčieho mlieka pôvodne predstavoval ovčí syr a žinčica, neskôr bryndza a oštiepok. V domácnostiach majiteľov oviec sa spotrebovala len časť ovčích syrov, značná časť produkcie hrudového syra sa odnášala na trhy a jarmoky, prípadne do domácností, neskôr sa dodávala priamo zo salašov do bryndziarne. Z miesta stáleho odbytu salašných mliečnych výrobkov tieto transportovali priamo samotní bačovia alebo k spotrebiteľom v blízkom aj vzdialenejšom okolí valasi, ale často aj priekupníci.⁴ Ovčiarstvo a syrárstvo patrilo v minulosti medzi výnosné zamestnania aj na Orave. Najrozšírenejší chov oviec bol v 11 osadách dolnooravskej obce Zázrivej, kde až do súčasnosti pretrvala individuálna forma salašníctva, charakteristická pasením oviec i hovädzieho dobytku v blízkosti obydľí svojich majiteľov, spojená s domácou výrobou spracovania mliečnej produkcie.

Začiatky salašníctva v Zázrivej

Chov oviec v počte 700 kusov nariadil obyvateľom Zázrivej už v roku 1615 Juraj Thurzo. V archívnych záznamoch sa uvádza chov najväčšieho počtu oviec začiatkom 19. storočia, keď zázrivský richtár Adam Matuss mal samostatný salaš s 288 ovcami a 52 jarkami. Neskôr, v roku 1823, sa ich počet znížil o viac ako polovicu. Ovce sa pásli na okolitých holiach – Ostrom vrchu, Okrúhlici, Kozínci, Havranskom vrchu, Rozsutci – v nadmorskej výške 900 – 1312 m n. m. V tom istom roku sú uvedené ďalšie salaše – belänský, grúňarský, kozinčarský, dolinský, plešivský, havranský, končitárske. V roku 1825 sa uvádzajú dva belänske salaše pod Rozsutcom s 342 ovcami a 53 jarkami a v roku 1827 dva grúňarske

salaše so 424 ovcami a 31 jarkami. V danom roku sa nevyberali obecné poplatky od 260 oviec a jariek na salaši v Končitej z dôvodu ich úhynu, v dôsledku rozšírenia ochorenia na kiahne. Začiatkom 19. storočia sa tak na zázrivských holiach páslo v lete 109 – 385 oviec a jariek. Okrem týchto sú uvádzané aj domové ovce (chované doma) s priemerným počtom od 25 do 182 kusov. Ich počty v rokoch 1818 – 1825 narástli a dosahovali stavy od 1043 až do 1607 kusov. Ovce sa pásli

Pasenie oviec v Zázrivej – Končitej, foto Š. Janičiar,
1976, zdroj: dokumentácia Oravského múzea

Salaš v Zázrivej, foto Izsofová, 1981, zdroj: dokumentácia Oravského múzea

na holiach na Okrúhlici, Rozsutci, Kozínci, Ostrom vrchu a najväčšie počty na belänských salašoch.⁵ Pasenie ovčích stád samotnými vlastníkmi s rodinnými príslušníkmi pretrvávalo celé stáročia a v mierne zredukovanej forme pretrvalo dodnes.

V roku 1761 sa v Zázrivej spomína koliba – búda, postavená pri trvalom bydlisku v osade, blízko domu vo dvore, ktorá slúžila na spracovanie ovčieho mlieka na syr.⁶ Kolibu, ktorá slúžila ako sezónne obydlie pre pastierov, predstavoval neprenosný zrubový objekt krytý sedlovou šindľovou strechou, s dymníkom – otvorom na unikanie dymu, bez povaly, vo vnútri delený pôvodne na jeden, neskôr dva priestory.⁷ Podlaha v kolibe bola vyložená kôrou olúpanou zo smreka v máji, ktorá bola vysušená. Vstupná časť s ohniskom – vatrou a lavicami na spanie slúžila ako obydlie pre baču, valachov a honelníkov a priestor na prípravu stravy a spracovanie mliečnych výrobkov. Zadná časť bola používaná na odkladanie riadu a uskladnenie syra.⁸

Aj v Zázrivej bola chovnou ovcou valaška, prevažne bielej farby, s nebožievovite dozadu stavanými rohami, ale i bez rohov s čiernym sfarbením na hlave, nazývaná murga. Čisto biele ovce nazývali belice a ovce s čiernymi ťlakmi okolo očí okaje. Pôvodná valaška nebola náročná na krmivo, čo vyhovovalo podmienkam chovu aj na chudobnejších hôľnych pasienkoch. Dávala síce menej vlny, z dvoch strihaní za rok 2 kg, čo si vyžadovalo jej zvýšený chov pre získanie potrebného množstva vlny na výrobu súkna. Kým začiatkom 19. storočia bolo rozšírené vysokohorské salašníctvo na holiach, na prelome 19. a 20. storočia sa už prechádzalo na poľné salašníctvo, keď sa ovce pásli v blízkosti trvalého bydliska svojho majiteľa na údolných pasienkoch.⁹

Zimný chov oviec

V zimnom období boli ovce ustajnené v ovčiarni, v menšom počte v spoločnej maštali spolu s ostatným dobytkom v oddelenom priestore – cárku. Domáci ich krmili ráno a večer najčastejšie senom, niekedy s primiešanou ovsenou slamou, občas porezaným na sečku. Krmivo dávali do žlabov. V čase nedostatku krmiva dávali ovciam za drabiny celé jedľové vetvy, na ktorých obhrýzli všetku čečinu aj s kôrou. Ohryzenú haluzinu nazývali ohrizence, ktoré porúbali a použili na palivo. Ovce napájali vodou z drevených šaflí. V drabinách alebo jasliach mali položenú a priviazanú zvánovú soľ.

Ovce pripúšťali v jeseni, aby mali na jar mláďatá. Často sa stávalo, že mali po dvoje jahniat, čo si pri chove vyžadovalo viac pozornosti. Počas tuhej zimy

majitelia zvykli slabé jahňatá brať do obytnej miestnosti, aby ich ochránili pred mrazom. Pod ovce podstielali posekanou čečinou a suchým lístím, ktoré v jeseni nahrabali spod stromov. Na Veľký piatok pred Veľkou nocou mláďatá odstavovali od matiek a začali prikrmovať kvalitnejším senom a ovsom, aby pribrali a mohli ich na jar rýchlo predať, prípadne ponechať na ďalší chov – príchovok.

Kŕmenie oviec v Zázrivej – Ústredí, foto J. Podolák 1968, zdroj: AFn ÚESA SAV

Súkromný bača si počas zimného obdobia sám vedel zhotoviť drevené nádoby a náradie potrebné pri spracovaní mlieka – gelety, putiry, menšie i väčšie šafle, črpáky na žinčicu, formy na syr a niektorý aj zvonce pre ovce. Zároveň si robil zásobu šindľa, potrebného na prekrytie strechy na hospodárskych stavbách, ktoré bolo potrebné po zime vymeniť. Počas zimy aj naďalej robil syrové výrobky z kravského mlieka za účelom predaja.

Letné salašníctvo

V každej zo zázrivských osád pôsobilo viac súkromných bačov, ktorí sa okrem poľnohospodárstva venovali aj chovu početnejšieho stáda oviec od 30 do 100 kusov. Tí vlastnili približne 3 – 8 ha pôdy, ale boli aj takí, ktorí pôdu nemali, a preto si potrebnú časť prenajímali. Zároveň 60 kusov oviec dali na letné pasenie k dvom bačom – Zázrivcom, ktorí pôsobili na družstevných salašoch mimo Zázrivej. Súkromní bačovia si na letné pasenie priberali do svojho stáda po 2 – 3 ovce od gazdov zo svojej osady, ktorým odovzdávali 6 – 9 kg syra na ovcu. Kvôli prehľadu si viedli potrebnú evidenciu. Majitelia oviec mali svoje ovce poznačené rôznymi znakmi, najčastejšie na ušiach. Zvonce dávali obyčajne každej tretej ovci.

Stádo oviec v počte od 30 do 80 kusov pásol pastier, ktorý bol zvyčajne rodinným príslušníkom baču – oŕčara alebo stály pastier z osady, ktorý ostával pri bačovi aj počas zimného obdobia, aby ovce kfmil. Na jar, keď sa už zelenala tráva, ovce vyhánali najskôr na pašu blízko poľa. V tom čase ich pásli po celom chotári okolo osady – čo nazývali samopas. Keď richtár v máji vyhlásil zákaz voľného pasenia, ovce odchádzali s pastierom už na vlastné alebo prenajaté pasienky od pasienkového spoločenstva v blízkosti dediny. V osade Plešivá bol zaužívaný zvyk, že obaja bačovia bývajúci v susedstve pásli ovce spoločne v jednej hŕbe, pričom sa pastieri každý druhý deň striedali. Do roku 1947 mali vo dvore aj spoločnú kolibu a spoločne robili aj syrové výrobky. V tom istom roku si už postavil každý svoju vlastnú kolibu a mliečnu produkciu si spracovával každý sám. Ovce však naďalej pásli spoločne. Pastieri ovce zatvárali na noc do košiara na pasienku a ten každé 4 – 5 dní prekladali s cieľom košarovania – hnojenie pasienkov. Počas raňaj-

šieho, obedňajšieho i večerného dojenia boli ovce v košiari. Mlieko spracovával sám bača v kolibe postavenej vo dvore blízko domu, alebo v obytnej časti domu. Bača, ofčár, musel zároveň obrábať poľnohospodársku pôdu, nachystať potrebné množstvo krmu na zimný chov oviec aj hovädzieho dobytká. Pri práci mu pomáhali rodinní príslušníci. Od väčšieho počtu oviec bača spracoval mlieko hneď po pôdoji.¹⁰ Do Jána – 24. júna nadojil od ovce 0,5 l mlieka, ale po Jánovi už hovoril: “Prišiel Ján – zobrať džbán.” Ovce už mali o polovicu mlieka menej, a tak mlieko z raňajšieho a obedňajšieho pôdoja spracoval naraz a večerné osobitne. Syrové výrobky, predovšetkým oštiepky, chodil predávať v nedeľu nielen po Orave.¹¹ Bohatší gazdovia, ktorí vlastnili pasienky vzdialené od svojho bydliska v Ráztokách, Bielej a Končitej, postavili si na pasienkoch letnú sezónnu maštal’ – chlief, do ktorej na noc zatvárali zvlášť ovce a zvlášť hovädzí dobytok. Pásol ich rodinný príslušník a gazda ich chodieval na pastvu sám dojiť trikrát denne. Mliečnu produkciu spracovával vo svojom dome. Gazdovia, ktorí vlastnili menší počet oviec, časť z nich dávali na letnú pastvu k súkromnému bačovi v osade a ostatné si ponechali doma. Pásli ich deti spolu s hovädzím dobytkom. Z ovčieho i kravského mlieka sami robili syrové výrobky, aj ich predávali.

Zisk zo syrových výrobkov motivoval už v minulosti pri práci na salašoch práve zázrivských bačov, ktorí boli známi ich značným odpredajom. Z vysokého počtu domácich bačov a valachov len časť ostávala doma na súkromných salašoch, väčšina odchádzala pracovať počas letnej sezóny na obecné, neskôr družstevné salaše nielen po Orave, ale aj do Liptova, Turca, Západného Slovenska, ba i na Moravu a do Čiech. V prvej polovici 20. storočia ich počet každoročne predstavoval približne 150 – 200 mužov. A hoci sa ich stav postupne znižoval, aj v 60-tych rokoch 20. storočia odišlo bačovať okolo 40 mužov a za valachov asi dvakrát toľko. Tradícia bačovania počas niekoľkých generácií pretrvala v 22 zázrivských rodinách a z niektorých potomkovia bačujú dodnes. Sú to rodiny Karcolovcov, Jurčíkovcov, Žúborovcov, Drengubiakovcov, Teličákovcov (ako bačová je známa Mária Teličáková, pochádzajúca z tejto rodiny, ktorá tiež odchádzala bačovať mimo Zázrivú), Kokoškovcov, Plančovcov, Prílepkovcov, Jankyovcov, Mäsiarovcov, Smolkovcov, Macekovcov, Zubajovcov, Pagerkovcov, Kôpkovcov, Otrubovcov, Červeňovcov, Pitelkovcov, Gaššovcov, Chudašovcov a Vojvodovcov.¹²

Bača Jozef Jurčik zo Zázrivej – Hornej Plešivej, foto P. Čaplovič 1980,
zdroj: dokumentácia Oravského múzea

Spracovanie mliečnej produkcie

Pri spracúvaní hrudového syra z ovčieho mlieka bol na celom území Slovenska so salašným chovom oviec zaužívaný rovnaký postup. Zázrivskí bačovia si dodnes zakladajú na dobrej kvalite syra, pričom vždy kládli dôraz zvlášť na dodržanie správneho postupu pri kľaganí mlieka a pri zberaní syra. Hrudový syr aj v súčasnosti spracovávajú tradičným valaským spôsobom kľaganím

– kvasením mlieka pomocou kľagu – syridla, ktoré sa pôvodne pripravovalo prevažne zo žalúdkov mladých, ešte cicajúcich teľiat, jahniat alebo kozliat. Neskôr na súkromných salašoch začali používať už chemicky vyrobené syridlo. Syr považovali za vyzretý vtedy, ak sa v ňom po stlačení prstom urobila jamka. Mal byť mäkký, mastný a lepkavý. Ak sa drobil ako tvaroh, nebol kvalitný.

Najrozšírenejším a zároveň najstarším spôsobom konzervovania ovčieho syra v rámci salašného chovu oviec aj na Orave bola predovšetkým bryndza.¹³ Pri jej domáckej výrobe sa používal odstátý, dobre vykysnutý hrudový syr, kto-

Tvarovanie oštiepkov, foto J. Podolák 1963, zdroj AFn ÚESA SAV,
zdroj: dokumentácia Oravského múzea

rý popučili v drevenom pučiarí, posolili a zmiesili na bryndzu. Tú natlačili do drevených vedierko s vrchnákom a uskladnili na suchom a chladnom mieste, kde vydržala až do novej sezóny. Používali ju v stravovaní na posypanie zemiakových halušiek alebo zemiakov k mlieku, ale aj do koláčov. Ako suchú stravu ju brali so sebou do poľa v drevených nádobkách s vrchnákom – puškách, vytočených na tokárni.¹⁴ Dodnes sa teší veľkej obľube nielen v domácej oravskej kuchyni, ale vôbec v stravovaní na celom Slovensku. Práve z toho dôvodu tradičná výroba hrudového syra zo zakľaganého ovčieho mlieka pretrvala až do súčasnosti. Kým na trhu v mnohých prípadoch bryndzu nahradili iné druhy mliečnych výrobkov, na Slovensku a aj na Orave dodnes predstavuje hlavný a dominantný produkt salašného chovu oviec. Táto skutočnosť zároveň ovplyvnila aj zdokonalenie jej výroby v bryndziarňach.

Pri zberaní hrudového syra vzniká ako vedľajší produkt srvátka, z ktorej sa pripravuje predovšetkým žinčica. Na salašoch bola hlavným pokrmom ovčiarov, ktorí ju pili z drevených nádob – črpákov, ale rovnaký úžitok z nej mali aj súkromní chovatelia oviec v rámci individuálnych salašov, ako aj drobní chovatelia. Zvyšnú žinčicu bačovia predávali záujemcom a ľudia dodnes veria v jej liečivé účinky. Zo srvátky z ovčieho mlieka sa získavalo aj maslo, využívané v ľudovom liečiteľstve na vnútorné aj vonkajšie použitie a posvätené ako magický prostriedok prevencíí i liečenia ovčích chorôb. Staršie maslo ľudia používali na konzervovanie kožených a kovových predmetov.¹⁵

V Zázrivej bača po zozbieraní urdy zo sladkej žinčice zmútil maslo. Bolo kvalitné, trvanlivé a vhodné na pečenie. Bača, ktorý odchádzal zo Zázrivej na niektorý obecný salaš, nazbieral 2 – 3 kg masla z ovčieho mlieka a v ňom si vypral pracovnú košeľu. Potom ju v dyme vysušil a takú obliekol. Nosil ju počas celého leta a nedal sa do nej žiaden hmyz. Keď sa košeľa časom ošúchala, opäť ju potrel masťou, ktorú si odkladal, keď pri údení kvapkala z oštiepkov. Bačovia hovorili, že pod takouto košeľou mali pokožku ako hodváb. Ovčie maslo používali aj na liečenie prašiny.¹⁶

Syry konzervované údením – oštiepky

K ďalším tradičným výrobkom z ovčieho mlieka patria syry konzervované údením. Z nich boli na Orave pôvodne najrozšírenejšie a najznámejšie oštiepky, pričom ich základný výrobný postup na salašoch bol rovnaký, ako aj v iných oblastiach Slovenska. Bačovia ich tvarovali v oštiepkovej forme, ktorú si zhotovovali sami alebo ju vyrábali miestni rezbári. Od oravských rezbárov si formy na oštiepky objednávali bačovia až z Horehronia.¹⁷

Bača Ján Karcol s oštiepkami, Zázrivá – Horná Plešivá, foto P. Čaplovič 1980,
zdroj: dokumentácia Oravského múzea

Zázrivskí bačovia vyrábali v minulosti viac druhov ovčích oštiepkov. Starší typ oštiepka bol v strede užší, v mieste kde sa prekladala drevená forma na ozdobenie a na koncoch bol rozšírený do polkruhového tvaru. Najmenší šestákový bol v strede širší a mal špicaté konce. Ešte v období pred I. sv. vojnou predávali za šesták malý oštiepok v strede na hrúbku dvoch prstov a odtiaľ ostalo aj jeho pomenovanie. Výzdobu na ňom tvoril jeden rad plastických vyčnievajúcich ihlanov – pipkuof, lemovaný smrekovými chvojkami.

Drevená forma na hrušku, foto O. Marko 1956,
zdroj: dokumentácia Oravského múzea

Väčšie polblizniakové a blizniakové oštiepky mali už konce špicaté. Na rozdiel od nich hoľový blizniak mal skôr valcovitý tvar, konce zrezané, ešte surové ozdobené vkladacími drvenými ciaškami s reliéfnou rezbou kríža, trojuholníka, šesť až osem cípej hviezdice, často po obvode vnútra s nápisom: „Sláva Bohu na ňebi“, alebo „Pekný som, krásny som – kto ma kúpi jeho som.“ Na druhej strane: „Ale kto ma chce mať, musí za mňa 1000 Kčs dať.“ Výzdoba bola sústredená v strede, v najširšej časti. Najstaršie oštiepky mali len úzku ozdobu 2 cm širokým rožkom, zdobeným vruborezom do tvaru kosoštvorcov, v strede s jamkami, inokedy v troch radoch nad sebou s voľnými medzerami.

Syrové výrobky mali aj iný tvar, ktorý nám dokumentujú zachované trojdielne drevené formy z polovice 19. st. vo forme jablka, zvnútra bohato zdobené vruborezom a v strede s nápisom: „Sláva Bohu na ňebi, pokoj ľuďom na zemi“, nazývané literové. Iné mali tvar hrušky.¹⁸

Najkvalitnejšie oštiepky boli zo sladkého syra spracovaného hneď po pôdoji. Inú chuť mali oštiepky zhotovené zo staršieho, už kyslého nabrzlého mlieka.¹⁹ Zakľagané ovčie mlieko sa rozmiešalo, nechalo na 5 – 10 minút ustáť a potom sa z neho zberal syr do hrudy. Keď bol v hrude, zliala sa srvátka a hruda sa pokrájala na menšie kúsky. Tie sa potlačili v pučiari – tlačári, kde sa prstami drobili a súčasne sa z nich vytlačala srvátka. Potom sa syr formoval v rukách – otláčal sa medzi dľaňami, následne sa ponoril do kotla s letnou žinčicou, vybral a opätovne otláčal v rukách. Ďalej sa hrudka syra dala na varechu a s ňou sa vložila do horúcej vody, kde sa približne štvrt minúty parila. Následne sa striedavo formovala na vareche – ťahala a približne na štvrt minúty vkladala do horúcej vody zapariť. To sa opakovalo asi trikrát. Potom už nasledovalo dovtváranie oštiepka vo formách, ktoré sa obtiahli obrúčkou, konce sa rukami postláčali, sformovali a vyhladili, aby sa z nich povytlačala srvátka. Medzi tým sa dva – tri razy vložili do horúcej vody, na konce sa vložili ciachy a oštiepok vo forme sa namočil do vody. Keď sa oštiepok mierne zaparil, vybral sa z formy a v rukách sa ešte pooprával, aby sa vyhladil jeho povrch. Potom sa vložil na 12 hodín do rôsolu. V slabšom roztoku bol ponorený 5 hodín a v silnejšom 7 hodín. Výroba oštiepka trvala približne 15 – 20 minút. Aby šla práca rýchlejšie, jednotlivé úkony si valasi navzájom rozdelili. Po vytiahnutí z rôsolu oštiepky údili v dyme, zavesené v lykovom pútku, počas 5 – 6 dní. Každý večer a ráno oštiepky v pútkach prekladali, aby boli rovnomerne zaúdené.

Vyúdené oštiepky položili na policu v zadnej časti koliby. Boli tvrdé, mierne parené, solené a dobre vyúdené. Tieto ovčie syry mali vajcovitý tvar a váhu 50 – 65 dkg.²⁰ Proces mliečneho kvasenia pokračoval aj v hotovom oštiepku, tvorili sa v ňom dierky, kvasením napučetel, až ho často prasklo.²¹

K údeným syrom zázrivských bačov patrili aj rôzne figúrky zvierat, ako boli kohútiky, jelene, vtáčiky, ovečky, ale aj syry v tvare srdca – srcká. Na salašoch ich vyrábali zo zvyškov syra po odobratí hrudy.²² Aby boli krajšie, farbili ich v odvare z čerešňovej a jelšovej kôry, v ktorom ich máčali surové a stvrdnuté zhruba 2 – 3 minúty. Neskôr ich farbili kupovanou cukrárskou farbou – bretónom.²³ Surové figúrky bačovia dávali príležitostne ako pozornosť najčastejšie deťom alebo dobrým známym, pri návšteve salaša, neskôr ich predávali ako atraktívny tovar náhodným turistom, ktorí zavítali na salaš. Mladí valasi zasa obdarúvali syrovými srdiečkami dievčatá, ako prejav svojej náklonnosti. Tradícia výroby syrových zvieratiek a srdiečok sa rozšírila najviac v Zázrivej, kde sa bežne vyrábali v domácnostiach menších chovateľov aj z kľaganého kravského mlieka.²⁴

Oštiepky spolu so syrovými zvieratkami a srckami, neskôr aj s korbáčikmi, predávali obchodníci a krčmári – miestni priekupníci – oštiepčári a srckári, najčastejšie v krčme, v nedeľu pred kostolom, na trhoch alebo jarmokoch, či

Drevená syrová forma – kohútik, foto O. Marko 1956,
zdroj: dokumentácia Oravského múzea

železničných staniach. Značný počet sa predal najmä na Vianočné sviatky, ktorých boli neodmysliteľnou súčasťou.²⁵ Táto situácia je aktuálna aj v súčasnosti. Syrové figúrky sú vďačným tovarom a pútavou formou prezentácie tradičnej výroby syrových výrobkov širokej verejnosti na rôznych podujatiach. Zároveň sú dodnes neodmysliteľnou súčasťou tradičných štedrovečerných jedál v každej zázrivskej rodine.

Báčovia zo Zázrivej dodnes pokračujú nielen v rodinnej tradícii salašného chovu oviec a spracovaní mliečnej produkcie, ale aj vo výrobe drevených syrových foriem. Po Jánovi Karcolovi – Bendovi z osady Končitá syrové formy naďalej vyrezáva Matúš Volek z osady Ráztoky, výlučne iba pre potreby svojej rodinnej firmy. V duchu zaužívaných tradícií v celej zázrivskej oblasti používa na ich zhotovenie javorové drevo a v rámci komerčných účelov, v snahe obohatiť súčasný firemný sortiment, popri tradičných vzoroch vyrezáva aj nové. Inovátorský postoj k tejto problematike zaujal Ladislav Kazár, súčasný bača na salaši na

Predaj oštiepkov, foto Zápotočná 1975, zdroj: dokumentácia Oravského múzea

Syrové oštiepky, foto O. Marko 1956, zdroj: dokumentácia Oravského múzea

Rovnej hore. Už v roku 2012, kedy pracoval spolu s bačom Štefanom Jurčíkom, tak trochu z vypočítavosti vymysleli formu na „pol oštiepok“. V jeseni, zvyčajne v októbri, keď bačovia vyrobili posledné oštiepky na konci sezóny, časť z nich bola určená pre valachov, ostatné si ponechali pre seba. Počas posledného rediku ich však zvyčajne všetky rozdali, alebo predali ľuďom, ktorí ich pýtali na vianočné sviatky a pre nich neostal ani jeden kus. Bez oštiepku boli totiž Vianoce v zázrivských rodinách nemysliteľné. Z tohto dôvodu vytvorili nový tvar pôvodne hladkého oštiepka, ktorý vyformovali len v rukách. Oštiepok bez výzdoby už nebol pre ľudí taký žiadaný a navyše sa domnievali, že je zhotovený z menej kvalitného syra. Keďže pretrvával naďalej dopyt po oštiepkoch v tradičnej podobe, hladké oštiepky, aj keď rovnako kvalitné, sa predávali menej, a tak bačom ostali aj na vianočné sviatky. Podobnú nedôveru prejavili ľudia aj k oštiepkom v tvare bochníka, formovaných v sitku, ktoré vyrába bača Ján Červeň. I takéto nepatrné vybočenie zo zaužívaných tradičných zvyklostí bolo zo strany dedinského spoločenstva prijaté zníženou mierou dôvery k tradičným hodnotám.

Hladký oštiepok však zohral zásadnú úlohu pri vyhotovení novej, tak trochu atypickej oštiepkovej formy, ktorú vyhotovil bača Ladislav Kazár po sezóne, počas zimného obdobia. Pri práci použil jeho rozmery, ale oštiepok najskôr prekrojil po dĺžke i po šírke. A práve vtedy dostal nápad, akú podobu by mohla mať nová oštiepková forma. Na rozdiel od pôvodných foriem, je táto jednodielna forma na jednom konci predĺžená do rukoväte a po celej dĺžke približne o štvrtinu zrezaná. Vnútro, aj ploché dnenko sú zdobené rezbou. Oštiepok už nemá tradičný valcovitý tvar, ale vyzerá ako trojštvrťový, nazývaný aj “pol oštiepok”. Údi sa položený na plochej časti. Kým pri pôvodných oštiepkových formách boli na oboch koncoch ozdobné ciachy, ktoré boli bačovou značkou, podpisom, nová forma ciachy nemá. Nový tvar oštiepkovej formy zaujal bačov nielen zo Zázrivej, predovšetkým z praktických dôvodov. Výroba oštiepku v takejto forme je totiž jednoduchšia a menej prácna. V Zázrivej ju vyrábal aj Karcol Benda z Končitej, pričom samotný tvorca, bača Ladislav Kazár, vyhotovil desiatky

Bača Ladislav Kazár, foto J. Jurík 2017

kusov nielen pre svoju potrebu, ale aj pre iných domácich i cudzích bačov, nielen z Oravy. Vyrobil aj novú dvojdielnu drevenú oštiepkovú formu podľa osvedčeného zaužívaného tvaru a tiež formu na syrové jablko s nápisom: „Syrové jablčko pre pekné dievčatko.“ Pri výrobe oštiepkových foriem aj on používa javorové drevo a uprednostňuje kálanie – štiepanie klátika pred pílením, lebo je presnejšie. Ako hovorí: „Kálané časti k sebe lepšie sadnú – pasujú.“ Vychádzajúc zo svojich skúseností pri práci na salaši, považuje za najlepšie riešenie, ak si každý bača vie sám vyrobiť potrebný predmet podľa svojich predstáv a požiadaviek. Súčasný majiteľ salaša vyžaduje, aby na tradičnom salaši vyrábali tradičné oštiepky, preto nové syrové formy využíval len v súkromí.

Medzi tradičné produkty salašnej mliečnej výroby patria tiež syry konzervované parením. Zázrivá bola po Brezne druhým tradičným strediskom výroby parených syrov, ktorých výroba sa rozšírila v blízkom i vzdialenejšom okolí.²⁶ Dodnes sa tešia obľube predovšetkým chýrne zázrivské korbáčiky, známe aj ako oravské korbáčiky, ktoré majú špecifický tvar. V prvej polovici 20. storočia ovládali ich výrobu len určité rodiny v Zázrivej, predovšetkým Piklovci. Mlieko sa prihrialo na teplotu 30 – 35°C a pridalo sa syridlo. Po zrazení syra priliali teplú vodu a nechali postáť. Potom zliali žinčicu, syr nechali postáť na teplom mieste a vložili ho do nádoby s horúcou vodou, v ktorej ho ručne spracúvali – pretáhovali. Nakoniec syr z horúcej vody vyťahovali do hrubých alebo tenkých pramienkov – nití od 2 do 20 mm, nazývaných aj vojky, ktoré ťahali do druhej nádoby so studenou vodou, rôsolom. Aby boli vojky rovnako dlhé, navíjali ich najčastejšie na drevený rámik v tvare štvorca 20 x 20 cm alebo obdĺžnika 20 x 42 cm. Takto namotanú vojku na jednom konci rozrezali a pomocou samorastlej ihlice pašca po 3 – 4 kusy spleťali do korbáčikov. Staršie syrové pramienky boli tenšie, pletené zo 4 vojek a mali skôr hranatý tvar. Upletené korbáčiky v dolnej časti uväzovali, aby sa nerozpletali. Na predaj ich viazali po 50 kusov navlečené na tenkom povrázku. Korbáčiky údili ako oštiepky. Postupne korbáčiky robili aj z kravského mlieka alebo z polovice hrudkového ovčieho syra a polovice kupovaného syra – tehly. Syr zaliali horúcou vodou a spracovali na vyťahovanie spolu so syrom. Korbáčiky robili temer v každej domácnosti, kde chovali i nechovali ovce alebo kravy. Ich výrobou sa zaobe-

rali predovšetkým ženy. Starší výrobcovia speňazili tovar priamo v Ústredí, mladší chodili korbáčiky predávať mimo Zázrivej, a to do miest po celom Slovensku, kde odchádzali za prácou.

Od roku 1973 družstevný podnik Jednota Trstená vykupoval syrové korbáčiky priamo v Zázrivej s platenou nakupovačkou. Ženy zo Zázrivej sa

Predaj syrových korbáčikov, foto P. Čaplovič 1980,
zdroj: dokumentácia Oravského múzea

Syrové výrobky zo Zázrivej, foto J. Jurík 2014

preorientovali predovšetkým na výrobu čerstvých korbáčikov, ktoré denne predávali. Vykupovačka zo Zázrivej vykúpila každý deň 3 500 kusov syrových korbáčikov. Keď korbáčiky expedovali na vzdialenejšie miesta, balili ich po 300 kusov, čo bolo 6 zväzkov po 50 kusov, v cene 0,80 Kčs za kus. V gazdovstve, kde chovali len jednu kravu, gazdiná priniesla každý deň 1 – 2 zväzky korbáčikov, čo bolo 50 – 100 kusov.²⁷

Korbáčiky a nite aj v súčasnosti v Zázrivej pripravujú tradičným ručným spôsobom, pretože ručné spracovanie pareného cesta hnetením a pretáňovaním dodáva korbáčikom ojedinelú vláknitú štruktúru. Oravské korbáčiky dnes pred nečestnou konkurenciou chráni ochranná známka. Tradičná výroba je doplnená modernými prvkami tvarovania a balenia, čím sa vylepšujú chuťové vlastnosti vyrobených syrov a predlžuje sa ich trvanlivosť. Podomoví predajcovia, predovšetkým tí zo Zázrivej, sa stali súčasťou tamjšieho podnikateľského prostredia s tradičnou oravskou delikatesou. Mnohí z domácich výrobcov však svoje výrobky distribuujú priamo do obchodnej siete a spektrum svojho záujmu rozšírili o mnohé spoločenské, podnikové, firemné a súkromné podujatia, ktoré sa už v súčasnosti takmer nikde nezaobídu bez konzumácie syrových výrobkov, najčastejšie priamo z miestnych zdrojov. Záujem konzumentov z blízkeho, ale aj vzdialeného okolia, ako aj možnosť ich predaja prostredníctvom obchodnej siete, prináša ich výrobcom – podnikateľom nemalé zisky a v rámci rozšírenej domácej výroby síce nepravidelný, ale aspoň občasný príjem financií, ktorý pomáha vylepšiť nedobrá finančnú situáciu mnohých zázrivských rodín aj v súčasnosti.

Tradičná výroba syra a široký sortiment syrových výrobkov (syrové nite, korbáčiky, uzlíky, tyčinky, ovčie oštiepky, bryndzu a ďalšie tvarované, ochutené čerstvé a údené syry, žinčicu, maslo, tvaroh i parenicu), ako aj ich predaj sa na Orave dodnes praktizuje nielen priamo na individuálnych a kolektívnych salašoch, ale aj na novodobých salašoch a kolibách typu reštauračného zariadenia, v drevených stánkoch s výraznou reklamou na svoju ponuku, ktoré pútajú pozornosť priamo pri hlavnej ceste, v družstevných výrobniach, firmách, väčších i menších rodinných farmách a v rozšírenom súkromnom nelegálnom domácom prostredí súkromných chovateľov oviec, kráv a kôz. Mnohí predajcovia, v snahe získať zákazníka a dostať sa stále viac do povedomia ľudí, umožňujú záujemcom nielen nahliadnúť

do výroby, ale tiež vyskúšať niektoré pracovné postupy. V obci funguje aj združenie zázrivských korbačikárov, viaceré firmy z obce ponúkajú paletu svojich výrobkov aj vo viacerých obchodných sieťach po celom Slovensku a Čechách.

Tradičný spôsob výroby syrových výrobkov v domácom prostredí predstavuje aj v súčasnosti jeden z významných zdrojov príjmu obyvateľov Zázrivej. Špecifikom tejto obce sa stali predovšetkým syrové nite a korbačičky, ktorých výroba je príznačná práve pre domácu výrobu a doplnkovú formu zamestnania. Prezentácia výroby širokej škály syrov a syrových výrobkov najrôznejšieho tvaru, podôb, chuti a hmotnosti, ako aj ich výrobcov, sa zároveň stala súčasťou mnohých významných regionálnych podujatí. V Zázrivej sa konajú Zázrivské dni. Lákavou atrakciou syrárskeho jarmoku je každoročne súťažná prehliadka figurálnych parených syrov, súťaž v kvalite ovčích syrov spojená s pútavou formou prezentácie súčasnej tradičnej výroby syrových výrobkov, zvlášť syrových figúriek. Zároveň sa koná obecná súťaž v ťahaní syrových nití, súťaž detí v ich konzumácii a ďalšie zaujímavé podujatia. Obec každoročne organizuje aj obľúbenú súťaž vo varení a jedení „Zázrivské halušky“. Od roku 2015 sa v obci pravidelne organizuje aj podujatie „Ovčiarske obyčaje – Redikaňä v Zázrivej“, ktoré oživilo tradíciu jarného vyhánania oviec v obci po mnohých rokoch. Posledné dva roky sa uskutočnila aj jeho jesenná obdoba „rôsadz“, ktorá býva ukončením salašnickej sezóny v regióne. Súčasné salašníctvo v Zázrivej sa aj vďaka produktom mliečnej salašnej produkcie stalo objektom agroturistiky.

Ovčiarске podujatie „Redikaňä“ – jarné vyhánanie oviec v Zázrivej, foto J. Jurík 2017

Použitá literatúra:

Vlastný výskum v rokoch 2006 – 2018

- 1 Kleň, Milan.: Súbežnice života oravského človeka. Nadas – AFGH, s.r.o. Vrútky, 1993, s. 102 – 103
- 2 Podolák, Ján.: Tradičné ovčiarstvo na Slovensku. Veda, Bratislava, 1982, s. 21 – 22
- 3 Podolák, Ján.: Tradičné ovčiarstvo na Slovensku. Veda, Bratislava, 1982, s. 121 – 122
- 4 Podolák, Ján.: Tradičné ovčiarstvo na Slovensku. Veda, Bratislava, 1982, s. 187 – 188
- 5 Čaplovičová, Zdenka.: Spôsob života a kultúra ľudu. In.: Zázrivá. Zostavil Peter Huba, Osveta, n. p., Martin, 1955, s. 85 – 91
- 6 Čaplovičová, Zdenka.: Spôsob života a kultúra ľudu. In.: Zázrivá. Zostavil Peter Huba, Osveta, n. p., Martin, 1955, s. 95
- 7 Podolák, Ján.: Tradičné ovčiarstvo na Slovensku. Veda, Bratislava, 1982, s. 123
- 8 Čaplovičová, Zdenka.: Spôsob života a kultúra ľudu. In.: Zázrivá. Zostavil Peter Huba, Osveta, n. p., Martin, 1955, s. 95
- 9 Čaplovičová, Zdenka.: Spôsob života a kultúra ľudu. In.: Zázrivá. Zostavil Peter Huba, Osveta, n. p., Martin, 1955, s. 91
- 10 Čaplovičová, Zdenka.: Spôsob života a kultúra ľudu. In.: Zázrivá. Zostavil Peter Huba, Osveta, n. p., Martin, 1955, s. 91 – 93
- 11 Čaplovičová, Zdenka.: Spôsob života a kultúra ľudu. In.: Zázrivá. Zostavil Peter Huba, Osveta, n. p., Martin, 1955, s. 96
- 12 Čaplovičová, Zdenka.: Spôsob života a kultúra ľudu. In.: Zázrivá. Zostavil Peter Huba, Osveta, n. p., Martin, 1955, s. 93
- 13 Podolák, Ján.: Tradičné ovčiarstvo na Slovensku. Veda, Bratislava, 1982, s.179 – 181
- 14 Čaplovičová, Zdenka.: Spôsob života a kultúra ľudu. In.: Zázrivá. Zostavil Peter Huba, Osveta, n. p., Martin, 1955, s. 98 – 106
- 15 Podolák, Ján.: Tradičné ovčiarstvo na Slovensku. Veda, Bratislava, 1982, s. 181 – 184
- 16 Čaplovičová, Zdenka.: Spôsob života a kultúra ľudu. In.: Zázrivá. Zostavil Peter Huba, Osveta, n. p., Martin, 1955, s. 98 – 99
- 17 Podolák, Ján.: Tradičné ovčiarstvo na Slovensku. Veda, Bratislava, 1982, s. 184 – 185
- 18 Čaplovičová, Zdenka.: Spôsob života a kultúra ľudu. In.: Zázrivá. Zostavil Peter Huba, Osveta, n. p., Martin, 1955, s. 102 – 103
- 19 Čaplovičová, Zdenka.: Spôsob života a kultúra ľudu. In.: Zázrivá. Zostavil Peter Huba, Osveta, n. p., Martin, 1955, s. 100
- 20 Podolák, Ján.: Tradičné ovčiarstvo na Slovensku. Veda, Bratislava, 1982, s. 184 – 185
- 21 Čaplovičová, Zdenka.: Spôsob života a kultúra ľudu. In.: Zázrivá. Zostavil Peter Huba, Osveta, n. p., Martin, 1955, s. 100
- 22 Podolák, Ján.: Tradičné ovčiarstvo na Slovensku. Veda, Bratislava, 1982, s. 185
- 23 Čaplovičová, Zdenka.: Spôsob života a kultúra ľudu. In.: Zázrivá. Zostavil Peter Huba, Osveta, n. p., Martin, 1955, s. 104
- 24 Podolák, Ján.: Tradičné ovčiarstvo na Slovensku. Veda, Bratislava, 1982, s. 185

- 25 Čaplovičová, Zdenka.: Spôsob života a kultúra ľudu. In.: Zázrivá. Zostavil Peter Huba, Osveta, n. p., Martin, 1955, s. 105
- 26 Podolák, Ján.: Tradičné ovčiarstvo na Slovensku. Veda, Bratislava, 1982, s. 185 – 186
- 27 Čaplovičová, Zdenka.: Spôsob života a kultúra ľudu. In.: Zázrivá. Zostavil Peter Huba, Osveta, n. p., Martin, 1955, s. 104 – 106

Život na salaši v 70. – 80. rokoch 20. storočia v Bystrickej doline a salašníctvo v Hornom Vadičove

Mgr. Helena Kotvasová

Život na salaši v 70. – 80. rokoch 20. storočia v Bystrickej doline a salašníctvo v Hornom Vadičove

Obce, ktoré zaraďujeme do oblasti Bystrickej doliny sú dediny ležiace východne od Krásna nad Kysucou (Zborov nad Bystricou, Klubina, Stará Bystrica, Radôstka, Nová Bystrica, dnes už neexistujúce obce Riečnica a Harvelka). Obce sa nachádzajú v severozápadnej časti Slovenska na rozhraní Kysuckých Beskýd a Kysuckej vrchoviny v doline rieky Bystrica. V tejto lokalite doposiaľ nebol realizovaný rozsiahlejší výskum v rámci salašníctva. Salašníctvo sa tu vo väčšej miere robilo individuálne. Pasenie oviec sa vykonávalo spolu s hovädzím dobytkom, koňmi a husami. Na pasenie sa využívali, tak ako aj v iných horských oblastiach Slovenska, pasienky a lúky.¹ Pasienky boli súčasťou poľnohospodárskej pôdy, ktorá sa nachádzala vo vzdialenejších častiach obce. Niektorí obyvatelia dochádzali so svojím dobytkom na salaš, bačovisko, cholvárok² aj niekoľko kilometrov. Napríklad obyvatelia z dolnej časti Novej Bystrice (od Šumských) chodili bačovať na koniec Vychylovky do Šudov, do Riek alebo do Bystričného, kde mali postavené cholvárk³. Obyvatelia zo Starej Bystrice mali svoje cholvárk³ v obci Harvelka, v osade Oselnica, Podrycerovania mali svoje pozemky v Poľsku na Rycerovej a na Brhlovej holi. Martiniskovia (osada v spodnej časti Vychylovky) mali svoje bačoviská Za vrchom, odkiaľ denne-denne nosili mlieko do dediny na chrbte v maselničkách alebo v kanvičkách. Od Pavelka mali bačoviská v doline Chmúra, ktorá bola vzdialená cca 5 km. Ako spomína jedna respondentka: „Mali sme veľmi veľa mlieka, raz sme niesli z večernejšieho a raňajšieho pôdoju, tak sme si chceli uľahčiť nesenie, sadli sme si na povangel zo železnice, a to bola chyba. Všetko mlieko sme u Kubátky vyliali lebo sme sa prevrátili. Ešte aj plecháče sme obili a vajcia, ktoré sme zbierali celý týždeň na svadbu, sme porozbýjali. To bolo hrešenia (nadávky, vadby) doma. Viac razy som sa už neviezla.“⁴ Na bačoviská odchádzala najčastejšie slobodná mládež alebo mladomanželia. Žilo sa tu od jari do jesene. Úlohou

bolo postarať sa o dobytok, o mliečnu produkciu, poprípade niektoré rodiny mali v oblasti cholvárkov zasiať aj zemiaky, tak tie museli obrobiť, nasušiť seno na zimné ustajnenie. Seno sa získavalo kosbou z lúk a pasienkov, ktoré sa orným spôsobom neobhospodarovali. Po získaní sena sa potom tieto plochy využívali na spásanie dobytkom. Lúky sa v blízkosti obydľí kosili dvakrát do roka, raz v lete a druhýkrát začiatkom jesene, kedy sa kosila otava. Vo vzdialenejších lokalitách sa kosba robila iba jedenkrát, lúky sa potom spásali. Kosilo sa na riadky, kde sa tráva roztriasala. Ak bolo pekné počasie, suché seno sa zhrabovalo na kopy a odrazu sa odvážalo do holohumníc, ale ak nebolo stále slnečné počasie, tak sa skladalo do ostrív a až po usušení sa dávalo do senníkov. Ostrvy mal každý gazda označené svojím znakom.

Harvelka, salaš u Maruny, foto Helena Kotvasová 1986

Chov oviec

Ovce boli od čias kolonizácie dôležitou súčasťou života obyvateľov Bystrickej doliny.⁵ Ich chov patril k základným zložkám poľnohospodárskej výroby na Slovensku, keďže tu mali vyhovujúce prírodné podmienky.⁶ Ovca ako hospodárske zviera už od praveku prinášala chovateľom mnohoraký úžitok. Bola zvieratom, ktoré umožnilo človeku byť sebestačný v odievaní, napomáhala pri výžive obyvateľstva, podporovala jeho zamestnanosť, pomáhala obnovovať úrodnosť pôdy, udržiavala ekológiu krajiny, pozitívne zasiahla do vývoja našej národnej slovesnosti, spevu, zvykoslovia.⁷ Obraz Slováka – pastiera s fujarou a valaškou sa stal národno-reprezentatívnym symbolom.⁸ Pasenie oviec v bystrickej lokalite sa uskutočňovalo dvoma spôsobmi – individuálne a skupinovo. Individuálne pasenie sa vykonávalo v rodinách, kde bol menší počet oviec, tie sa pásli spoločne

Harvelka, salaš u Maruny, foto Helena Kotvasová 1986

s hovädzím dobytkom. Individuálne pasenie vykonávali starí rodičia alebo školopovinné deti. Väčší gazdovia uprednostňovali skupinové pasenie. Príkladom pre spoločné pasenie súkromných oviec bola obec Riečnica, kde boli známi až traja bačovia, ktorí mali na starosti od 50 do 150 oviec. Najznámejším a najlepším podľa výpovedí respondentov bol bača Štefan Cingel – prezývaný Varinčiak.⁹ Bačoval u Novosadov, u Škuty, na Jozefci a na Kyčierke. Valachom mu bol Jano Cingel, Ľudovít Cádrik, Viliam Škorvaga. Ďalší bača bol Marko a bačoval u Rehtorika, do Riečnice bol priradený zo Zázrivej. Tretím bačom bol Rogoň z Terchovej, ten pásol na Lieskovom ešte pred zosuvom pôdy (1962). Gazdovia dávali ovce na salaš od jari do jesene, na Michala bol rozsad. Aj napriek tomu, že ovce boli súkromné, syr sa odovzdával štátu. Gazdovi sa dávalo 6 kg syra za sezónu od jednej ovce, z ostatného syra sa vyplácal bača a valasi. V jeseni sa staré ovce porezali a nechali sa iba mladé. Zimovali sa v uzatvorených chlievoch, ovčincoch. Predtým ako gazda dával ovce na salaš, musel si ich označiť. V Riečnici sa označovali na rohy drôtom alebo sa zastrihávali ovciam do uší značky, dierkovačom. Bača si zapisoval počet a značky a gazda takisto. Keď medveď alebo pes zabil ovcu, náhradu gazda nedostal.¹⁰ Pôdu po kolektivizácii v Bystrickej doline spravovalo Jednotné roľnícke družstvo Pokrok Stará Bystrica, ktoré v 70. – 80. rokoch chovalo okolo 1200 oviec. O tieto sa starali traja bačovia, Anton Jančula, Rudolf Fulier, Pavol Halvoník.

U baču Pavla Halvoníka boli valasi Tibor Čierňava, Jozef Šadibol, Pavol Pochyba, neskoršie Pavla Pochybu vymenil Pavol Koleno. Spomienka valacha Tibora Čierňavu: „Salaše sme mali v Riečnici u Kovača 2 mesiace, ale odtiaľ nás vyhnali, presunuli sme sa do osady Poništovia a na otavy v septembri sa z Riečnice sťahovalo do Vychylovky – do Šudého, kde sa bolo až do napadnutia prvého snehu.“¹¹ V rokoch 1986 – 1990 mali salaš u Kubátky. Tu pracovali v tomto zložení: Čierňava Tibor, Pavol Koleno (Ďurčík), Pavol Pochyba (Palik), Pavol Halvoník. Spoločne sa starali o 550 oviec družstevných a zhruba 30 oviec súkromných.

Bača Fulier začínal v roku 1976 spolu s bačom T. Jančulom. „Prišli sme na salaš robiť ako mladí chlapi, na začiatok sme mali 50 oviec, boli sme sami dvaja na Podrycerovej. Tam sme sa učili robiť prvý syr, žinčicu a aj oštiepky. Začiatky boli všelijaké, chodili sme na náuky ku starým bačom, aby sme čo

Vychylovka, salaš u Kubátky (Šadibol, Koleno, Čierňava), foto Helena Kotvasová 1988

Vychylovka, 1981, salaš u Chmúry (Jožko Halvoník), foto Helena Kotvasová 1981

to pochytili. Veľa sme toho zo začiatku pokazili, ale do konca sezóny nebolo žiadneho problému, a tak sme sa po dvoch sezónach rozdelili. Ja som mal svoju partiu a Tóno svoju.“¹² U Baču Fuliera boli v rokoch 1979 valasi Jožko Halvoník (Imriško) a Jožko Šadibol. Salaš mali na Podrycerovej, Pri studenej vode. V roku 1982 potom bačovali v Starej Bystrici v Mačkovci (hore nad pumpami), valachmi boli Hančín Tono, Hanidžiar Ondrej, Halvoník Jožko. Po nehode s predsedom družstva odišiel v roku 1983 robiť baču na JRD Zborov nad Bystricou, kde bol 2 roky a po výmene predsedu sa vrátil na družstvo do Starej Bystrice a bačoval Podrycerovú u Šudého päť rokov s valachmi Ladislavom Pavelkom, Štefanom Chmurčiakom a Jožkom Žovinom.

Bača Tóno Tomčala mal partiu zloženú z valachov Viliama Judáka,¹³ Jožka Judáka (obidvaja Harvelčania) a Štefana Chmurčiaka z Vychylovky. Pásli 400 oviec v Mačkovci (1980), u Poništa v Riečnici (1981), na Klubine (1982 – 1983),

Vychylovka – Podrycerová, salaš Pri studenej vode (Judák, Poništ, Tomčala),
foto Helena Kotvasová 1981

u Novosadov (1984), na Klubine (1985), v Harvelke (1986 – 1989), na Radôstke (1990 – 1991), v Mačkovci (1992). Neskôr sa na JRD prepúšťalo a partia sa rozpadla.¹⁴ Viliam Judák potom ešte pracoval pri ovciach v Rakovej, pri pani Rajtekovej, ktorá mala salaš v Novej Bystrici, v Harvelke štyri roky. Potom robil na vlastnú päsť. Mali prenajaté s kamarátom Majdišom ovce zo Zákamenného a pásli na Flajšovej v Oravskej Lesnej dva roky.

Ako sa žilo na bystrickom salaši?

Na salaš sa išlo zvyčajne začiatkom mája, keď sa „bučky otvorili“. V prvý deň príchodu na salaš sa muselo všetko pojesť, nesmelo nič zostať, aby sa dobre darilo. Vatra, ktorá sa rozložila v deň príchodu, zhasla v deň odchodu. Nemala kedy vyhasnúť. Život na salaši bol veselý, stále chodili návštevy, ale každý, kto

Košiar s kolibou v Riečnici, foto neznámy autor 1978,
zdroj: dokumentácia Kysuckého múzea

vkročil na salaš, musel prekročiť prah koliby, aby spanie a šťastie neodniesol. Inak nijaké praktiky s bylinami a okiadaním spomenutí bačovia nerobili. Práca s ovcami bola veľmi náročná na ruky. Ako spomínajú s odstupom času bačovia: „Keby si si nebol vypil na zatŕpnutie rúk, tak by si to nemohol robiť, preto sa pilo ráno, na obed i večer. Boli aj takí, ktorým baba musela šnútku na montérkach zaväzovať, čo nemohli nič chytiť do rúk, také mali spuchnuté, kým si zvykli.“ Zárobok bol dobrý, ku výplate dostávali peniaze ešte aj na psa – 5 Kčs na deň. Na 100 oviec mal byť jeden pes. Každý, kto robil na salaši, si mohol vychovať sviňu, ktorá sa kýmila srvátkou a šrotom.

Salaš tvorila koliba, ktorá sa pripravila týždeň pred príchodom, aby do nej nepršalo, doviezli sa riady, geletky, kanvy, kotol, hrnce a nejaká požíveň na začiatok, železné oplotky, ktoré slúžili na vytvorenie košiaru a maringotka na spávanie. Koliby boli zvyčajne trojmiestne. V prednej časti bolo ohnisko, okolo lavice v zadnej časti bola špajza, kde boli odložené potraviny a syräreň, kde muselo byť vždy čisto a upratané. Ešte stále sa dojilo do drevených geletiek. Ráno sa vstávalo o štvrtrej, o pol piatej sa išlo dojiť, to trvalo 2 až 2,5 hodiny. Zjari mali ovce mlieka viac, a tak dojenie trvalo dlhšie. Podojené mlieko sa vylievalo do koniev, ktoré sa potom poznášali do koliby, tu sa mlieko precedilo do veľkej dieže cez bavlnenú plienku. Na plienku sa dávala ešte aj chvojka na zachytenie väčších nečistôt ako bola vlna. Potom sa mlieko kľagalo¹⁵, po skláganí sa robil syr, ktorý sa dával odtiecť do hrudiarky.¹⁶ Po obtečení sa dával na policu (podyšar), kde sa musel aspoň zo trikrát poprevracať, a tu čakal na odvoz. Po skláganí ostala srvátka, ktorá sa preliala do 120 litrového kotla, v ktorom sa z nej robila žinčica. Uvariť dobrú žinčicu bol kumšt. Keď sa na vrchu kotla urobila hrubá vrstva (urda) a v nej malá puklina, vtedy sa musela zbierať do kanvy, kde sa rýchlo ochladzovala, miešala a rozbíjala habarkou. Výroba žinčice bola dosť náročná práca, žinčica sa nesmela zavariť, lebo by bola znehodnotená. Zo 120 litrového kotla sa urobilo asi 15 litrov kvalitnej žinčice, no dalo sa aj viac. Práca na salaši sa delila striedavo – jeden išiel pásť ovce, druhý sa staral o kolibu, tretí robil syr a žinčicu. Nebola medzi bačom a valachom nejaká nadriadenosť. Bača mal okrem spomínaného na starosti dobre predať syr a urobiť výplatu. Každý bača, ktorý mal súkromné ovce, si dojednal u gazdu koľko syra mu dá za jednu ovcu, ostatné mu zostávalo. Polovicu syra sa každý bača snažil dať do Svätého Jána, lebo potom dojivosť oviec postupne klesala.

Raz za týždeň chodili pre syr bryndziarne z Liptovskej Osady. Ku hlavnej ceste sa syr zväžal na vozoch. Za týždeň sa vyrobilo najmenej 1,5 tony syra z jedného salaša. Zvoz robil gazda, ktorý bol doma a mal voľno. Za ochotu mu bača dal kúsok syra, oštiepok alebo fľašku. Z bryndziarne robili aj náhodne skúšky kvality syra, či nie je starý, prekysnutý a pod. Podľa kategórie kvality syra sa robila aj výplata. Vždy sa dalo niečo syra navyše aj bryndziarovi, aby bol syr zaradený do 1. kategórie. Ak sa stalo, že nejaký syr bryndziarne nezobrali, tak sa z neho robila bryndza. Syr sa pomlel na mäsovom mlynku, nasolil a jedol sa so zemiakmi a slaninou. Ten, čo mal na starosti kolibu, varil aj obed. Z ostávajúceho syra sa robili aj oštiepky (sušeničky) a tie sa predávali od 25 do 40 Kčs. Tieto sa chodili predávať z Kysúc na Oravu a opačne.¹⁷ Mierka na výrobu jedného oštiepka bol pollitrový hrnček, do ktorého boli urobené dierky na odtekanie srvátky. Syr sa natlačil v troch vrstvách do hrnčeka, odkiaľ sa vyklopil

Hrudý syra na salaši v Riečnici – Kyčierke, foto neznámy autor 1978,
zdroj: dokumentácia Kysuckého múzea

na podlhovastú varechu, na ktorej sa vyformoval v 70 – 80°C horúcej vode. Takto spracovaný syr sa dal do formy (mustry), kde sa ešte upravoval, aby bolo vidieť zdobenie. Vyrobené oštiepky sa dávali do košíčkov, ktoré si každý bača vyrobil sám. Varinčiak ich mal z dubovej kôry, Tomčala z remienkov, Fulier z ľanových povrazov, niektorí aj z drôtu. Oštiepky sa dávali na 24 hodín do slanej vody. Ak oštiepok spadol na dno nádoby, voda bola málo slaná, ale ak plával na povrchu, už bola presolená. Voda mala byť tak slaná, že oštiepok plával pod povrchom a bol celý ponorený. Údili sa 1 – 2 dni, podľa toho, ako silno sa kúrilo v kolibe. Formy na oštiepky robil otec Ludvika Cádrika a neskôršie tieto vyrábali aj jeho syn Ľudvík, ktorý bol valachom u Š.Cingela Varinčiaka. Súkromné ovce zo salaša brali gazdovia na konci septembra zvyčajne na Michala (29.9.), družstevné boli na paši do napadnutia prvého snehu. Cez zimu boli ustajnené v ovčinci u Sobola. Bačovia v zime boli porozdeľovaní do iných prevádzok. Jeden bol v maštali u Korčeka, druhý na Podrycierovej pri kravách. Keď sa ovce vo februári začali kotiť, tak sa zasa všetci zišli a pripravovali sa na sezónu.

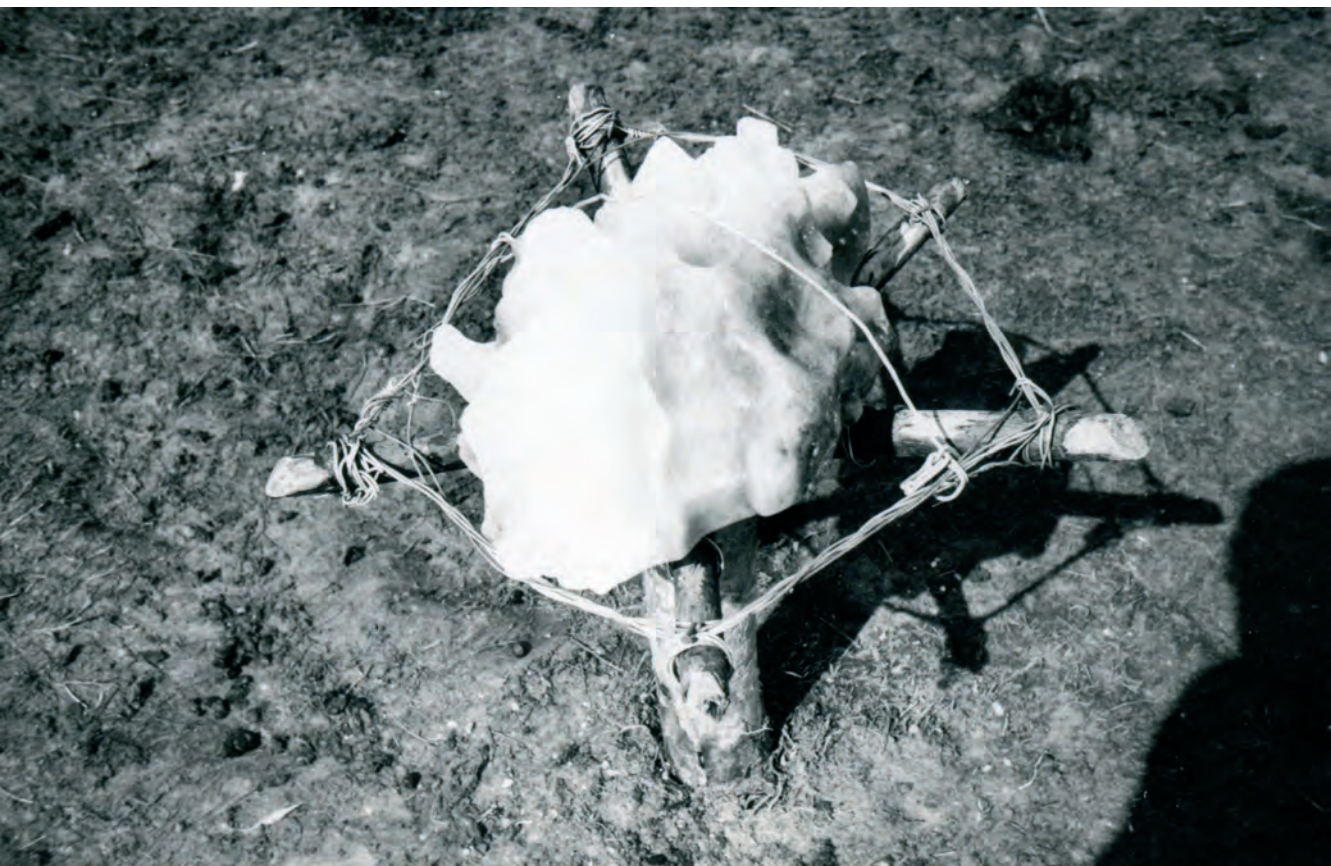
Ovčia vlna ako významný produkt pri odievaní

Ovčia vlna sa získavala chovom oviec a môžeme ju zaradiť medzi prírodný materiál živočíšneho pôvodu, ktorý sa spracovával ručne, po domácky alebo strojovo. Ovce sa strihávali dvakrát do roka, na jar pred „kotením“ a v lete pred príchodom baranov do stáda. Jahňatá sa zvykli strihať na deň sv. Jána a strihali sa iba jedenkrát v roku. Ovce sa strihali zvyčajne na záhrade alebo na humne, kde sa pod strihanú ovcu podložila plachta. Pri strihaní sa oddeľovala tmavá vlna od bielej. Niektorí gazdovia oddeľovali vlnu aj podľa veku oviec. Vlna zo starých oviec bola tvrdšia, ostrejšia, táto sa spriadala a vyrábalo sa z nej súkno. Vlna z jahniat a mladších oviec bola jemnejšia, používala sa na výrobu pančúch a svetrov. Ovce sa strihali ovčiarskymi nožnicami, ktoré vyrábali miestny naturista. Boli vyrobené z plechu, mali väčšie nože, ale zato tenké rúčky z drôtu. Ostrihaná vlna sa skladovala do vriec, ktoré sa uložili na povalu, kde počkala na výkupcu.¹⁸ Po domácky spracovaná vlna sa po ostrihaní „čerchlala“ v prstoch. Chuchvalce vlny sa od seba oddeľovali a rozťahovali

vali, aby sa odstránili väčšie nečistoty. Rozčuchraná vlna sa ďalej spracovávala na kramploch, kde sa kramplovala. K tejto práci boli potrebné dve kramply. Boli to štvorcovité dosky o priemere 20x20 cm s rukoväťou, mierne prehnuté, v ktorých boli husto nabitú ocelové klinčeky jedným smerom zakrivené. Jedna krampľa sa upevnila na stolček, na ktorý sa položila hústka čerchlanej vlny a druhou krampľou sa vlna česala proti smeru nabitých klinčekov. Česáním sa vyrovnali strúčky vlny a vznikali pláštiky, ktoré sa potom spriadali na kolovrate. Pláštiky vlny slúžili aj na výrobu chomútov. Vlna určená na pletenie sa zvižala na motáku. Zo zhotovenej priadze sa ručne plietli odevné súčiastky napr. kopica, naovleky, zápiestky, svetre a rukavičky. Na tkanie sa využívali služby tkáčov. Vlna určená na tkanie sa po upradení z klbiok namotala na snovadlá, kde sa vlákno nasnovalo. Osnova sa preplietla, spravil sa „koláč“ a nakoniec sa pradenom navilo na krosná. Súkno utkané na krosnách bolo riedke, a preto sa ďalej spracovávalo vo valche, formou tlčenia. Práce vykonával valchar, ktorý na jedenkrát spracoval 10 – 12 siah tkaniny¹⁹ v jednej stupe striedavo v teplej a studenej vode. Najstaršie valchy na Kysuciach boli v Ochodnici (1690), Turzovke (1712), Staškove (1749), Vysokej nad Kysucou (1770).²⁰ Ešte v 50. rokoch 20. storočia boli funkčné valchy v Klubine, Radôstke, Novej Bystrici – Vychylovke a Skalitom.²¹ Súkno sa meralo na siahly a od jednej siahly sa platilo 5 korún. Súkno sa rozlišovalo na „váľané“ domácky vyrobené alebo mašinové „fabričné“, ktoré bolo tenšie. V 30. rokoch 20. storočia stál meter mašinového súkna 30 Kč. Domácke súkno sa predávalo po 50 Kč.²² Súkno sa zvyčajne využívalo na odevné súčiastky, či už v mužskom alebo ženskom kroji. Tieto popísané technológie sa využívali na Kysuciach do 50. rokoch 20. storočia. Postupom kolektívizácie a industrializácie sa ovce začali chovať v družstevných salašoch, na strihanie sa začali používať elektrické nožnice a vlna sa dávala spracovať do podnikov. Gazdovia už podomácky vlnu prestali spracovávať. Výhodnejšie ju bolo predáť a kúpiť si hotovú bavlnu. V Bystrickej doline sa na kolovrátkoch priadla ešte v 80. rokoch 20. storočia ako si spomína A.P. „Vlnu som iba priadla, nosil mi ju jeden Slováč žijúci v Chomutove pekne upravenú, nafarbenú vo vrkočoch. Zato som mu plietla svetre a ponožky. Bola to pekná vlna, jemná, svetre boli z toho veľmi teplé a dlho vydržali. Keď náhodou doniesol bielu, ešte nefarbenú, potom nám bral svetre a farbil nám hotové uštrikované.“²³ Z vlny sa zhotovoval odev, ktorý bol odolný voči vode a chladu.

Strih odevu bol veľmi jednoduchý, ale zároveň účelný. Napríklad klobúk mal širokú strechu, aby voda z neho nestekala za krk, huňa bola mierne rozšírená a siahala takmer po členky, voda z nej stekala priamo na zem, zároveň chránila valachovi nohy pred zimou. Koža sa využívala na zhotovovanie kožuchoch, obuvi a opaskov, rôznych mieškov na tabak, vodu a potraviny. Z koží sa vyrábali aj hudobné nástroje, napríklad gajdy. Najjednoduchší hudobný nástroj bola píšťala, ktorú si valasi zhotovovali sami a tu vznikali prekrásne valašské piesne, ktoré opisujú život valachov.

Hruď soli pre ovce na salaši v Riečnici – Kyčierke, foto neznámy autor 1978,
zdroj: dokumentácia Kysuckého múzea

Napr. pieseň:

Pomaly ovečky hore dolinami

Ja som bača starý nevládzem za vami...

alebo:

Ovečky, barany, kto pôjde za vami

ja som chlapec mladý, ja vám nedám rady.²⁴

Základom svižných pastierskych tancov, ich vykrúcačiek a cifrovačiek bolo, že valasi boli chlapi trénovaní, zdatní a vynaliezaví lebo sa často pri svojej práci stretávali s divou zverou, ktorá ohrozovala ich stáda v nedostupnom teréne.

Bača Fulier pred kolibou pod Príslopom, foto Helena Kotvasová 1977

Salašníctvo v Hornom Vadičove

Ovca ako hospodárske zviera už od praveku prináša chovateľom mnohokraký úžitok. Chov oviec patril k základným zložkám poľnohospodárskej výroby na Slovensku. Pre chov oviec boli na Kysuciach vyhovujúce prírodné podmienky.²⁵ Poznáme tu chov individuálny a skupinový. Salašníctvo vo Vadičove má veľmi dlhú tradíciu. Od roku 1800 do 1960 sa ovce a býky súkromníka pásli v pohorí Malej Fatry. Ako si spomínajú starí bačovia na svoje bačovanie v Hornom Vadičove pred druhou svetovou vojnou? Pred odchodom na salaš sa dali dve hrudy syra fárarovi, aby sa za nich modlil, aby sa im dobre v horách darilo.

Ovce sa vyhánali na Žofiu, najskôr len na pasienky, v druhej polovici mája išli na hole. V apríli sa volil bača, zvyčajne sa to robilo v škole, ale spomína sa voľba baču aj pod lipou u Cabadaja alebo Stolárov. Bačom sa stal ten, kto po-

Bača Anton Zajac pri kolibe na Vadičovskej holi na Malej Fatre v 50. rokoch 20. storočia, zdroj: súkromný archív rodiny Zajacovej

núkol najviac syra gazdom (10 – 11 – 12 funtov syra). Pri voľbe mali rozhodujúci hlas väčší gazdovia – koľko oviec, toľko hlasov. Zvolený bača kúpil súdok piva, aby pohostil gazdov, ktorí mu dali dôveru. Pri prvom vyháňaní oviec sa ovce miešali. Išlo sa z Dolného Vadičova hore dedinou, kde sa ovce postupne priberali. Každý gazda, keď dával ovce na salaš, si ich najskôr ostrihal, označil (ovce sa značili zvyčajne do ucha). Vo Vadičove gazda Karol Kubaščík si značil ovce dvoma zástrihmi do ucha, iní zasa ovciam vypaľovali znaky na ucho alebo lopatku. Valasi si zapisovali počet a značky a gazda tak isto, aby sa ovce nedoplietli pri vracaní. Začínalo sa s pasením na Požehe, na lúkach u Zajacov, potom sa prešlo do Radoviek, Bučníkmi cez lysický chotár, Radečnicu (voda, čo ide z Terchovej), kde sa muselo čakať niekedy aj dva dni kým upadne, aby ovce mohli prebrodiť. Potom sa išlo do Bránic, odtiaľ na Belskú hoľu, Terchovskú hoľu – tá hraničila s Vadičovskou, tak sa stalo, že na miesto sa prišlo aj 3. júna. Kým sa s ovcami valasi presunuli na salaš, čo trvalo aj dva týždne, bača s jedným valachom pripravili kolibu, poopravovali oplôtky na ustajnenie oviec. Ráno pred každým dojením sa pomodlilo Otčenáš, Zdravas Mária, Verím v Boha a po podojení sa znovu modlilo. Vstávalo sa ráno o štvrtej hodine, kým sa poumývali putiere, geletky, s dojením sa začalo okolo pol piatej. Dojilo sa okolo 300 oviec. Na jedného pripadlo podojiť asi 90 kusov. Anton Zajac si spomína, že počas dojenia si pospevovali takú pomalšiu: „Veru som ja chlapec, mňa vychoval otec, otec aj s materu, pod horu zelenu.“ Po podojení sa zjedol syr s chlebom a išlo sa pasúci cez Košariská, Smrečnika na Červené hliny, tam sa nechali ovce meridzať, tu sa napilo vody a páslo sa späť ku košiaru na obedňajší podoj, ktorý začínal okolo pol dvanástej. Okolo pol druhej poobede sa vyháňali ovce na pašu. Zahnali sa ku vode, aby sa napili a páslo sa neďaleko salaša do 6 hodiny večer. Okolo siedmej sa začalo s večernjším dojením. Kým sa všetko poriadilo v kolibe, na spanie sa zaľahlo okolo 11 hodiny večer.²⁶ S ovcami z hôľ sa prichádzalo 8. septembra, ale záležalo aj na poveternostných podmienkach. Príchod sa dal vždy vybubnovať. Ovce sa zavreli do jednej veľkej záhrady s dobrým plotom, kde si gazdovia prišli pre svoje ovce. Ak sa nejaká stratila, museli sme ju zaplatiť – asi 200 korún alebo nahradiť svojou ovcou. Náš zárobok na salaši bol mizivý, o čom hovorí aj pesnička: „Idú valasi, už sú pod holiami, nemajú peňazí, iba vši v troch haboch“, aj preto sa vždy na ukončenie sezóny urobila na dvore baču hostina.

Bača Anton Zajac z Horného Vadičova pred kolibou so psom na Vadičovskej holi na Malej Fatre v 50. rokoch 20. storočia, zdroj: súkromný archív rodiny Zajacovej

Tradičný salaš tvorila drevená koliba, ohrada (košiar), kde sa ovce zatvárali na noc a strunga, kde sa ovce dojili. Táto sa prenášala podľa počasia. Niekedy bola na mieste aj dva týždne, ale ak popršalo, prekladala sa častejšie, aby ovce nestáli v blate. Bačovia, ako sa všeobecne hovorilo ľuďom pracujúcim na salaši, žili na salaši od jari do jesene, ďaleko od ľudských obydlí a iba na zimu sa ovce zhánali do dediny, kde boli zatvorené v drevených chlievcoch, ovčiarňach, ovčincoch. V roku 1950 sa spomína salaš na Požehe, kde sa páslo 150 kusov oviec.

V 50. rokoch 20. storočia došlo k úpadku chovu oviec na Kysuciach. Jeho oživenie znovu vzrástlo v 70. rokoch 20. storočia, kedy sa začalo s výkupom ovčej vlny. V roku 1972 v Hornom Vadičove súkromníci chovali 137 oviec a štátne majetky 400 kusov. V roku 1973 došlo k hospodársko-technickej úprave pôdy, a tým sa skončilo so súkromným roľníčením. Ku koncu roku 1973 hospodársky dvor choval 800 kusov oviec. Ovce chovali v katastri obce

Dolný Vadičov v hone Za dielmi v počte 220 kusov a ostatné pásli v Zákopčí. Za sezónu od jednej ovce získali 20 kg syra.²⁷ V tomto období sa už košarovalo blízko dediny na Košariskách v Galierovciach a vyprodukovaný syr sa odovzdával do syrárne v Budatíne. Okrem súkromných gazdov sa chovom oviec začali zaoberať vo väčšej miere Štátne majetky (ŠM), Jednotné roľnícke družstvá (JRD) a jednotliví hospodáriaci roľníci (JHR), ktorí si odpredajom ovčej vlny zvyšovali životnú úroveň.

V roku 1975 bolo v okrese Čadca ovčej vlny predanej 9 ton, o päť rokov neskôr predaj ovčej vlny stúpol na 17 ton.²⁸ V roku 1976 z dvora Štátnych majetkov odovzdali 11 700 kg ovčieho syra a 2 207 kg vlny od 1200 kusov oviec. Ovce sa pásli na ornej pôde, ktorá mala nevyhovujúci terén na konfiguráciu pre mechanizačné prostriedky. Bačovia boli Peter Berešík, Karol Záhorsky spo-

Bača Emil Zajac z Horného Vadičova, ktorý bačoval na Vadičovskej holi v 30. – 40. rokoch 20. storočia, zdroj: súkromný archív rodiny Zajacovej

lu s Jozefom Kubaščíkom z tunajšej obce a Krška zo Zázrivej. O jarky sa staral Ondrej Meliš so svojou ženou a švagrom. Bača Berešík košaroval v Hubočí pod Ľadonhorou, Krška bačoval na Radovkach. U gazdov bolo v tomto roku evidovaných 70 kusov oviec. V roku 1980 sa dvor Štátnych majetkov špecializoval na chov oviec v počte 1 090 kusov a odovzdalo sa 102,6 q ovčieho syra a 29 q ovčej vlny.²⁹ Boli dva salaše, bačovia boli Sýkora Ľudovít a Berešík Peter.

V 80. rokoch sa na Kysuciach rozšíril chov plemena birka, ktoré malo hustejšiu, dlhšiu a kvalitnejšiu vlnu. Drobnochovatelia v roku 1984 mali ešte 152 kusov oviec. V roku 1985 sú známi bačovia Ján Jurčík zo Zázrivej – bačoval na Hájnici a Ďurčo z Budatínskej Lehoty bačoval na Okrúhlici. Gazdovia dávali pásť 126 oviec. V roku 2004 súkromná firma z Kysuckého Lieskovca hospodáriaca v Hornom Vadičove chovala 250 kusov oviec, okrem toho boli v obci aj drobnochovatelia, medzi ktorými bolo 60 – 70 kusov oviec. V roku 2005 firma prepustila baču a jeho pomocníkov a ovce sa pásli bez úžitku. V roku 2010 hospodársky dvor zmenil majiteľa a začal sa orientovať na chov hovädzieho dobytku.

Použitá literatúra a pramene

- 1 SLAVKOVSKÝ, Peter. Slovenský roľník (pramene k štúdiu spôsobu života). Veda:Ústav etnológie SAV, 2013,s.65.ISBN 978-80-224-1307-7.
- 2 Názvy využívajúce sa v Bystrickej doline
- 3 Cholvarky drevené stavby, kde pod jednou strechovou nocoval dobytok i ľudia. Postupne sa z niektorých vytvorili i nové osady.
- 4 A.P, žena nar.1934,bytom Vychylovka, výskum 2014
- 5 LIŠČÁK, Marian. Deti Bystríc. Kraków,2013, s.57, ISBN 978-83-7490-548-0.
- 6 PODOLÁK Ján. Tradičné ovčiarstvo na Slovensku. Bratislava: Veda, SAV, 1982.
- 7 KERESŤEŠ, Ján a kol. Ovčiarstvo na Slovensku história a technológia. Eminent: Považská Bystrica, 2008, s.9.
- 8 KAČERÍK, Luboš – TIŠLIAR, Pavol. Muzeológia a kultúrne dedičstvo In JANTO, Juraj. Salašný chov oviec v Detve a na Slovensku.2/2016,ISSN 1339-2204. s.95 – 106
- 9 Prímenie(prezývka) z toho dôvodu lebo v obci bolo veľa C.ingelovcov.
- 10 Informátor žena A.Š, nar, 1960, Riečnica, výskum 2018
- 11 Informátor muž, nar,1968, valach 1987 – 1990. výskum 2018
- 12 Informátor muž,nar,1950,bača 1976 – 1996, výskum 2018
- 13 Učil sa jeden rok na bačovskej škole ako sám hovorí pričuchol som k peniazom a už som sa tam nevrátil
- 14 Informátor muž,V.P.nar.1964 valach, výskum 2018
- 15 Kľaganie (syrenie) mlieka s pridaním syridla,
- 16 Hrudniarka štvorcová plachta ušitá z umelej sieťoviny, ku ktorej boli našité úchyty na zavesenie a odtečenie syra
- 17 Informátor muž T.Č.,Vychylovka, výskum 2018.
- 18 Informátor V.K. muž, nar.1962, nahrané Vychylovka, január 2013
- 19 jedna siaha 1,5 – 2 m
- 20 GERÁT, Rudolf. Kysucká encyklopédia Kysuce a Kysučania. Čadca: Kysucké múzeum, 2004, s.240, heslo valcha
- 21 Informátor muž, K.K, nar.1941 Horný Vadičov, Informátorka žena P.S. nar.1942, Vychylovka, nahrané január 2013
- 22 Národopisné informácie bulletin Národopisného ústavu SAV, roč.1984, č.1, s.6.
- 23 Informátorka A.P, žena, nar. 1919, Vychylovka, výskum 2008.
- 24 Z nepublikovaného výskumu Márie Húšťavovej, 2015.
- 25 PODOLÁK Ján. Tradičné ovčiarstvo na Slovensku. Bratislava: Veda, SAV, 1982.
- 26 Informátor muž A.Z. nar.1938, Horný Vadičov, výskum 2015
- 27 LACKO Richard. Obec po oslobodení. In HÚŠŤAVOVÁ Mária a kol. Horný Vadičov historická monografia obce.s.132.
- 28 Štatistická ročenka okres Čadca 1981. OOSŠU v Čadci, s.139.
- 29 Štátny archív v Žiline so sídlom v Bytči pracovisko archívu Čadca, fondy Okresného národného výboru Kysucké Nové Mesto

Tradičné ovčiarstvo v terchovskej doline v 1. polovici 20. storočia

Bc. Tomáš Mrázek

Tradičné ovčiarstvo v terchovskej doline v 1. polovici 20. storočia

Územie terchovskej doliny malo už od počiatku svojho osídlenia vyhovujúce prírodné podmienky pre zvýšený chov oviec. Geologické zloženie kraja, výšková poloha a pomerne chladné, vlhké podnebie v oblasti terchovskej doliny praje viac chovu hospodárskych zvierat, než pestovaniu obilnín. Chov oviec spojený s letným pasením na podhorských a horských pasienkoch, úhorových poliach a na plochách s neúrodnou pôdou jestvoval v tejto oblasti ako súčasť poľnohospodárstva už od osídlenia tohto kraja. Vysokohorské salašníctvo sa tu rozšírilo až po kolonizácii pastierov na valašskom práve.

Prvé správy o valašskej kolonizácii máme z nami skúmanej oblasti už z prelomu 15. a 16. storočia¹, no o jej masovejších formách možno hovoriť najmä v 16. storočí. V tom istom storočí boli založené na obvode Krivánskej Fatry všetky dnes existujúce obce. Poslednou z nich bola Terchová, ktorú Strečnianske panstvo založilo roku 1580 a Lutiše založené 1591.

S kolonizáciou pastierov na valaskom práve prenikli do tohto kraja z východnejších oblastí Karpát formy hôľneho salašníctva, ktoré sa tu zachovalo takmer až do dnešných čias a ktoré si v niektorých základných črtách ponechalo svoj pôvodný charakter. V obciach bez vysokohorských hôľ sa rozvíjalo pasenie oviec na úhorových poliach. Po zániku úhorov a po obmedzení pasenia na fatranských pasienkoch ovčiarstvo v oblasti terchovskej doliny začalo upadať. V tomto príspevku sa budeme zaoberať chovom oviec v 1. polovici 20. storočia, resp. do obdobia začiatku kolektívizácie. Ovčiarstvo v tomto období v nami skúmanej oblasti malo niektoré svoje špecifické črty, ktoré sa vplyvom neskoršej modernizácie postupne vytratili.

Územie terchovskej doliny tvorí 15 obcí – Teplička nad Váhom, Kotrčiná Lúčka, Nededza, Mojš, Gbeľany, Varín, Nezbudská Lúčka, Krasňany, Dolná Tižina, Stráža, Belá, Lysica, Lutiše, Terchová a priraďujeme k nim aj obce Strečno a Stráňavy (pod pojmom terchovská dolina rozumieme súčasné vymedzenie obcami existujúceho mikroregiónu, keďže táto ako riadny geografický

celok nebola nikdy vymedzená a doteraz sa používa len v hovorovej rovine a ako názov pre združenie obcí). Územie obklopuje zo severovýchodu pohorie Kysucká vrchovina a zo západu Krivánska Malá Fatra. V tomto príspevku sa budeme zaoberať chovom oviec najmä v obciach ležiacich v povodí rieky Varínky – Terchová, Belá, Dolná Tižina. Pre tieto obce bol typický chov oviec na vysoko položených salašoch na hrebeni Malej Fatry. V nižšie položených obciach Teplička nad Váhom, Kotrčiná Lúčka, Nededza, Gbeľany, Varín a Kras-

Dojenie oviec na salaši v Zástraní, J. Podolák 1966, zdroj: AFn ÚESA SAV

ňany bol chov oviec rozšírený v menšej miere. Ovce pásli buď individuálne členovia rodiny, alebo sa dávali na salaše, najmä terchovským bačom.

V horských oblastiach Slovenska bol od 16. storočia do začiatku 20. storočia najrozšírenejší chov oviec plemena valaška (valaská ovca). Toto hrubovlnné plemeno bolo vhodné na chov v drsných klimatických podmienkach horských regiónov karpatského areálu.² Valaška má dlhú visiacu vlnu, po ktorej dobre steká dážď a nepremoká jej na kožu. Svoju obľubu si získala aj vďaka svojej vytrvalosti, skromnosti a dobrej chodivosti.

Nákup oviec a rozmnožovanie ovčích stád

Stáda oviec sa zakladali a rozmnožovali viacerými spôsobmi. Najčastejšou formou rozmnožovania bolo rozmnožovanie z vlastnej plemenitby. Kvalita chovu závisela predovšetkým od správneho výberu plemenných baranov. V nami skúmanej oblasti chovali barany zvyčajne bohatší gazdovia. Cez leto sa pásli spoločne s ovcami. Aby zabránili predčasnému oplodneniu, pripievňovali baranom na bedrá pod brucho plachtičku. Plemenné barany pripúšťali k ovciam zvyčajne v druhom roku ich života. Párenie sa začínalo zhruba v polovici septembra. Bezprostredne pred kotením sa ovca preložila do vyhradeného cárka (ak to umožňoval priestor ovčiarne), tam zostávali ovce s jahňatami aj po okotení. Na kotenie oviec dozeral gazda, aby sa jahňa nepokazilo, aby ho matka príľúbila a aby mu dala cicať. Prvé mlieko po okotení sa zvyčajne nedávalo piť jahňatám, lebo ich podľa skúseností ovčiarov zapekalo.³ Jahňa, ktoré cicia mlieko sa nazýva plekanček. Pred Veľkou nocou sa robilo vyradovanie jahniat. Lepšie jahňatá sa vybrali na chov a horšie na mäso.

Chovatelia oviec nerozširovali svoje stáda iba odchovom jahniat od vlastných oviec, ale aj odchovom jahniat od oviec iných vlastníkov, najmä ak sa po hospodárskom osamostatnení mladý gazda rozhodol založiť vlastné stádo oviec. V terchovskej doline bol bežný spôsob získania jahniat za zimovanie oviec cudzích vlastníkov. Kto si chcel založiť vlastné stádo, prevzal na zimovanie ovce od vlastníka, ktorý nemal dosť krmiva. Zvyčajne okolo Všetechsvätých prevzal zimujúci chovateľ od vlastníka dohodnuté množstvo kotných oviec, ktoré krmil a ošetroval až do jari. Za prezimovanie oviec dostal potom od

vlastníka všetky narodené jahňatá. Takto si mohol chovateľ nielen založiť do dvoch rokov vlastné stádo oviec, ale aj dochovať jahňatá, ktoré potom výhodne speňažil na jarných trhoch.⁴

Okrem získavania oviec odchovom z cudzích chovov sa ovce získavali aj nákupom. Vo všetkých mestách a mestečkách sa konávali pravidelné jarmoky a trhy, kde bolo možné ovce nakupovať, ale aj predávať. Obyvatelia terchovskej doliny navštevovali najčastejšie trhy a jarmoky v Žiline a vo Varíne. Veľký význam malo aj nakupovanie stád mimo slovenského územia. Ovčiar z ter-

Návrat z paše, Lysica, Ján Podolák 1966, zdroj: AFn ÚESA SAV

chovskej doliny sa zásobovali valaškami nakúpenými v ovčiarskych strediskách Verchoviny (verchovinské ovce), v huculských dedinách (huculské ovce) a v oblasti Maramureša. Do prvej svetovej vojny sa preferovali ovce zo severných oblastí Sedmohradska. Po utvorení predmníchovskej dohody sa chodilo nakupovať na Podkarpatskú Rus. Terchovskí ovčiari s obľubou nakupovali ovce v okolí Rachova, vlakom ich privážali do Sučian, kde stádo rozdelili a každý si hnal svoje ovce cez Malú Fatru do Terchovej.⁵

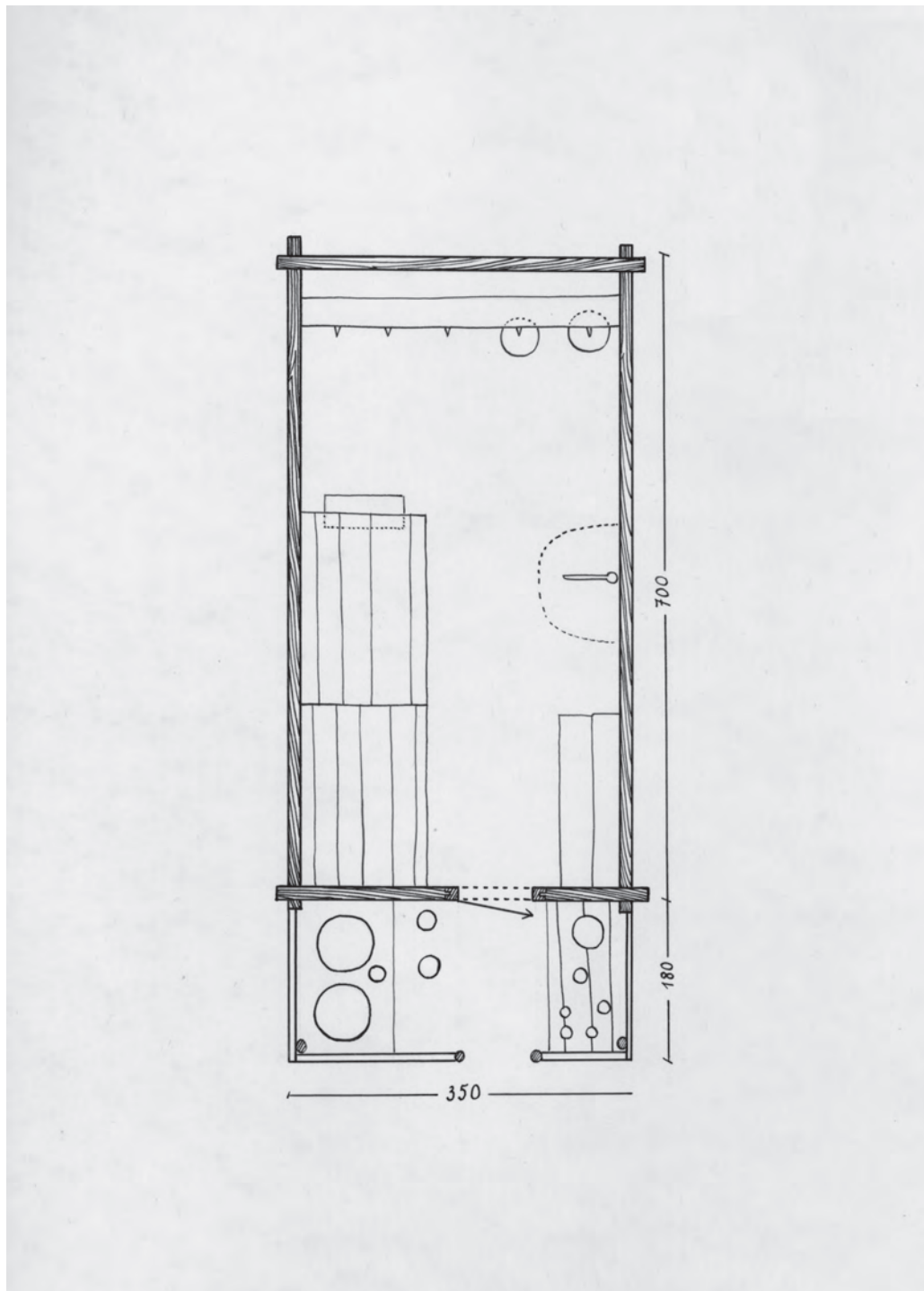
Salaš pod Malým Rozsutcom, foto J. Podolák 1963, zdroj: AFn ÚESA SAV

Organizačné formy pasenia

Z hľadiska organizačnej formy letného pasenia sa v terchovskej doline vyskytovalo individuálne salašníctvo. V tomto systéme sa ovce pásli v stádach utváraných podľa jednotlivých hospodárstiev. Počiatky individuálneho salašníctva siahajú do obdobia valaskej kolonizácie. V prostredí roztratených obydľí mimo sústredených osád lepšie vyhovovalo podmienkam salašného hospodárenia a pastierskeho spôsobu života pasenie v individuálnych stádach. Individuálne vlastníctvo pastevných plôch neumožňovalo utvárať celoobecné stáda s najatými pastiermi, ako tomu bolo v iných oblastiach Slovenska. Systém individuálneho salašníctva sa zachoval až do kolektivizácie v 50. rokoch 20. storočia. V obciach bez letných poľných maštali sa stáda vyhánali z domu každodenne. Tento systém bol rozšírený vo všetkých obciach v údolí Varínky. Tam, kde to dovoľovali podmienky, sa utvárali samostatné ovčie salaše zamerané na mliečnu produkciu. Na utvorenie takéhoto salaša bolo potrebných 40 – 60 dojných oviec. Ak gazda nemal dostatok svojich oviec na utvorenie salaša, priberal ovce iných gazdov, ktorým dával za každú dojku dohodnuté množstvo syra. V niektorých osadách Terchovej sa spájali dvaja až traja gazdovia s rovnakým počtom dojných oviec a striedali sa nielen pri pasení, ale aj pri spracovaní mlieka. Niekde sa striedali gazdovia pri pasení celého stáda, ale každý si dojil svoje ovce oddelene (Lutiše – pasenie na prepasku, Belá – pasenie na odpásku).⁶ Jahňatá sa ponechávali na gazdovstvách, pričom pasenie sa organizovalo spoločne. Niekoľko susedov vyhánalo jahňatá do spoločného stáda, pri pasení ktorého sa gazdovia striedali (na 5 kusov pásol majiteľ celé stádo jeden deň).

V systéme individuálneho salašníctva bolo zvykom najímať pastierov oviec iba vtedy, ak na vykonávanie tejto práce neboli vhodné osoby v rodine chovateľa. Ovčiarске povinnosti valachov plnili zväčša školopovinní chlapci. Gazdovia si ich najímali buď iba na obdobie letného pasenia alebo na celý rok. Dojenie a spracúvanie mliečnych výrobkov vykonával gazda alebo gazdiná. Mzdou za pasenie oviec bola strava, oblečenie, bývanie a skromný príspevok v naturáliách alebo vo financiách. V Terchovej, ako v obci s vyspelým chovom oviec, sa časť mužského obyvateľstva živila ako valasi a bačovia aj v iných lokalitách. Terchovci boli vyhľadávanými pastiermi v mnohých obciach severozá-

Pôdorys koliby na salaši pod Malým Rozsutcom, kresba K. Fulierová 1963, zdroj: AK ÚESA SAV

padného Slovenska. Najmä mladí valasi sa uchádzali o prácu u starších, skúsených bačov, aby neskôr mohli prevziať zodpovednosť za salaš vo funkcii baču. Na vysokohorských salašoch na hrebeni Malej Fatry, ktoré boli vzdialené od trvalých sídel, pracovali zväčša 2 – 4 valasi a 1 – 2 honelníci. Bačov zástupca sa označoval ako podbača.

Interiér koliby v Terchovej, foto J. Podolák 1963, zdroj: AFn ÚESA SAV

Stavby na salašoch

Pri výbere miesta na salaš sa brali do úvahy viaceré okolnosti. Hlavnou podmienkou bol dostatok pasienkových plôch. Salaš musel byť umiestnený tak, aby bol z neho ľahký prístup na všetky vypásané pasienky. Ďalej bola dôležitá blízkosť salaša ku komunikáciám využívaných na odvoz mliečnych produktov. Vysokohorské salaše na hrebeni Malej Fatry sa budovali v blízkosti horských chodníkov použiteľných na transport zvieratami (napríklad terchovský salaš pod Malým Rozsutcom). Na svahovitom teréne sa salaše umiestňovali v priehlbínach a rovinkách orientovaných na juh alebo východ. Dôležitá bola aj blízkosť prameňa.

Stavebné objekty na salašoch pozostávali z prístrešia pre pastierov, z priestorov na spracovanie a uskladnenie mliečnych produktov a z ohrád na dojenie a nocovanie oviec.

Pobyt ovčiarov na salaši si vyžadoval budovanie prístrešia – koliby. Koliba slúžila na ubytovanie baču a valachov a v prípade odľahlých vysokohorských salašov aj na spracovanie mliečnych výrobkov a ich uskladnenie. Pri výbere miesta na kolibu sa zohľadňovalo najmä to, aby z nej bol výhľad na ostatné salašné stavby a prístupové cesty a chodníčky. Koliby mali zrubovú konštrukciu. Budovali sa z kmeňov ihličnatých drevín. Povrchový základ tvorili ploché kamene. Základ štvorhranného zrubu tvorili masívnejšie spodné brvná – fundamenty. Steny mali výšku medzi 100 a 200 cm. Staršie koliby mali steny nižšie, tvorená len 4 – 5 vencami. Okná sa na kolibách nerobili. Krov pozostával z niekoľkých krokiev začapovaných spodnými koncami do vrchných brvien na pozdĺžnych stranách zrubu. Strecha bývala krytá drevným šindľom. Staršie koliby mali strechu krytú štiepanými drevenými latami alebo väčšími kusmi smrekovej kôry. Na dverovej strane bol výpust chrániaci vstup do koliby. Slúžil na ukladanie riadu. Koliby boli bez povaly a podlahy. Ústredným bodom koliby bolo ohnisko – vatra, umiestnené pri jednej zo stien. V streche bol otvor na unikanie dymu – dimník. Na úpravu vetry sa používal kutáč – vatrák. Na zavesenie kotla nad ohňom slúžil kumhár, zhotovený bol zo samorastu. Kumhár bol upevnený o stenu zrubu. Dalo sa ním otáčať, aby bolo možné kotol kedykoľvek odstaviť z ohňa. V blízkosti ohniska bol voľný priestor potrebný na spracovanie mlieka. Okolo tohto priestoru boli miesta na spávanie

baču a valachov. V staršom období sa spávalo na zemi. Neskôr sa začali pozdĺž stien budovať vyvýšené drevené lôžka – lavičky. Zadná stena koliby, alebo aspoň jej časť, sa ponechávala na uskladnenie syrov na polici – podišiar. Na uloženie osobných predmetov pastierov slúžili väčšinou drevené vojenské kufríky. Ostatné veci dennej potreby boli uložené na policiach nad lôžkami alebo zavesené na klincoch na stenách.

Strunga na salaši v Terchovej, foto J. Podolák 1963, zdroj: AFn ÚESA SAV

V oblasti Malej Fatry sa až do 60. rokov 20. storočia vyskytovali salaše, kde koliba stála tesne vedľa strungy a tvorila s ňou konštrukčný celok. Takéto dispozičné riešenie sa najdlhšie zachovalo na salaši v Štefanovej a na Porubskej holi pod Rozsutcom. Na noc sa ovce zatvárali do dreveného košiara. Košiar sa každých 4 – 5 dní prekladal za účelom košarovania – hnojenia pasienkov.⁷ Vývojovo staršie je zatváranie oviec do ohrád zhotovených v lesnom prostredí z vyrúbaných stromov uložených pozdĺžne na seba. Takto zhotovené košiare sa označovali ako zaťaté košiare. Na niektorých vysokohorských salašoch na

Stahovanie salaša – redikanie, Terchová, foto J. Podolák 1963, zdroj: AFn ÚESA SAV

hrebenci Malej Fatry pomerne dlho dožívala tradícia, že sa ovce na noc nezatvárali do košiara, ale sa ponechávali na neohradenom priestore v blízkosti bačovskej koliby. Bačovia zdôvodňovali túto praktiku predovšetkým tým, že ak bolo veľké stádo oviec zatvorené v košiari, medvede narobili väčšie škody, ako keď sú ovce na voľnom priestore.⁸ Takéto nocovanie oviec bolo možné iba na vysokohorských salašoch, kde stádo nemohlo spôsobiť škodu na poľnej úrode. Neprenosné košiare na nočné ustajnenie oviec mali od veternej strany striešku zo silnejších drúčkov. Takéto kruhové košiare so šikmou stenou sa zachovali

Dojenie oviec v Belej, foto J. Podolák 1963, zdroj: AFn ÚESA SAV

na niektorých salašoch až do 60. rokov 20. storočia. Prenosné košiare mali vždy tvar štvorca alebo obdĺžnika. Ponechanie rovných strán košiara bolo potrebné pri prekladaní košiara. Konštrukcia prenosných košiarov bola prispôbena potrebám pravidelného prekladania ohrady. Košiar sa skladal z častí nazývaných lesy. Jednotlivé časti košiara sa spájali pomocou húžvy. Pôdorysne sa košiar členil na dve časti: honelnicu – do ktorej sa stádo vháňalo pred dojením – a na vedľajšiu ohradu, do ktorej stádo prešlo po dojení a kde zostávalo aj cez noc.⁹ Honelnicu od druhej časti košiara oddeľoval samostatný dielec s otvormi – strunga. V neprenosných košiaroch bola strunga na dojenie oviec trvale na jednom mieste ohrady. Pri prenosných košiaroch bol otvor na jednej samostatnej časti, ktorá sa podľa potreby premiestňovala. Otvor na prechádzanie oviec bol minimálne jeden, zvyčajne však 3 až 6. Strunga predstavovala ústredné miesto salaša. Pri neprenosných košiaroch bola strunga zväčša krytá drevenou strieškou, niekedy bola drevom vydláždená aj zem. Pri prenosných košiaroch sa strieška nad strungou stavala v prípade daždivého počasia. Počas dojenia sedeli ovčiarri na drevených pňoch alebo stolčekoch. Pri košiarri stála strážareň – menší prístrešok pre ovčiarov, ktorý slúžil na stráženie oviec v noci. Mal formu jednospádovej strechy. Predok kolibky s výhľadom na košiar býval otvorený. V strážarni nocoval valach, ktorý mal za úlohu strážiť ovce.

Život a práca pastierov na salaši

Ovčiarri hospodársky rok sa členil na dve hlavné obdobia, a to na obdobie zimného chovu a obdobie letného chovu. Hranice medzi týmito obdobiami boli tradíciou presne určené, avšak jednotliví chovatelia si ich prispôbovali podľa klimatických podmienok v príslušnom roku a podľa zásoby krmiva na zimu. Pastierska sezóna začínala na Juraja (na Ďura, 24. apríla). Niektorí chovatelia s menšími zásobami krmiva vyhánali ovce do ihličnatých lesov hneď po období kotení. Iní chovatelia s dostatkom krmiva zvyčajne vyhánali ovce na pašu až po zídení snehu. V Terchovej sa v tejto súvislosti hovorilo: „Ďura, svätého Vojtecha, ovečkám potecha“. V jarnom období boli hlavnými pastevnými plochami lúky blízko obce. Bolo zvykom, že sa združovali niekoľkí susedia a striedavo pásli spoločné stádo oviec spolu s jahňatami. Takéto pasenie

Valach na paši, Belá, foto J. Podolák 1963, zdroj: AFn ÚESA SAV

sa nazývalo prepásaňje (Dolná Tižina). Začiatok ovčiarskej sezóny bol citeľný zásah do spôsobu života tých pastierov, ktorí pásli ovce na vysoko položených pasienkoch a nevracali sa so stádami každodenne do obce.

Majitelia oviec, ktorí dávali svoje ovce na salaš k inému gazdovi, si svoje ovce značili značkami na ušiach. Najčastejšie sa jednalo o značky v podobe rôznych kombinácií prebitých krúžkov alebo zárezu. Bača si do písanky značil

mená gazdov a poznávacie značky im prislúchajúcich oviec. Termín miešania oviec sa gazdom oznamoval krátko pred výhonom, zvyčajne v nedeľu pred kostolom. Miešanie oviec malo tradične slávnostný charakter. Odchod z obce na horské pasienky sa označoval termínom redík. Redík mal tradíciou ustálený poriadok. Na čele kráčal bača s valachmi, za nimi išlo stádo oviec, za stádom išli vozy naložené salašným riadom, potravinami a osobnými vecami ovčiarov. Na konci sprievodu kráčali manželky ovčiarov. Ovčiarci bývali oblečení do sviatočného odevu. Ak sa redikalo na hoľu, ktorá bol pre vozy neprístupná, tak sa náklad preložil na kone alebo ho vyniesli účastníci rediku. Takýto spôsob transportu sa praktizoval napríklad pri rediku na Malý Rozsutec.¹⁰ Až do polovice 20. storočia sa pri prvom výhone praktizovalo množstvo zvykov a poverčivých úkonov s cieľom zabezpečiť prosperitu oviec a pastierov. Po príchode na salaš bača vykropil svätenou vodou všetky stavebné objekty a inventár salaša.

Na tižinskej holi, Dolná Tižina, zdroj: archív Vladimíra Trnku

V kolibe sa založila vatra, ktorá podľa povery nemohla vyhasnúť až do ukončenia salašnej sezóny. Viaceré zvyky sa praktizovali aj pri prvom vchádzaní oviec do košiara, pri prvom počítaní oviec a pri prvom dojení.

Denný režim na salaši sa podmieňoval cyklu prác súvisiacim s dojením a spracúvaním mliečnych produktov. Ráno vstával prvý bača. Zvyčajne to bolo okolo štvrtej hodiny. Bača rozdúchal oheň a dal hriať vodu do kotla. Valasi sa zatiaľ umývali a pripravovali na ranné dojenie. Po rannom dojení sa valasi naraňajkovali a vyhнали ovce na pašu. Jeden valach väčšinou ostával pomáhať bačovi v kolibe. Predpoludním bača s valachom vykonávali práce v kolibe, dopĺňali zásobu vody, prekladali košiar a spracovávali mliečne výrobky. Medzi jedenástou a dvanástou hodinou sa vracali ovce z paše. Bača ich privolával trúbením na valaskej trúbe (Belá, Terchová). Obedňajší čas trval zväčša dve hodiny. Obed pripravoval bača. Začiatok obedňajšieho dojenja bol medzi 13. – 14. hodinou, po ňom sa opakoval predpoludňajší program: cedilo a kľagalo sa mlieko, zberal sa syr a robili sa oštiepky, vykonávali sa práce okolo koliby. Popoludňajšie pasenie trvalo minimálne 4 a pol hodiny. Po návrate oviec nasledovalo večerné dojenie. Na presné dodržiavanie termínov dojenja sa kládol veľký dôraz. Na nočný odpočinok mali ovčiarci len okolo 5 – 6 hodín času. Nedostatok spánku a voľného času mal aj v minulosti za dôsledok malý záujem o prácu na salašoch.

Hlavnou podmienkou úspešného salašného hospodárenia je výdatná paša. Ovca konzumuje aj také rastliny, ktoré iné hospodárske zvieratá nespásajú. Vzhľadom na túto skutočnosť sa ovce pásli na menej kvalitných pasienkoch, zatiaľ čo najkvalitnejšie boli určené pre hovädzí dobytok. Bolo však potrebné, aby bola paša čo najďalej od močaristej pôdy a aby miesto bolo suché. Miesta na pasenie určoval každodenne bača. Predpoludním sa ovce pásli na pasienkoch bližšie ku kolibe. Popoludnie bolo na pasenie viac času, a tak sa ovce vyhánali na odľahlejšie pasienky. Cez príliš veľké horúčavy sa ovce vyhánali na pašu skôr, aby sa cez poludnie chránili pred úpalom.

Veľký pozor sa dávalo, aby stáda oviec nespôsobovali škodu na úrode, na lesných porastoch a aby neprešli na cudzí pasienok. Škody spôsobené na úrode musel bača uhradiť majiteľovi pozemku. Vážne nedorozumenia mohli vzniknúť, ak ovce prešli na cudzie pasienky. Ak v oblasti Malej Fatry prešli ovce na cudzí pasienok („poza chotár“), poškodení pastieri sa usilovali stádo zajať alebo

vziať do zálohy hodnotnejší predmet zo salaša vinníkov, ktorí museli za škodu zaplatiť.¹¹ Ak terchovské ovce prešli na oravskú stranu Malej Fatry, Oravci zvyčajne vzali previnilcom zo salaša kotol. Prebehnutie oviec na cudziu pašu však nebývalo vždy len náhodné. Každý bača sa usiloval svoj pasienok šetriť a na cudzom popásat' (Terchová).

Na všetkých salašoch sa pravidelne počítali ovce. Ovce rátali väčšinou pri vypúšťaní zo strungy. Na vysokohorských salašoch počítali ovce aj priamo na pasienku, a to najmä na úzkych chodníkoch kadiaľ prechádzali ovce v rade za sebou.

K najdôležitejším pomôckam pri pasení oviec patrili zvonce. Zvonce sa delia podľa materiálu a spôsobu vyhotovenia na plechové a liate. V oblasti terchovskej doliny sa používali zväčša zvonce plechové. Používanie takýchto zvoncov bolo praktickejšie, pretože krehké liate zvonce sa vo vysokohorskom teréne mohli ľahko poškodiť. Podľa tvaru a veľkosti sa plechové zvonce delia na viacero druhov. Terchovskí bačovia ich kupovali hlavne od výrobcov zo Zázrivej. Výroba zvoncov v Zázrivej pretrvala až do druhej polovice 20. storočia (výrobcovia Jozef Pikla – Pivničiar a Ján Marko) a pokračuje aj v súčasnosti (Stanislav Otruba). Bačovia sa snažili, aby mali zvonce dobre vyladené. Dobre vyladené zvonce boli otázkou bačovej prestíže. Každý bača sa usiloval o to, aby zvonce v jeho stáde mali čo najlepší hrk.¹² Na zimu sa zvonce dobre vyčistili a uskladnili v izbe alebo v komore na žrdke. V prvej polovici 20. storočia bol okrem upevňovania zvoncov remeňmi rozšírený aj starší spôsob upevňovania, kedy bol zvonec zavesený na drevenom obojku zhotoveného zo štiepaného javoru.

Okrem pasenia sa ovčiarci museli starať aj o zdravie oviec na salaši. Ovce, ktoré sa okotili neskôr na salaši alebo choré ovce sa nepásli. Bývali zväčša zatvorené vo vyhradenom cárku. Soľ sa podávala ovciam priamo v košiari. Ovce sa napájali pri výdatnejších prameňoch, zásadne nie pri stojatej vode. Na vysokohorských pasienkoch sa budovali pri prameňoch napájadla. K vode sa ovce púšťali minimálne raz denne.

Styk pastierov s prírodou im dovoľoval hlbšie poznanie prírody, ale aj ovplyvňoval ich poverčivosť. Na základe dlhoročných skúseností vedeli pastieri predpovedať počasie, najčastejšie podľa správania oviec. Zhoršenie počasia predpovedali pastieri vtedy, ak sa pri dojení vytvárali pupky na mlieku. Zlepšenie počasia očakávali vtedy, ak bolo nadojené mlieko veľmi spenené.

Salašná produkcia mlieka

Ovca predstavuje veľmi rentabilný druh úžitkového zvieratá. Zameranie chovu oviec na Slovensku bolo najmä na mliečnu produkciu. Okrem mlie-

Hrudy syra a oštiepky v kolibe, Belá, foto J. Podolák 1963, zdroj: AFn ÚESA SAV

ka poskytovala ovca ako základný produkt vlnu, kožu a mäso. Množstvo mlieka, ktoré bola ovca schopná vyprodukovať, záviselo od množstva paše, spôsobu pasenia, od počasia a od celkového ošetrovania oviec. Priemerná produkcia mlieka u oviec plemena valaška sa pohybuje medzi 3 – 4,5 dcl denne. Dojivosť oviec sa merala na jar po príchode na salaš, aby mohol bača určiť množstvo mliečnych produktov, ktoré sa v priebehu salašnej sezóny rozdeľovali jednotlivým majiteľom oviec. Dojivosť sa počas jednotlivých etáp salašnej sezóny menila. Podľa skúseností bačov najviac dojili ovce do Jána (24. jún). Do tohto termínu sa bača snažil spraviť aspoň polovicu dohodnutého syra. V oblasti terchovskej doliny sa v tejto súvislosti traduje príslovie: „Svätý Ján, celý džbán“. Dojivosť výrazne klesala aj v prípade ochladenia a dažďov.

Mlieko sa dojilo do geliet. Staršie gelety boli zhotovené zo svoru – mosorové gelety. Mosor je drevená hmota, ktorá vzniká samorastom spíleného pňa. Toto drevo má mimoriadne pevnú štruktúru a mramorovitú textúru povrchu. Dno gelety bývalo vsadené, väčšinou z dubového dreva. Novšie typy geliet boli zhotovované debnármi z drevených dúžok. Horný okraj geliet býval z jednej strany vyvýšený. Na vyvýšenej časti sú oproti sebe dva otvory, do ktorých sa zasúvala drevená rúčka na nosenie. Počas dojenia sedel každý valach na drevenom stolčeku. Ručné dojenie oviec sa pokladá za najťažšiu prácu na salaši. Namáhavosť dojenia oviec je jedna z hlavných príčin malého záujmu o ovčiarske zamestnanie. Na nižšie položených salašoch sa nadojené mlieko odnášalo na ďalšie spracovanie do trvalého bydliska baču. Na transport mlieka slúžili drevené nádoby zvané ľagvice, ktoré sa najčastejšie prenášali v textilných mechoch na koni. Na vysokohorských salašoch sa mlieko spracovávalo priamo v kolibe.

Nadojené mlieko sa po nadojení precedí. Na salašoch sa cedilo do veľkých drevených nádob – putier, ak sa spracovávalo doma, tak zvyčajne do hrnca. Mlieko sa cedilo cez plachtičku pripevnenú na vrchu putery. V Terchovej kládli na pripevnenú plachtičku (zavekovanú objímkou) do Jána žihľavu a po tomto termíne čečinovú vetvičku, na ktorú sa pri cedení zachytávala vlna a iné nečistoty z mlieka.¹³ Hlavným produktom z ovčieho mlieka je hrudkový syr, ktorý sa spracúva fermentáciou mlieka pomocou prírodného syridla – kľagu. Kľag sa pripravoval zo žalúdkov teliat cicajú-

Bača s geletou, Belá, foto J. Podolák 1963, zdroj: AFn ÚESA SAV

cich ešte materské mlieko. Niektorí bačovia ho pripravovali aj zo žalúdkov jahniat. Kľag sa pripravoval tak, že kúsok suchého teľacieho žalúdka sa odrezal a zalial prevareným a vychladeným rôsolom. V prípade nedostatku žalúdkov sa kľag pripravoval z húb – kozákov (Terchová). Mlieko má mať pri kľaganí teplotu nadojeného mlieka. Ak je medzi dojením a kľaganím dlhší časový odstup, tak sa musí prihrievať. Zakľagané mlieko sa roztrepáva dreveným ohrabielkom. Po zamiešaní sa nádoba prekryje plachtou a nechá sa odstáť asi 5 – 10 minút. Syr sa z nádoby zberal do plachty – hrudiarky. Pri zberaní syra sa putera nahla nabok, bača si vyhrnul rukávy, ruky ponoril pod hladinu srvátky a zberal syr. Syr sa zberá tak, že sa stláča do hrudiek a vytláča sa z neho srvátka. Hrudiarkou sa hruda syra v putere podobrala, vytiahla sa zo srvátky a nechala sa zavesená odtiecť. Po odkvapkaní sa syr vybral z hrudiarky a uložil sa dozrieť na drevenú policu – podišiar. Hruda syra sa nechávala dozrieť okolo 5 – 6 dní. Keďže v kolibách boli otvorené ohniská, tak sa hruda mierne zaúdlila. Produkcia syra sa zo salaša odvážala zhruba raz týždenne. Zvyčajne si po syr chodili priamo majitelia oviec. Syr je správne vyzretý, keď je mäkký, mastný a lepkavý. Suchý syr, ktorý sa drobil, sa pokladal za nekvalitný. Kvalita syra sa tradične skúšala na rozpálenej rajničke. Ak sa syr topil ako maslo, bol dobrý, ak sa pripekala, bol nekvalitný. Najrozšírenejším spôsobom spracovania ovčieho syra bola výroba bryndze. Bryndza sa pripravovala ručným miesením, neskôr mletím syrovej hrudy a pridaním soli.

Ako vedľajší produkt pri zberaní hrudového syra vznikala srvátka. Srvátka sa ďalej spracovávala na žinčicu. Srvátka, ktorá odkvapkáva zo syrovej hrudy sa nazýva kapalka. Väčšinou sa upotrebovala na kŕmenie psov a ošípaných. Pri varení žinčice sa srvátka prihrieva na miernom ohni, pričom sa stále mieša. Keď sa na povrchu objaví prvá bublina, kotol sa odstaví z ohňa a vrchná hustejšia vrstva sa pozberá varechou. Takáto čerstvá žinčica je sladká, staršia žinčica je kyslá. Okrem žinčice sa zo srvátky pripravovalo aj maslo.

Ďalším významným produktom boli oštiepky. Oštiepok sa robí z hrudkového syra, z ktorého sa oddeľujú menšie kúsky, ktoré sa natláčali do drevených nádobiek, aby sa z nich vytlačila srvátka. Tieto nádoby zároveň predstavovali mierku na potrebné množstvo syra na jeden oštiepok. Potom bača hrudku

formoval v rukách do vajcovitého tvaru, pričom ju dával zapariť do horúcej vody. Následne sa na oštiepok priložila dvojdielna drevená forma s vyrezávaným ornamentom, ktorá sa stiahla lykovou objímkou. Potom sa oštiepok ponoril asi na pol dňa do prevareného slaného roztoku – rôsolu. Nasolený oštiepok sa zavesil v lykovej objímke na 5 – 6 dní údiť do dymu vetry v kolibe, čím dostal tuhšiu kôrku a žltú – hnedú farbu. Na nižšie položených salašoch, kde sa mlieko spracovávalo v trvalom bydlisku bača, sa zvyklo ovčie mlieko miešať aj s kravským. Údili sa v domácich udiarňach používaných aj na mäso. Oštiepky slúžili hlavne na odpredaj. Predávať sa chodili najmä na jarmoky do Varína, Žiliny a Ružomberka. Zarobené peniaze slúžili na nákup potrebných vecí na salaš a na mzdu valachov.

Strava a odev pastierov

Hlavným zdrojom letnej obživy pastierov boli mliečne produkty. Základ pastierskej stravy tvorila žinčica. Bola pomerne lacná a mimoriadne výživná. Na raňajky a obed pili najmä kyslú žinčicu, na večeru väčšinou sladkú. Žinčica sa konzumovala obyčajne s chlebom. Okrem nej pozostávala pastierska strava z menej kvalitného hrudkového syra, z čerstvej bryndze a ovčieho masla. Hrudkový syr a oštiepky sa konzumovali len veľmi výnimočne. Na nižšie položených salašoch sa pravidelne varila aj teplá strava. Na vysokohorských salašoch sa varilo len v nedeľu a niekde aj v strede týždňa. Hlavnými surovinami na varenie boli zemiaky, múka, krúpy a strukoviny. Najčastejšie sa varili halušky s bryndzou, rozličné kaše a polievky. Z polievok to najčastejšie bol demikát. Mäsa bývalo na salaši vždy nedostatok. Mäso sa dalo získať krádežou, ak sa niektorá ovca ťažko zranilo a prípadne aj kúpou. Pripravovalo sa varením vo vode alebo v žinčici.

Potraviny zabezpečoval bača. Z nižšie položených salašov chodil po potraviny zhruba raz týždenne. Z vysokohorských salašov sa schádzalo menej často. Spestrenie stravy pastierov predstavovali potraviny, ktoré nosili na salaš majiteľa oviec, ktoré bača pásol. Tí si chodili na salaš po syr a prinášali zvyčajne slaninu, chlieb a tabak (Dolná Tižina). Na varenie sa používal menší kotlík a plechová rajnica. Jedávalo sa väčšinou zo spoločnej misy. Každý ovčiar mal svoju lyži-

Príprava stravy na salaši v Terchovej, foto J. Podolák 1963, zdroj: AFn ÚESA SAV

cu a črpák na pitie. Jedlá sa počas pekného počasia konzumovali vonku pred kolibou. Návštevníka koliby ponúkli žinčicou. Pred jedením bolo zvykom pozdraviť: „Ráč pán boh obed žehnať!“, odpoveď znela: „V zdraví a pod' s nami!“ Zdraviaci odvetil: „Zdraví s bohom obedujte!“ (Terchová).¹⁴ Valach si na pašu brával do kapsy merindu – suchú stravu pozostávajúcu z osúcha upečeného na pahrebe (Terchová, Belá) so slaninou, bryndzou alebo ovčím maslom.

Okrem mlieka bola dôležitým produktom ovčia vlna. Ovce bolo zvykom strihať dvakrát ročne, prvýkrát na jar a druhýkrát koncom leta. Pred strihaním bolo zvykom ovce vykúpať, väčšinou sa niekoľkokrát prehnali cez potok. Na strihaní sa zúčastňovali muži aj ženy. Ovca sa strihala na rozprestretej plachte so zaviazanými nohami. Pri strihaní hlavy jej ponechávali na hlave čupku, ktorá ju chránila pred úpalom. Najkvalitnejšia vlna je na bokoch oviec. Ostrihaná vlna sa následne oprala a osušila, skrampľovaná sa spriadala v staršom období ručne na druhe a neskôr na kolovrátkoch. Vlnená priadza sa využívala predovšetkým na domáce spracovanie vlneného súkna. Výroba domáceho súkna podmieňovala aj rozvoj valchovníctva. V Terchovej v časti Kamence pracovali ešte v medzivojnovom období dve valchy, v ktorých sa valchovalo súkno pre široké okolie.

Odev pastierov sa svojím zložením neodlišoval od odevu noseného roľníckym obyvateľstvom. Osobitosť pastierskeho odevu spočívala v niektorých špecifických doplnkoch, ktorých vznik a vývoj bol ovplyvnený osobitosťami pastierskeho spôsobu života. Základné materiály na výrobu odevu predstavovalo vlnené súkno a ľanové plátno. V oblastiach vysokohorského salašníctva bolo zvykom impregnovat' košeľu namáčaním v horúcom roztopenom masle a zaúdením v dyme vaty. Takáto úprava košeľe sa odôvodňovala tým, že bola nepremokavá a chránila aj proti parazitom. Nosenie masných začiernených košiel' sa udržalo do medzivojnového obdobia (Terchová, Belá). V Terchovej začali upúšťať od tohto zvyku po prvej svetovej vojne, keď sa v Malej Fatre začala rozvíjať turistika a keď návštevníci salašov nemali chuť na žinčicu od takto oblečených valachov.¹⁵ U pastierov zvyčajne pretrvávalo nosenie tradičného odevu dlhšie ako u roľníckeho obyvateľstva. Hlavným dôvodom bola praktická použiteľnosť tradičných odevných súčastí pri vykonávaní pastierskeho zamestnania. V náročných horských podmienkach spĺňali odevné súčasti zhotovené zo súkna a ovčej kože svoju funkciu lepšie ako konfekčné odevné súčasti. Napokon dlhšie uchovávanie tradičného odevu u pastierov zapríčinila aj ich hrdosť na svoj stav.

Bača Vincent Patrňiak z Terchovej v ľudovom odeve,
zdroj: archív Ruda Patrňiaka

Ukončenie pastierskej sezóny a chov oviec v zime

Hospodárenie na salašoch vrcholilo koncom leta, keď sa ovce presúvali na nižšie položené pasienky. Stádo sa zohnalo do dediny, kde sa rozdelilo majiteľom. Tento úkon sa nazýval rozsad. V Terchovej bolo rozsad zvykom robiť už 8. septembra. Týmto dňom zvyčajne končila aj služba najatých valachov. Niektorí bačovia ostávali na horských salašoch až do Michala (29. septembra). V deň rozsadu usporiadal bača oslavu – hostinu pre valachov s manželkami. Takáto hostina sa častokrát nezaobišla bez muziky. Ak bača pôsobil v inej obci, tak bolo zvykom usporiadať ešte jedno posedenie s valachmi vo svojom dome (Terchová).

Pokiaľ to počasie dovoľovalo, tak sa ovce vyhánali na pasienky blízko obce. Zväčša však boli pasené individuálne niektorým členom rodiny. Za teplejšieho jesenného počasia vyhánali spolu s ovcami aj iné druhy hospodárskych zvierat. V Lutišiach a Belej pásli ovce aj po napadnutí snehu v ihličnatých lesoch, kde jednak obhrýzali čečinu priamo zo stromov, jednak im rúbali jedľové vetvičky. V Terchovej vyhánali ovce do ihličnatých lesov a do skalnatých útesov Rozsutca, kde vyhrabávali spod snehu suchú trávu.¹⁶

Cez zimu boli ovce ustajnené v ovčiarni. Pri menšom počte boli v spoločnej maštali s hovädzím dobytkom, pri väčšom počte boli väčšinou v samostatnej ovčiarni. Ovčiarne sa budovali jednopriestorové. Ak bolo potrebné, tak sa priestor prehradil cárkom. Vnútorne zariadenie ovčiarne bolo prispôbené potrebám kŕmenia. Na stenách boli pripevnené rebrinky na seno a pod nimi sa nachádzali válovcy na jadrové krmivá. Na podávanie soli slúžil drevený stĺpik, spodným koncom zatlčený do zeme a horným vyčnievajúcim asi pol metra nad zemou s rázsochovitým rozvetvením, nazývaný koželec (Lutiše). Keďže však zimné ovčiarne a vyhradené priestory v maštaliach boli na letné ustajňovanie oviec príliš teplé, tak sa ovce zatvárali do letných košiarov blízko domu alebo v bezprostrednej blízkosti ovčiarne.

Okrem ustajňovania oviec v blízkosti trvalých sídel sa vyskytovali aj zimoviská oviec vybudované na lúkach a lesných pasienkoch, ďaleko od hospodárskych usadlostí. Zimovanie oviec na odľahlých lesných pasienkoch v zimných košiaroch, tzv. mrazniciach máme najdlhšie doložené z obce Belá.

Zimné košiare typu mrazníc slúžili okrem ustajňovania oviec aj na ustajnenie hovädzieho dobytku. Do polovice 20. storočia boli okrem mrazníc rozšírené

Bača Vincent Patrnciak pri kolibe pod Malým Rozsutcom,
zdroj: archív Ruda Patrnciaka

aj letné poľné maštale – choľvarki. Jednalo sa o sezónne sídla postavené na odľahlejších pasienkoch. V terchovskej doline sa choľvarki vyskytovali v údolí rieky Varínky – v Terchovej, Belej, Lysici, Stráži a Dolnej Tížine. Ak sa okolo choľvarkov postupne skoncentrovala prevaha pozemkov príslušného hospodára a ak okrem vlastníctva pôdy splnili aj iné podmienky, vyvinuli sa z nich trvale obývané usadlosti lazového typu.

Chov oviec a vysokohorské salašníctvo vzhľadom na svoj hospodársky význam po stáročia vplývalo na spôsob života obyvateľstva v oblasti terchovskej doliny. Hoci základné formy pastierstva v tejto oblasti boli totožné s formami pastierstva v iných oblastiach s individuálnym chovom oviec na Slovensku, špecifické prírodné podmienky a celkový hospodársky vývoj spôsobili, že sa v pastierskej kultúre tejto oblasti vytvorili niektoré regionálne špecifiká. V štúdiu sme sa stručne snažili poukázať na staré formy salašníctva, ktoré sú rozšírené v celých Karpatoch a ktoré k nám prenikli v rámci pastierskej kolonizácie na valaskom práve z Východných Karpát a z územia rumunských Karpát. Z tohto hľadiska poskytuje terchovská dolina vďačnú oblasť pre ďalšie porovnávacie štúdium tejto problematiky.

Poznámky:

- 1 Z Belej z roku 1496 a zo Strečna z roku 1508.
- 2 PODOLÁK, J.: Tradičné ovčiarstvo na Slovensku, Veda Bratislava 1982, str. 22
- 3 PODOLÁK, 1982, str. 23
- 4 PODOLÁK, 1982, str. 25
- 5 PODOLÁK, 1982, str. 29
- 6 PODOLÁK, 1982, str. 84
- 7 PODOLÁK, 1982, str. 121
- 8 PODOLÁK, 1982, str. 130
- 9 PODOLÁK, 1982, str. 132
- 10 PODOLÁK, 1982, str. 143
- 11 PODOLÁK, 1982, str. 148
- 12 PODOLÁK, 1982, str. 150
- 13 PODOLÁK, 1982, str. 177
- 14 PODOLÁK, 1982, str. 158
- 15 PODOLÁK, 1982, str. 158
- 16 PODOLÁK, 1982, str. 50

Literatúra

1. GÁBOR, F.: 600 rokov Nededze: história obce Nededza 1384 – 1984. Miestny národný výbor Nededza 1984.
2. KUBALOVÁ, E.: Stráža 1439 – 1989. Miestny národný výbor Stráža 1989
3. Región vodného diela Žilina: Ľudová kultúra v zátopovej oblasti. Zost.: MLYNKA, L., Matica Slovenská, Martin 2005
4. PODOLÁK, J.: Pastierstvo v oblasti Vysokých Tatier, SAV Bratislava 1967
5. PODOLÁK, J.: Tradičné ovčiarstvo na Slovensku, Veda Bratislava 1982
6. PODOLÁK, J.: Spôsoby chovu hospodárskych zvierat, vyd. SAV pre SNS, Bratislava 1962
7. REMIŠ, A.: Lutiše – začiatok kameňa a koniec chleba. TechPark Žilina 2006
8. VOJTEKOVÁ, D.: Krasňany. 650 rokov. EDIS Žilina 2004

Význam chovu pôvodnej valašky na Slovensku

doc. Ing. Karol Kočík, CSc.

Význam chovu pôvodnej valašky na Slovensku

Úvod

Chov oviec patrí medzi najvýznamnejšie odvetvia živočíšnej výroby. Túto skutočnosť umocňuje aj fakt, že ovce spolu s kozami patria medzi najstaršie domestikované druhy poľnohospodársky využívaných zvierat tzv. hospodárske zvieratá.

Z poľnohospodárskeho hľadiska mal a má chov oviec význam pri produkcii kvalitného a dieteticky veľmi zaujímavého mäsa, ďalej produkcii ovčej vlny, ovčích koží a v neposlednom rade produkcii mlieka, z ktorého sa najčastejšie vyrábajú rôzne druhy syrov. V minulosti sa tiež pozitívne vnímala produkcia kvalitného ovčieho hnoja, ktorý sa z kvalitatívneho hľadiska radí k druhom s najlepšou zásobou základných biogénnych prvkov a veľmi pozitívnymi vlastnosťami pre zvýšenie úrodnosti pôdy.

Vychádzajúc z vyššie uvedeného boli už v dávnejšej minulosti snahy o výber (selekcii) takých jedincov oviec, ktoré sa následne zaraďovali do reprodukčného procesu, u ktorých boli vykazované niektoré alebo takmer všetky významné úžitkové vlastnosti. To v rôznych oblastiach a rôznych ekologicko-klimatických podmienkach v spojitosti s kultúrnym fenoménom podmienilo vznik a vývoj rozličných populácií oviec, ktoré dnes označujeme pojmom primigénne plemená (primus = prvotný, genéz – vývoj), t.j. ide o plemena prvotné, resp. plemená vývojovo prvotné. V ďalšom období sa aj pod vplyvom požiadaviek spracovateľského priemyslu ďalej šľachtili ďalšie novodobejšie plemená, až postupne vznikajú súčasné moderné plemená. U nich môžeme registrovať vysokú úžitkovosť v niektorom úžitkovom smere, a to v závislosti od preferencie selekčných kritérií definovaných v procese šľachtenia. Dnes sú v praxi známe merinové plemená s vysokou produkciou kvalitnej jemnej vlny, ktoré však majú aj zaujímavú produkciu mäsa. Ďalej do popredia vystupujú mäsové

plemená (napr. Oxford Down, Suffolk, Berichone a iné), kde je dominantná produkcia jahňacieho alebo baranieho mäsa, nakoľko tieto ovce sa vyznačujú veľmi dobrou konverziou živín na tvorbu svalových partií a výraznými prírastkami vo výkrme. V niektorých ázijských krajinách (napr. Izrael), ako aj v Európe, sa tešia obľube mliekové plemená ako sú Asaf, Východo-frízska ovca alebo jedno z najrozšírenejších plemien u nás Lacuane. U nich je aj z pohľadu ekonomických parametrov zaujímavá produkcia ovčieho mlieka, čiastočne aj mäsa, pričom sa napr. u plemena Lacuane dokonca potláča produkcia vlny (je len doplnková). Možno pritom predpokladať, že vývoj prinesie vznik ďalších plemien, často rešpektujúce svojou genetickou výbavou zmenené klimatické podmienky alebo rešpektujúce určité lokálne pomery a požiadavky. Príkladom môže byť plemeno uznané na Slovensku v roku 2017 a to Slovenská dojná ovca.

Popri týchto moderných plemenách sa stále vyskytujú buď extenzívnejšie plemená alebo dokonca vyššie spomínané prvotné (primigénne) plemená. Ich stavy sa výrazne znižujú až celkovo dochádza k ich ústupu, čo môže v určitých intenciách predznamenávať ich zánik. Ten by znamenal nenahraditeľnú stratu genetickej rozmanitosti druhu ovca domáca (*Ovis domesticus*), pričom mnohé ich vlastnosti a genetické dispozície môžu byť zaujímavé pri selekcii a tvorbe ďalších plemien v závislosti od neočakávaných vývojových trendov v súčasnom poľnohospodárstve. Preto sa ich chov klasifikuje ako významná požiadavka z pohľadu uchovania tzv. genetických rezerv. Popri tom však v praxi u chovateľov rastie záujem o širšie využitie takýchto plemien, resp. hľadanie ich mnohostrannejšieho využitia, a to tak z dôvodu zlepšenia ekonomiky ich chovu, ako aj spestrenia očakávaných služieb poľnohospodárstva voči terciárnej sfére.

K plemenám, ktoré boli v podmienkach dlhodobo chované a možno ich zaradiť medzi ustupujúce alebo ohrozené, a preto z pohľadu ochrany genetických živočíšnych zdrojov významné, patria zošľachtená valaška, cigája, askánske merino a pôvodná valaška.

Posledné menované plemeno je zo všetkých najstaršie chovaným plemenom na našom území a možno ho zaradiť do skupiny prvotných (primigénnych) plemien. Pri formovaní tohto plemena mali význam tak selekčný tlak pros-

tredia (chov oviec v náročných klimatických podmienkach vysokohorských oblastí), ako aj preferencia mliekovej úžitkovosti. V minulosti to bola aj produkcia vlny, no táto je z pohľadu dnešných kvalitatívnych kritérií hodnotená ako menej až málo kvalitná vlna hrubého sortimentu. Skutočnosť, že v istom období bola požiadavka na zlepšenie kvality a produkcie vlny, zväčšenie telesného rámca týchto oviec a to aj vzhľadom k potenciálu mäsovej úžitkovosti, a to všetko pri zachovaní až miernom zlepšení mliekovej produkcie podmienila postupnú genetickú prestavbu tohto starobylého plemena, čím vznikla tzv. zošľachtená valaška a toto plemeno postupne mizlo z našej krajiny. Ak vychádzame z neoverených údajov o výskyte približne troch miliónov oviec na Hornom Uhorsku (t.j. územie súčasného Slovenska), pri približne 80% výskyte práve tohto plemena potom u týchto oviec zaznamenávame za jedno storočie najdramatickejší pokles stavov, ktoré sa v 90-tych rokoch 20. storočia dostali na hranicu takmer vyhynutia tohto plemena.

Revitalizácia chovu pôvodných valašiek si popri inom žiada hľadanie nových významových rovín uplatnenia tohto plemena v praxi a spoločnosti.

Pôvod druhu ovca domáca (*Ovis aries*)

V dostupných literárnych prameňoch (Gajdošík, Polách, 1984), ale aj v širšej odbornej verejnosti prevláda názor, že druh ovca domáca (*Ovis aries*) má polyfyletický pôvod, t.j. súčasné formy a plemená možno odvodiť od viacerých príbuzných druhov. Z toho vyplýva, že daný druh má charakter agregátového druhu (Botka, 2017). Základnými divožijúcimi druhmi, od ktorých sa odvodzujú súčasné domestikované ovce sú:

- a) Muflón európsky (*Ovis musimon*)
- b) Kaspická stepná ovca – archar (*Ovis vignei archar*)
- c) Argali tučnohovstý (*Ovis ammon*) (Gábriš, 1986)

Teda otázka fylogenetického pôvodu oviec nie je doposiaľ tak spresnená ako je tomu u iných druhov hospodárskych zvierat. Predpokladá sa, že ovca bola domestikovaná pred približne 7 000 až 10 000 rokmi v blízkovýchodnom regióne a spolu s kozou sú najstaršími domestikovanými hospodárskymi zviera-

tami. Rôzne formy oviec boli medzi sebou mnohokrát krížené, a preto súčasné triedenie plemien naráža na rôzne teoretické problémy. Divé formy oviec sú veľmi variabilné a navyiac vytvárajú početné lokálne variety. V stredoázijských a východoázijských pohoriach vytvárajú dobre charakterizovateľné plemená, vrátane nevýrazne odlišnej variety oviec.

Systematika divokých foriem oviec je založená na znakoch, ktoré nemožno dobre použiť pri klasifikácii domácich plemien oviec. Týmito znakmi sa vylučujú s bližšou príbuznosťou s domácimi ovcami poloovce, a to poloovca tibetská nazývaná Nahúr (*Pseudovis nahur*) a poloovca africká hrivnatá (*Ammotragus tragelaphus*), ktoré predstavujú vývojovo samostatné druhy. Z divokých druhov oviec neprichádza skrz fylogenezu domácej ovce do úvahy ovca hruborohá (*Ovis canadensis*), lebo žije mimo oblasť rozšírenia východiskových plemien domácej ovce. Ovca hruborohá je rozšírená v rôznych lokálnych variety v severnej Sibíri. Zasaňuje cez Kamčatku až na Aljašku a do Skalistých hôr, kde je bežne známa ako ovca snežná. Problém pôvodu a domestikácie oviec v poslednej dobe zaznamenal zvýšený záujem odborníkov nielen z hľadiska histórie kultúry národov, ale hlavne z hľadiska zootechnického.

Stručná charakteristika divo žijúcich druhov a foriem oviec

Pri hľadaní kontinuity súčasných plemien s divo žijúcimi prapredkami má veľký význam ich začlenenie v zoologickom systéme. Súčasná plemená oviec patria do radu Párnokopytníky (*Aartiodactyla*), podradu Prežúvavce (*Ruminantia*), čeľade Turovité (*Boviadae*), podčeľade Kozy a ovce (*Caprinae*), rodu Ovce (*Ovis*), druhu Ovca domáca (*Ovis aries*, L.; syn. *Ovis domesticus*)

Príbuznými druhmi sú Muflón európsky (*Ovis musimon* L.), kaspická stepná ovca – Archar (*Ovis vignei* subsp. *archar*, L.) a Argali tučnochvostý (*Ovis ammon* L.).

Muflón európsky (*Ovis musimon*) – muflón európsky žil pôvodne na pevnine Európy s ťažiskom výskytu v aridnom Stredomorí, vrátane severnej

Afriky. Charakteristické znaky sú: kvadratický rámec tela, silné nohy, krátky chvost, belavá škrvna na kraji tela a mohutné rohy vinuté blízko lebky. V letnom období majú farbu žltohnedú až červenohnedú bez sedla a bez hrivy. Hriva narastá na hrudníku a dolnej časti krku na zimu. Po primárnej domestikácii ovci z okruhu archar bol muflón pravdepodobne vkrižený do oviec so stredoázijským pôvodom. A tak vznikli patrne krátkochvosté druhy domácej ovce, ktoré mali menej ako 13 chvostových stavcov. Najznámejšie sú plemena oviec maršových, severných, vresových.

Kaspická stepná ovca – archar (*Ovis vignei archar*) – zdá sa, že východiskom ovce domácej boli zrejme predoázijske rasy (dnes už vymreté), na nich nadväzujú ovce z okruhu subspecies archar, žijúce doposiaľ v strednej Ázii v nižinnej Kaspickej oblasti a zasahujúcej do pohorí strednej Ázie, kde plynule nadväzujú na subspeciu ammon. Od archara sa odvodzuje početná skupina ďalších foriem. Ich spoločným znakom je dlhý chvost buď po celej dĺžke obratlov obložený zbujelým tukovým väzivom alebo má chvost široko terčovitý tvar a esovité zatočený koniec. Početné rasy hrubochvostých oviec sú rozšírené v západnej a strednej Ázii. Tieto rasy sa v mnohých krajinách podobajú ovciam capovým, a to tvarom lebky a kvalitou vlny, z čoho sa dá usúdiť, že prevažná časť ázijských plemien hrubochvostých oviec bola vyselektovaná ako mutačná forma z oviec capových.

Argali tučnohovstý (*Ovis ammon*) – skupina divokých oviec žijúcich v priestoroch stredoázijských veľhôr od Nepálu k Buchare, Altaji a Tibetu až po Kamčatku. Argali sa členia na mnoho lokálnych variet. Najmohutnejšia varieta argalu je *Ovis ammon polii* Blyth. Priamym zástupcom argala je mohutná tibetská ovca prezývaná „hunia“ používaná k noseniu nákladov do hôr.

Domáce hrubovlnné ovce

Fylogenetický pôvod u oviec nie je až taký známy ako u iných druhov poľnohospodárskych zvierat. Predpokladá sa, že valaška ako dlhochvosté pleme-

no hrubovlnných oviec odvodzuje svoj pôvod od oviec stepných, ktoré prichádzali k nám od Východu pozdĺž oblúka Karpát. Vznikali zdomácnením divej formy ovce zakaspickej (*Ovis orientalis*) nazývanej Archar. Archar žije dodnes na území strednej Ázie. Nálezy, ktoré pochádzajú z neolitickej doby v severovýchodnom Iraku potvrdzujú, že ovca domáca je najstarším domestikovaným zvieratom. Sídliisko existovalo v období 8 800 rokov p.n.l. Z toho môžeme usúdiť, že domestikácia prebiehala v období asi 11 000 rokov p.n.l. Je predpoklad, že s domestikáciou oviec sa začalo predovšetkým v juhozápadnej Ázii, pričom za hlavnú domestikačnú oblasť sa považuje oblasť južného Iránu. Polodomestikované ovce migrovali do susedných oblastí, kde sa voľne páрили s miestnymi divokými ovcami, čím vytvárali sekundárne domestikačné centrá. V týchto sekundárnych centrách vznikali dlhochvosté ovce a odtiaľto sa šírili do Európy a severnej Afriky. Dodnes najstaršie nálezy kostry ovce domácej pochádzali zo sídliska z Turecka z doby asi 7 000 rokov p.n.l. V Afrike nájdené nálezy pochádzajú z roku 6 400 p.n.l. Na našom území sú známe kosti z neolitických sídlisk, z doby bronzovej z rokov 1 800 – 1 000 p.n.l., a tiež aj z keltských hrobov 1 000 – 400 rokov p.n.l. a z avarských hrobov. Na základe týchto nálezov je juhozápadná Ázia považovaná za kolísku dlhochvostových hrubovlnných oviec.

Zmeny v procese domestikácie.

Nález, ktorý pochádzal z Zawi Cheni, čo je meno neolitickej osady v Severovýchodnom Iraku potvrdzuje, že ovca je najstaršie domáce zviera. Existencia tohto sídliska sa odhaduje na obdobie asi 8 800 rokov p.n.l., z čoho vyplýva, že ovce sa domestikovali v období asi 11 000 rokov p.n.l. Doteraz najstaršie nálezy pochádzali zo sídliska v Gayonu v Turecku z roku 7 000 p.n.l. Najstarší známy nález je aj z Afriky a je z r. 6 400 p.n.l.

Počas domestikácie došlo u domácich oviec k niekoľkým veľkým zmenám:

– Tvar lebky a rohov – divoký predkovia majú spravidla mohutné a typické utvárané rohy, domáce plemená sú väčšinou bezrohé. Najčastejšie sa rohatosť ukazuje u baranov. Rada plemien sú bezrohé, ale tiež sa vyskytujú aj viacrohé plemená domácich oviec, čo u divokých oviec nebolo zistené.

– Dĺžka a tvar chvosta – u väčšiny domácich plemien prišlo k zväčšeniu počtu chvostových obratlov. Mutáciou vznikli ovce tlstozadké a tlstochvosté, došlo u nich k hyperfunkcii tuku. Dĺžka a tvar chvosta je základom zoologickej klasifikácie plemien oviec.

– Dĺžka ucha – výrazný domestikačný znak ovplyvnený najmä klímou, v ktorej sa domáce plemená chovajú. Stepné a púštne plemená majú spravidla široké, dlhé a zvislé ušné boltce, severské naopak malé a vzpriamené.

– Produkcia mlieka – u divých oviec je produkcia mlieka menšia, zaistuje najmä odchov mláďat. U kultúrnych plemien je mlieko významnou úžitkovou vlastnosťou.

– Vlna – zmenila sa výrazne jemnosť, dĺžka, vyrovnanosť, zloženia a farba.

Ďalšie zmeny nastali v reprodukcii, zvýšenie plodnosti, sezónnosť ruje, rastová intenzita, živá hmotnosť, oslabenie zraku, čuchu i ochranných funkcií. Domáce zvieratá sú z veľkej časti závislé na vôli človeka. (Chováme ovce, Horák)

Na základe pôvodu sa delia plemená oviec na tri hlavné skupiny:

1. skupina skalných oviec – pôvod týchto oviec sa odvodzuje od muflóna. Do tejto skupiny zaraďujeme ovce severské vresové a maršové (východofrízka, nemecká vresová ovca a i.)

2. skupina stepných oviec – pôvod tejto skupiny sa odvodzuje od archara. Do tejto skupiny sú zaradené všetky dlhochvostové plemená oviec, ktoré ďalej rozdeľujeme na:

a) hrubovlnové krajové plemená – sú to nenáročné plemená, ktorých význam v súčasnosti klesá lebo sú vytlačané úžitkovejšími plemenami. Patrí sem napr. korzická ovca, poľská horská ovca, valaška, nemecká horská ovca atď.

b) mäsové plemená – do tejto skupiny zaraďujeme anglické dlhovlnové mäsové plemená Leicester, Lincoln, Kent atď., anglické krátkovlnové mäsové plemená napr. Southdown, Hampshire, Oxforddown atď.

c) jemnovlnné plemená (merinky) – ktorých pôvod je pravdepodobne z oviec Strednej a Malej Ázie a odtiaľto sa dostali už v staroveku do Grécka

a odtiaľ do iných častí v okolí Stredozemného mora, a to najmä do Španielska, kde dostali označenie merino. Sem zaraďujeme nemecké krajové merinky, poľské merinky, slovenské vlnové merinky, cigájkky atď. Cigájkky sa chovajú v oblastiach od Čierneho mora cez Balkán až po nížiny Čierneho mora. Najväčšie chovy sú v Rumunsku a bývalej Juhoslávii.

d) kožušinové a kožuchové ovce (karakulská ovca a romanovská ovca)

3. skupina vysokohorských oviec – pôvod týchto oviec sa odvodzuje od argali. Táto skupina zahrňuje tučnozadkové ovce. Stredná Ázia tvorí ich hlavnú chovnú oblasť, z ktorej sa neskoršie rozšírili na východ do Mongolska a na západ cez Arábiu do Afriky. Typické pre tieto ovce je veľký tukový vankúš, ktorý majú na zadnej strane stehien a panvy.

Tiež môžeme spomenúť samostatnú skupinu, do ktorej patria srstnaté ovce. Tieto ovce sú charakteristické pre púštne kraje (Arábia, India, Sahara). Ich telo je pokryté krátkou srstou, vďaka čomu majú nižšiu teplotu tela. Tieto ovce sú často tučnochvostové alebo tučnozadkové. Najznámejšie plemená sú nellore, lohi, hejazi alebo awasi.

Plemená oviec a ich rozdelenie podľa úžitkovosti.

Plemená oviec podľa úžitkovosti rozdeľujeme na:

1. Vlnové (stavropolské merino)
2. Mäsové (texel, berrichon du Cher, atď.)
3. Mliekové (východofrízská ovca, lacaune, atď)
4. Plodné plemená (romanovská, merino)
5. S kombinovanou úžitkovosťou (zošľachtená valaška)

Všetky plemená oviec sa od seba líšia aj tým, že majú rúno z vlny rôznej kvality, z toho dôvodu môžeme rozdeliť plemená oviec na základe kvality rúna ako:

1. Jemnovlnové (merinské plemená)
2. Polojemnovlnové (cigája, východofrízka, texel)
3. Polohrubovlnové (zošľachtená valaška)
4. Hrubovlnové (pôvodná valaška a šumavka)

Rozdelenie plemien podľa zloženia rúna:

1. Plemená s pravým rúnom (merinové, cigája, hampshire, texel, cheviot a ovca východofrízka)
2. Plemená so zmiešanou vlnou (valašské, šumavské, karakulské)

Plemená podľa počtu strihania za rok:

1. Jednostrižné (sú všetky jemnovlnné plemená, ktoré sa strihajú raz za rok, obvykle na jar)
2. Dvojstrižné (sú plemená hrubovlnné s vlnou zmiešanou, ktoré sa strihajú dvakrát do roka a to na jar a jeseň)

Plemená podľa utvárania chvosta:

1. Krátkochvosté (vresová ovca)
2. Dlhochvosté
3. Tučnochvosté
4. Tučno-krátkochvosté
5. Tučno-dlhochvosté
6. Tučnozadkové

(Chováme ovce, Horák)

Karpatské ovce ako súčasť skupiny krajových plemien

(Hortobágyska racka, Gyimesi racka, Turcana, Čuška, Valaška)

Valaské ovce označované tiež aj ako plemeno pôvodná valaška, nie je plemeno, ktoré bolo rozšírené rumunskými pastiermi na naše územie, ale plemeno, ktoré má súvis s tzv. capovitými ovcami. Tieto capovité ovce sa spontánne vyvinuli v období domestikácie pravdepodobne zo stepnej ovce (*Ovis vignei* Blyth) a do Európy sa dostali z Ázie cez súčasné Turecko a ich chov sa rozšíril na územia súčasného Grécka, Albánska, čiastočne južného Talianska,

Valašky a racky v tradičnej maštali – Kováčová, 2014 (autor Karol Kočík)

Valašky patria do skupiny capových oviec. Im najbližším plemenom chovaným v tejto časti Európy je popri rumunských Tsurkan aj plemeno rácky, ktoré sa vyskytuje v dvoch modifikáciách a to gyimesi racka, ktorá je valaške veľmi podobná a známa hortobágyi racka, ktorá je tiež jej príbuzná. Na rozdiel od valašiek sa chová na rovinatých pláňach maďarskej pusty (okolie Hortobágyi).

Chorvátska, Macedónska, Srbska a Bulharska. Pravdepodobne sa rozširoval ich chov paralelne aj do oblasti dnešného Rumunska. Na tomto pomerne veľkom území môžeme vyčleniť uzavreté teritórium akéhosi disturbančného centra capovitých oviec vyskytujúcich sa v Európe, ktoré by mohli byť príbuzne geneticky našim valaškám. Skutočnosť, že vieme o disturbančnom centre capovitých oviec a o postupnom vývoji miestnych foriem nás vedie i k úvahe, že po následnom rozšírení chovu týchto oviec na sever až severozápad pozdĺž Karpatského oblúka až do Karpatskej kotliny sa v našich podmienkach asi pred 500 – 600 rokmi nielenže začalo s chovom týchto oviec, ale sa nanovo vytvárali nové miestne formy. Tento poznatok nám naznačuje, že valašky chované na území Slovenska (dnes označované ako plemeno pôvodná valaška) môžeme plne považovať za naše domáce plemeno, ktoré sa geneticky podobá s ostatnými formami capovitých oviec, ktoré sa dnes často prezentujú ako lokálne a domáce plemená. V Maďarsku sú známe ako racka, v Rumunsku turcana, na Ukrajine ako čuška a na Slovensku a v Česku ako valaška resp. zošľachtená valaška. (Časopis chov. Oviec 4 – 2013)

Stručná charakteristika karpatských krajových plemien hrubovlnných stepných oviec:

Hortobágyjska racka (*Ovis aries strepsiceros Hortobágyiensis*)

Je staromaďarské plemeno, o ktorom prvý známy údaj je z roku 1255. Od druhej polovice 19. storočia sú propagované nové prešľachtené odrody, a to hlavne Merino, čím dochádza k rapidnému zníženiu stavu chovaných jedincov. K opätovnému rozšíreniu a zachráneniu chovu došlo v okolí Hortobágy po prvej svetovej vojne a od roku 1950 je preto táto ovce pomenovaná ako Hortobágy Racka. Ovca je chovaná v dvoch farebných variáciách a to čiernej a bielej. Jedná sa o hrubovlnné plemeno, temperamentné, rohy majú ovce aj barany, sú vzpriamené a v podobe skrutkovice, ovce sú nenáročné na pastvu a ustajnenie, sú trojstrannej úžitkovosti (mlieko, mäso, vlna), strednej veľkosti. Hmotnosť dospelých baranov je 70 – 75 kg, bahníc 40 – 50 kg. Bahnice v sezóne produkujú 60 – 100 litrov mlieka, ktoré sa využíva na výrobu tvarohov a syrov. Množstvo vyprodukovanej vlny na jednu striž je 2 – 3 kg.

Gyimesi racka

U Gyimesi racky je vlna biela, ale je bežné, že na končatinách i na hlave má čierne flaky, ktoré sa najčastejšie vyskytujú okolo uší, očí alebo pysku a na končatinách sú väčšinou na konci. Jahnence majú bielu farbu po narodení s čiernymi flakmi. Veľkosť hlavy v pomere k telu je strednej veľkosti. Lebka je široká, ale smerom dopredu sa zužuje. Ovce majú hrubé, krátke rohy v tvare polmesiaca. Rohy oviec sú v skrutkovici a majú 1 ½ alebo 2 ¼ otáčky. Oči sú svetlé, stredne veľké. Krk je stredne dlhý a mierne odvalený. Zadok je mierne svahovitý, celkom dlhý, široký a odvalený. Kosti sú silné, stredne dlhé a končatiny sú svalnaté. Chvost je dlhý, vemenó je dobre vyvinuté a dlhé. Najväčšia dĺžka vlny sa nachádza u oviec od 45 – 50 kg a u baranov 80 – 90 kg. Vlna je dlhšia ako u maďarskej racky, jemnejšia a mäkkšia na dotyk. Dĺžka vlny sa pohybuje od 30 – 40 cm.

Turkany

Sú najobľúbenejšie ovce u chovateľov v Rumunsku vďaka svojej odolnosti, adaptabilite a úžitkovosti. Ide o najpočetnejšie plemeno v Rumunsku, a to s 80,5 % zastúpením. Sú to čierne, sivé alebo biele hrubovlnné ovce. Dĺžka vlny sa pohybuje od 12 do 36 cm. Svojím vzhľadom sa podobajú plemenu Škótska čiernohlavá ovca. Oči, pysk, končatiny alebo iné miesta na tele môžu mať tmavé škvrny. Hmotnosť baranov sa pohybuje zvyčajne v rozmedzí 60 – 80 kg, zatiaľ čo bahnice majú 40 – 55 kg. Produkcia mlieka činí od 140 – 160 l. Asi 50 % bahníc má rohy. Sú mimoriadne odolné voči chorobám.

Pôvodná valaška

Plemeno pôvodnej valašky je staré plemeno oviec, ktoré má mnoho miestnych rázov podľa miesta chovu. Ich pôvod je v Karpatoch a na Balkáne. Chovajú sa v Rumunsku (čuška), na Balkáne, v hornatej časti Poľska, v horskej oblasti Slovenska a Moravy a v malej miere aj na rovinách Maďarska. Valašky sú ovce tvrdé, chodivé, otužilé, nenáročné, vhodné na košarovanie

(po dlhej splývavej vlne voda steká) a majú viacstrannú úžitkovosť. Úžitkovosť z mlieka prevláda nad vlnovou a mäsovou. Systém chovu je košiarový, t.j. ovce sa na jar vyhánajú na hôľne pasienky, kde sa nechávajú až do jesene bez ohľadu na počasie a nadmorskú výšku. Ovciam nevadí spásanie strmých, ťažko prístupných pasienkov, ktoré košarovaním hnoja, čo zlepšuje ich porast. Pre tento spôsob vypásania sú ovce prispôsobené svojimi končatinami, na ktorých majú tvrdé paznechty pritisnuté k sebe. Majú tiež živý temperament a tvrdú konštitúciu. Na vypásanie nízkej trávy (často psice) im slúži dlhý krk s úzkymi pyskami, tiež na vypásanie trávy medzi kameňmi, krovím a riedkymi porastami. Valaška má hlavu jemnú, suchú a klinovitú. Je pokrytá bielou farbou, u farebných oviec takou farbou, ako je vlna alebo so škvrnami, nohy sú neovlnené. Barany sú oblukonosé na rozdiel od oviec a rohy majú špirálovito zatočené po bokoch hlavy. U oviec sa rohy nachádzajú zriedkavejšie. Uši sú tenké, stredne dlhé. Krk majú štíhlejší, dlhší, kohútik pomerne ostrý, hrudník je hlboký, za lopatkami býva užší, zadok miernejšie zrazený, nohy sú vyššie a s tvrdými paznechtami. Kostra je silná. Vlna valašiek je biela alebo farebná. Valašiek s farebnou vlnou je asi 20 %. Pripúšťa sa čierna farba. Vlna je hrubá, dlhá, zložená z vlnovláskov a a pesíkov. Dĺžka vlny pri ročnej striži dosahuje do 40 cm dĺžky. Strihá sa dvakrát do roka, pričom sa získa priemerne 1,5 kg vlny. Výťažnosť vlny je pri letnej striži 70 až 90 %, pri zimnej 65 až 70 %. Po odstave dá valaška 70 litrov mlieka, lepšie bahnice môžu dať aj viac ako 100 l mlieka s tukovosťou v lete 7 % a v zime priemerne 12 %. V minulosti boli pôvodné valašky chované hlavne pre mlieko, z ktorého sa odváral syr. Valašky majú pomerne dobré mäso. Hmotnosť u oviec sa pohybuje okolo 40 kg a u baranov 70 kg. Plodnosť je 100 – 110 %. České valašky sa chovajú len v horských oblastiach.

Poľska horská ovca

Vyskytuje sa v horských oblastiach poľských Vysokých Tatier a aj v Beskydách. Patrí do skupiny hrubovlnných oviec so zmiešaným rúnom. Je pevnej konštitúcie, a preto sa môže chovať v najdrsnejších klimatických podmienkach. V letnom období sa chová na holiach salašným spôsobom, kde sa z mlie-

Kolekcia plemenných baranov pôvodných valašiek – salaš Zbojská, 2016
(autor Karol Kočík)

Poznámka k obrázku: V súčasnosti dochádza k revitalizácii plemena valaška. Nezastupiteľnú úlohu pre tento proces a ďalšiu reprodukciu majú plemenné barany. Pri ich výbere sa okrem štandardných veterinárnych a zootecnických ukazovateľov kladie dôraz na fenotypové osobitosti. Na obrázku vidíme šedé, resp. čierne barany (lajčiaky), ako aj strakatého barana s tmavou hlavou (murgaš) a bieleho barana s pigmentáciou na tvári (mušiak).

ka vyrába ovčí syr. Na 1 ovcu je ročná produkcia vlny asi 3 kg a výťažnosť vlny je 65 %. Dĺžka pesíka pri ročnej striži je okolo 30 cm a 15 cm je dĺžka podsady. Dospelá ovca má hmotnosť 45 kg a baran 65 kg. Produkcia mlieka sa pohybuje v rozpätí 60 – 100 kg. Plodnosť je 120 %.

Šumavka – česká sedliacká ovca

V tvrdých podmienkach šumavských lesov vznikla domáca ovca, ktorú si ľudia veľmi obľúbili pre svoje vlastnosti. Po prvej svetovej vojne bol úpadok ovčiarstva a toto plemeno strácalo na význame. Plemeno šumavka zostalo len v drobnochovoch a na plemenitbu sa používali niekedy barany plemena merino a aj bergamské barany. Šumavka je skromná, otužilá a tvrdá ovca, ktorá znáša výborne tvrdé a nepriaznivé klimatické pomery strednej Šumavy, kde je veľký výskyt dažďov. Šumavka má váhu 35 – 45 kg. V porovnaní s valaškou ma väčší rámec, nohy vyššie a štíhlejšie. Hlava je štíhla, jemná a mierne oblúkonosá. Trup primerane vyvinutý s dobre formovanou panvou. Brucho je dobre obrastené.

Kolekcia plemenných jariek – salaš Zbojská, 2016 (autor Karol Kočík)

Poznámka k obrázku: Popri plemenných baranoch je úspešná revitalizácia plemena závislá aj od postupného odchovu mladých samíc (jariek). Aj pri ich výbere sa kladie dôraz na fenotypovú rôznorodosť. Záber zo salaša Zbojská, kde je uznaný tzv. rozmnožovací chov je toho pekným príkladom. Na obrázku vidieť tak jarky bez rohov (šuty), ako aj s rohami (kornuty), s bielym farebným rázom (belice) i s čiernou vlnou (lajky).

Charakteristika a výskyt valašiek v Karpatoch

Valaška má dve formy:

- a) Nezošľachtená forma valašky (primigénna forma) – pôvodná valaška
- b) Zošľachtená forma valašky – zošľachtená (resp. zušľachtená valaška)

Valašské ovce, ako sa aj inak hovorí valaškám, sa dostali na súčasné územie Slovenska s valašskou kolonizáciou v 13. a 14. storočí. Valaška sa radí medzi stepné ovce a patrí do skupiny „capových oviec“ chovaných na Balkáne. Na našom území boli chované v nadmorskej výške 600 – 1200 m n. m. Celé generácie chovali valašky hlavne na Orave, Liptove, Kysuciach, Spiši, v oblasti Nízkych Tatier, Spišskom Rudohorí a aj vo Veľkej a Malej Fatre. V súčasnej dobe sa chovajú ako génová rezerva tiež aj v Českej republike, kde sa uskutočňuje ich revitalizácia. V Slovinsku sú zapísané ako génová rezerva plemena bovšská. Toto plemeno je z hľadiska úžitkovosti, fenotypovo i fylogeneticky veľmi blízke našim valaškám resp. zošľachteným valaškám. Ovce, ktoré sa fenotypovo veľmi podobajú našim valaškám sú tiež chované v oblasti karpatského oblúka aj v Rumunsku, Poľsku, na Ukrajine, ale aj v Bulharsku. O valašské ovce bol veľký záujem aj zo strany nadácie Pro Specie Rara zo Švajčiarska v 2. polovici 90. rokov minulého storočia. Neskôr prejavili záujem o valašky aj chovatelia valašských oviec z Nemecka. Ovce tvorili podklad pri vyšľachtení nového plemena, ktorý mal na Slovensku názov zošľachtená valaška, v Českej republike zušľachtená valaška a v Poľsku ovca gorská. Plemeno je charakteristické temperamentom, otužilosťou a dobrou chodivosťou v členitom teréne. Výborne odolávajú nepriaznivým poveternostným vplyvom (fujavica, jarné a jesenné nočné mrazy). Za daždivého počasia sú vhodné i na košarovanie, čomu zodpovedá stavba rúna. Majú veľmi dobrú schopnosť sa prispôbiť drsným podhorským a horským podmienkam stredného a severného Slovenska.

Všeobecná charakteristika plemena pôvodná valaška

Pôvodná valaška je plemeno, ktoré sa vyznačuje nižším telesným rámcom, splývavým rúnom s hrubou vlnou a jemnou podsadou, zo zootecnického hľadiska je to plemeno nenáročné, s dobrou chodivosťou, výbornou schopnosťou využívať menej dostupné a krmovinársky menej kvalitné trávne porasty, v minulosti selektované hlavne na produkciu mlieka a čiastočnou preferenciou bieleho sfarbenia vlny.

Pasúce sa plemenné barany na salaši v sedle Zbojská, 2017 (autor Karol Kočík)

Poznámka k obrázku: Pôvodné valašky sa vyznačujú skromnosťou na chovateľské pomery a odolnosťou prežívať aj najťažších klimatických pomeroch Karpatského horstva. Na obrázku vidieť, že barany sa pohodlne pasú v neskorej jeseni na čerstvo zasnežených pasienkoch. Mnohí chovatelia takýto odchov odporúčajú, nakoľko to podporuje zvýšenie ich odolnosti a priaznivo pôsobí aj na hygienu paznechtov.

Stručne možno toto plemeno popísať ako ovce, ktoré majú splývavé rúno s hrubou vlnou so sortimentom DE, E, EF až F (v súčasnosti sa akceptuje aj D). Živá hmotnosť bahníc v minulosti bola 35 – 40 kg, v súčasnosti dosahuje 40 – 50 kg. Živá hmotnosť baranov bola v minulosti 50 – 55 kg, v súčasnosti je 55 – 70 kg. U tohto plemena je veľká rozmanitosť farebných variet a charakteru rohov.

Mladá jahnička pôvodnej valašky – Chov Eva Sekerková, Terchová – Podžiar, 2017
(autor Eva Sekerková)

Poznámka k obrázku: Mladé jahničky a barany pôvodnej valašky, často so zaujímavým sfarbením môžu byť veľmi estetickým doplnkom našich záhrad, pričom sa v nich spája kultúrne dedičstvo, zjednodušenie využívania trávnych porastov a navyše jahňacie mäso z pôvodných valašiek má výborné chuťové a dietetické vlastnosti.

Všeobecné identifikačné znaky plemena sú:

A. Telesný rámec – menší, ľahký;

B. Charakter rúna – splývavý vo vlne so stredným rozdelením rúna na chrbte zvieráťa, rovný vlnovlas často na konci kučeravý, rúno ma jemnú podsadu;

C. Pysk suchý, s miernym nosným oblúkom, úzky, hlava ľahká bez obrastu vlnou (vlna len na temene hlavy);

D. Ušnice stredné až malé;

E. Chvost dlhý, celý obrastený vlnou;

F. Nohy holé, bez vlny, na zadných končatinách je prípustný obrast v zadnej časti jemnou skučeravenou vlnou;

G. Častá prítomnosť rohov aj u jariek a bahníc;

H. Veľká farebná rôznorodosť – indikujúca vysokú genetickú diverzitu plemena (Kočík, 2017).

Detail pasúceho sa plemenného barana (murgaša) v neskorom jesennom období – salaš Zbojská, 2017 (autor Karol Kočík)

Fenotypová rôznorodosť oviec plemena pôvodná valaška

Fenotyp je celkový stav, vonkajší prejav úžitkových a iných vlastností zvierata. Fenotyp má dve zložky, z čoho jedna je genotyp, teda to, čo zviera dedí alebo by sme mohli povedať, že fenotyp je vonkajším prejavom genotypu zvierata. Druhou zložkou je to ako pôsobí na živočícha životné prostredie, v ktorom daný živočích žije a vyvíja sa. Životné prostredie pôsobí na živočícha vonkajšími činiteľmi (napr. svetlo, teplo, výživa a pod.) a vnútornými činiteľmi (napr. látková premena, hormonálna činnosť a pod.). Dá sa povedať, že fenotyp je súčin pôsobenia genotypu a vonkajšieho životného prostredia (Višňovský, Malík, 1995).

Záber z aukčného trhu baranov s krásnym murgavým plemenným baranom
– Bludovice, 2017 (autor Karol Kočík)

Poznámka k obrázku: Revitalizácia plemena valaška je úspešná aj vďaka spolupráci chovateľov zo Slovenska a z Českej republiky, kde najmä na Morave (oblasť Valaška) a v Sliezske sa tieto ovečky aj v minulosti tradične chovali. Dnes mnohé v týchto regiónoch odchované plemenné zvieratá sú cenným genetickým materiálom pre osvieženie krvi a ďalšiu plemenitbu, ako napríklad tento plemenný baran, ktorý dnes pôsobí na Slovensku v oblasti Podpoľania (Hriňová).

Aj u valaských oviec rozoznávame fenotypovú diverzitu, ktorej problematiku vypracoval Kočík (2017), podľa ktorej sa na celom území u valaských oviec rešpektovali tri skupiny znakov:

- a. sfarbenie ovce
- b. charakter rohov u oviec
- c. osobitosť tvaru uší (ako pomocný znak)

Osobitosť tvaru ušnic:

- a. ovce s primerane veľkými ušnicami (ušami)
- b. ovce s malými ušami (tzv. čulky)

Valaské ovce na ponických lúkach – Ponická Lehôtka, 2017 (autor Ivan Pavlík)

Poznámka k obrázku: Valaské ovečky sú už dnes súčasťou prírodnej scenérie Slovenska v podhorských a horských oblastiach, ako o tom svedčí chov v Ponickéj Lehôtke (majiteľ Vladimír Magna), ktorý patrí k jedným z najzaujímavejších a je príkladom pre mnohých priaznivcov tohto plemena.

Osobitosť tvaru rohov:

a. ovce bez rohov (šuty)

b. ovce s rohami (kornuty)

b.1. ovce so stočenými rohami (tzv. sane)

b.2. ovce so širokopostavenými rohami (tzv. širane)

b.3. ovce s malými rohami, resp. mierne deformovanými rohami (tzv. „kimle“ alebo „hlubki“)

Plemenný baran pôvodnej valašky – Rožnov pod Radhoštem, 2015 (autor Karol Kočík)

Poznámka k obrázku: Často sme zvyknutí, že biele ovce s čiernou hlavou priradujeme k plemenu cigája. Aj u valašiek sa objavovali a objavujú takéto jedince. Pri determinácii plemena však je nutné prihliadať na iné špecifiká, charakterizujúce toto plemeno a nielen na sfarbenie.

Osobitosti sfarbenia oviec:

- a. Ovce bieleho sfarbenia na celom tele (tzv. belice – BE)
- b. Ovce čierneho sfarbenia na celom tele (tzv. lajky – LA)
- c. Ovce s rôznymi typmi škvrnitosti na tele, nohách alebo hlave
 - c.1. Ovce s čiernymi fliačikmi okolo očí (tzv. okaľa – OK)
 - c.2. Ovce s malými, málo výraznými fliačikmi na pyskoch (tzv. mucha – MU)
 - c.3. Ovce s väčšími flákmi okolo očí a nozdrov – často s flákmi na nohách a celom tele (tzv. bakeša – BK)

Čierne valašky v ohrade pri Kolibe u dobrého pastiera – Čutkovská dolina, 2018
(autor Karol Kočík)

Poznámka k obrázku: Nakolko starobylé plemeno valaška je dnes vnímané ako málo produkčné, význam jeho chovu je predovšetkým v rovine ochrany prírodného a kultúrneho dedičstva. Je vzácnosťou, keď sa s ním verejnosť môže oboznámiť, čoho príkladom je aj rekreačný areál Koliba u dobrého pastiera v Čutkovskej doline neďaleko dolnoliptovskej Černovej.

c.4. Ovce s výraznými nepravidelnými flákmi na pyskoch, často aj na nohách (tzv. murga – MG)

c.5. Ovce s ryšavou srstou na pyskoch (tzv. líška – LI)

c.6. Čierne ovce s bielym znakom na temene, často aj na konci chvosta a aj nohách (tzv. lyska – LK)

c.7. Ovce s čiernou krycou srstou na nohách a hlave/podobné cigáji (ide o tzv. stogošu – SG)

Plemenný baran čiernej farby – salaš Zbojská, 2018 (autor Karol Kočík)

Poznámka k obrázku: V určitom období chovu valašiek došlo k preferencii jedincov s bielou vlnou, nakoľko spracovanie takejto vlny z pohľadu možného ďalšieho

kolorovania bolo jednoduchšie. Pozitívom revitalizácie je aj to, že sa postupne podiel takto sfarbených oviec zvyšuje a približuje sa k stavu na konci 19. storočia, kedy často čierne alebo šedé ovce tvorili takmer polovicu stáda.

V súčasnosti sa pri bonitáciách oviec tieto fenotypové osobitosti zapisujú a sú často pomocným ukazovateľom selekcie. Čiastočne boli tieto znaky fenotypovej diverzity použité aj pri vytváraní 4 nových línií tohto plemena v našich slovenských chovov. Bola by preto zaujímavá štúdia, ktorá by poukazovala na súčasný stav výskytu a premenlivosti týchto znakov v jednotlivých chovoch a aj celkovo v stáde v súčasnosti na Slovensku chovaných pôvodných valašiek.

História a proces revitalizácie primigénnej formy valašky (pôvodná valaška)

Na prelome 40. – 50. rokov minulého storočia sa začal proces zušľachtovania valašských oviec, ktorý bol zakončený v roku 1982 uznaním plemena zušľachtená valaška na Slovensku. Pri tomto procese zušľachtovania sa postupne začala vytrácať pôvodná forma valašky, a tak pravdepodobne prvý cieľavedomý zámer zachovať genofond pôvodnej valašky realizoval Doc. Ing. Bora Čumlivský, Csc. nákupom niekoľkých zvierat v Bielom Potoku pri Ružomberku a ich sústredením vo svojom chove v Prahe. V roku 1984 a 1985 sústredil Ing. Petr Šimíček do Starých Hámrov 5 bahníc pôvodnej valašky a 3 plemenníky pôvodom z Piosku na Jablunkovsku, slovenskej Osturne a z chovu Doc. Čumlivského. Táto populácia bola bohužiaľ v roku 1955 zničená vlkami. V snahe zamedziť ďalším stratám bola časť oviec, ktorá zostala, rozmiestnená medzi drobnochovateľov, kde bol ich chov koordinovaný za podpory nadácie Pro Specie Rara. Ďalšou populáciou valašiek je v súčasnosti chov Valašského múzea v prírode v Rožňave pod Radhoštem. Základom tohto chovu bolo 15 jahnič a 1 baran zušľachtenej valašky z východného Slovenska, ktoré boli kúpené v roku 1981. Od roku 1988 boli v tomto chove používané barany pôvodnej valašky zo Starých Hámrov a nástupníckych chovov. V osemdesiatych rokoch bola skupina valašských oviec v rámci Pro Specie Rara exportovaná do Nemecka, kde je doposiaľ udržiavaná a postupne rozširovaný jej chov pôvodnej formy. V roku 2004 sa uskutočnila výmena zvierat a reintrodukcia 20 jahnič a 6 baranov z nemeckej populácie valašských oviec za účelom rozšírenia tuzemskej základne. Na Slovensku bol v roku 1992 založený klub chovateľov pôvodných valašských oviec (KCHVO), ktorý sa zamerá na vyhla-

dávanie zvierat fenotypovo odpovedajúcich pôvodnej valašskej ovci v stádach zušľachtenej valašky. Tento klub má sídlo v Ružomberku. V roku 1993 pôsobilo v chove 141 kusov a 4 kusy plemenných baranov. V roku 1994 sa robila kontrola mliekovej úžitkovosti (KMÚ) u 103 bahníc. Žiaľ, v roku 2002 došlo k požiaru maštale v Ružomberku, pri ktorom uhynul celý chov. Podľa výsledkov z bonitácie z roku 2005 sa chovalo na Slovensku iba 34 kusov valaských oviec, z toho 27 bahníc a 7 jariek v jednom šľachtiteľskom chove. V súčasnosti sa situácia mení k lepšiemu a zvyšuje sa záujem o chov valašiek, na čom má zásluhu najmä Zväz chovateľov oviec a kôz na Slovensku – družstvo, pri ktorom bol dňa 22.6.2011 na nákupnom trhu baranov v PD liptovské hole Kvačany založený Klub chovateľov pôvodnej valašky (KCHPV). V súčasnosti má klub

Valaské ovce pri dokrmovaní v jesennom období – Čutkovská dolina, 2018
(autor Karol Kočík)

Poznámka k obrázku: „Ovečka rohuľa pozerá do grúňa, ej z grúňa do doliny, či nieto zeliny.“ Valaské ovce často našich predkov inšpirovali k ľudovej slovesnosti. Ich chov je dnes často spájaný s obnovou dávnych, ale často aj zabudnutých valaských tradícií. Pritom platí, že tieto naše ľudové tradície môžu žiť len vtedy, kým sa budú na našich pasienkoch pásť aj valašky.

8 členov, 2 šľachtiteľské a 5 rozmnožovacích chovov zapísaných v registri plemenných kníh. Spolu evidujeme po bonitáciách v roku 2013 v šľachtiteľských chovoch 99 bahníc, 32 jariiek a 15 plemenných baranov, všetko zvieratá zapísané v plemennej knihe. V rozmnožovacích chovoch evidujeme po bonitáciách v roku 2013 110 bahníc, 44 jariiek a 5 baranov zapísaných v plemennej knihe. ZCHOK eviduje nárast stavov bahníc tohto plemena a tiež žiadosti ďalších chovateľov, ktorí majú záujem o chov týchto oviec. Šľachtitelia ZCHOK sa zúčastňujú prísneho výberu zvierat, na základe exteriérových kritérií (podľa plemenného štandardu plemena). Zvieratá sú vyberané najmä zo šľachtiteľských chovov zošľachtenej valašky, u chovateľov, ktorí o to prejavia záujem. Dúfajme, že kroky, ktoré ZCHOK v spolupráci s KCHPV na záchranu valašky podnikol sú správne a povedú k ďalšiemu zvyšovaniu početnosti stavov a k definitívnej záchrane a revitalizácii tohto nášho pôvodného plemena.

Súčasná líniová štruktúra pôvodných valašiek na Slovensku

- a) Línia odvodená zo zušľachtenej formy s 12,5 % introdukovaných plemien (ako východiskovej populácie) – Kriváň
- b) Línie odvodené od primigénnych oviec chovaných pôvodne na severe Slovenska a Morave (Moravsko-Sliezske územie) – Portáš, Beskyd, Radhošť, Juráš, Jurko, Vašek, Soláň
- c) Línie odvodené od reintrodukovaných primigénnych oviec vyvezených zo Slovenska a Čiech do Nemecka (Jerny) a spätne dislokovaných do našich chovov
- d) Línie Slovenskej proveniencie – Vladár, Vepor, Jerguš, Kysučan

Perspektívy chovu pôvodnej valašky v SR

Možným perspektívam chovu valašiek v ČR sa venoval Milerski (2014) a na Slovensku zjednodušený koncept možného multifunkčného chovu valašiek vo svojej prednáške na zasadnutí Klubu chovateľov pôvodných valašiek v Ponickéj Lehôtke prezentoval Kočík (2016). V teoretickej rovine sú tieto významové roviny chovu pôvodných valašiek:

1. obnova genofondu pôvodných oviec;
2. prirodzená revitalizácie krajiny postihnutej sukcesnými procesmi;
3. možnosť efektívneho využívania trvalých trávnych porastov, druhovo bohatých – ako forma racionálnej ochrany prírody na územiach ŠOP;
4. obnova a ochrana prírodno-kultúrneho dedičstva podhorských a horských regiónov Slovenska;
5. zvýšenie potenciálu pre vidiecky cestovný ruch;
6. produkcia vysokokvalitného jahniaceho mäsa;

Mladý plemenný baran (okaliak) pasúci sa na Moravsko-Slovenskom pomedzí, lokalita Grúň, 2018 (autor Ľubomír Jančura)

Poznámka k obrázku: Valaské ovce vzhľadom k svojej skromnosti a nenáročnosti sú vhodné pre drobný chov hlavne v podhorských a horských oblastiach, pričom svojou konštitúciou dotvárajú estetiku krajinnej scenérie.

7. produkcia vysokokvalitného ovčieho syra a salašníckych výrobkov.

V podstate možno tieto významy chovu rozdeliť do troch smerov a to:

a) ekologicko-environmentálny (ochrana biodiverzity, ochrana genofondu, optimalizácia využívania biotopov poloprirodných trávnych porastov)

b) prírodno-kultúrny (obnova kultúrnych kontextov podhorských a horských regiónov Slovenska, podpora tradičných remesiel a produktov v týchto regiónoch)

c) produkčný (produkcia mlieka a kvalitných mliečnych výrobkov, produkcia kvalitného jahňacieho mäsa).

Potenciál chovu pôvodných valašiek dáva významné možnosti pre rozvoj multifunkčného hospodárenia v marginálnych poľnohospodárskych oblastiach Slovenska.

Malé stádo valaských oviec v zimnom výkrmovom období, lokalita Nýdek, 2015
(autor Karol Kočík)

Poznámka k obrázku: Zimné výkrmové obdobie je často jedným z náročnejších úsekov hospodárskeho roka pre chovateľov, hlavne v malých chovoch (chovy do 20 ks oviec). Valaské ovce vďaka svojej odolnosti a charakteru rúna sú schopné prežívať v exteriéroch aj pri nízkych teplotách a vyššej vrstve snehovej pokrývky. Samozrejme, že chýbajúce množstvo objemu v krmive, hoci si čiastočne dokážu nájsť pašu aj pod snehom, je nutné doplniť suchým objemovým krmivom (senom). Známe sú z minulosti prípady, kedy valašky prezimovali v nehostinných podmienkach, o čom svedčí text ľudovej piesne „...kdeže si ty bývavau Janiček, na holi na vříšku gazdíček, a čože si tam robievau Janiček, zimovau som ovečka gazdíček, čože si im žrať dávau Janiček, jedľovú čeinku gazdíček a čo si im piť dávau Janiček, sniežkovú vodičku gazdíček a ako si sa prehrabau Janiček, keď sniežok okapau gazdíček“. To všetko bolo možné vďaka našej ovečke valaške.

Ovce plemena valaška pri dojení – Malá Fatra – Terchová, foto J. Podolák 1963,
zdroj: AFn ÚESA SAV

Poznámka k obrázku: Na starých salašoch vo vyšších horských oblastiach Slovenska sa chovali dlhé stáročia valašky, ktoré sa vyznačovali veľmi dobrou chodivosťou, menším telesným rámcom, hrubou vlnou a fenotypovou rôznorodosťou. Na obr. 1, ktorý zaznamenal jeden z takýchto košiarov plný valašiek vidíme, že mnohé mali typické rohy (tzv. kornuty) a v stáde boli časté ovce flakaté (bakeše, murgy) alebo šedé, resp. čierne (lajky, lysky a podobne).

Použitá Literatúra

- BOTKA, P., 2017: Ochrana genofondu pôvodných karpatských oviec a ich význam pri využívaní horských typov krajiny Slovenska. Bakalárska práca, Technická univerzita Zvolen, 68 s.
- HORÁK, F. a kol., 2012: Chováme ovce. Praha, Obzor. 384 s. ISBN 978-80-209-0390-7.
- GÁBRIŠ, J. a kol., 1987: Atlas plemien hospodárskych zvierat. Bratislava, Príroda. 400 s.
- GAJDŠÍK, M., POLÁCH, A., 1984: Chov oviec. Bratislava, Príroda. 360 s.
- MIKUŠ, M., a kol., 1984: Príručka chovateľa oviec. Bratislava, Príroda. 371 s.
- GAJDOŠÍK, M., POLÁCH, A., 1988: Chov oviec. 2., upravené vydanie. Bratislava, Príroda Bratislava. 336 s.
- HORÁK, F., a kol., 1999: Chov ovčí. Praha, Nakladatelství Brázda. ISBN 80-209-0284-8.
- NOVÁK, J., PODOLÁK, J., ZUSKINOVÁ, I., MARGETÍN, M., 2014: Po stopách valachov v Karpatoch. Brno, Tribun EU. ISBN 978-80-263-0527-9.
- PODOLÁK, J., 1982: Tradičné ovčiarstvo na Slovensku. Bratislava, Veda. 280 s.
- DEMO, M. a kol., 2001: Dejiny poľnohospodárstva na Slovensku. Nitra, Vydavateľstvo SPU. ISBN 80-7137-894-1.
- VIŠŇOVSKÝ, I., MALÍK, J., 1995: Chov oviec. 3. vyd. Bratislava, Príroda. 169 s. ISBN 80-07-00747-4.
- RELOVSKÝ, S., 2012: Domestikácia hrubovlnných oviec. In Chov oviec a kôz, 2012, č. 2, s. 5.
- GÚGLAVA, P., KOČÍK, K., 2013: Dejiny chovu valaských oviec na Slovensku. In Chov oviec a kôz, 2013, č. 4, s. 29-30.
- KLAPKA, E., 2010: Gyimesi racka [online]. [cit.2017-03-27] Dostupné na internete: <<http://www.magyarvagyok.hu/kultura/hungarikum/magyar-allatfajtak/juh/1027-Gyimesi-racka.html>>
- ANONYMUS. 2013: Rase de oi. Rasa Turcana.Ovinie. [online] [cit.2017-03-29]. Dostupné na internete: <<https://www.stiriagricole.ro/rase-de-oi-rasa-turcana-2198.html>>
- NAISH, D., 2015: The Turcana and Other Valachians. Tetrapod-Zoology. [online] [cit.2017-03-30]. Dostupné na internete: <<https://blogs.scientificamerican.com/tetrapod-zoology/the-turcana-and-other-valachians/>>
- ZÁMEČNÍKOVÁ, H., 2008: Pastoralism – Pastierstvo. Žilina: Institute of the High Mountain Biology University of Žilina. ISBN 978-80-88923-16-9.

Lúky a pasienky – naše kultúrne a prírodné dedičstvo

RNDr. Anna Dobošová

Lúky a pasienky – naše kultúrne a prírodné dedičstvo

Pestrofarebné rozkvitnuté hole, horské a podhorské lúky a pasienky umocňujú zážitok z krásnych výhľadov a krajinných scenérií Krivánskej Fatry a prilahlých území Kysúc a Zázrivej. Aj keď sa nám páči lúka plná púpav, úplne inak vnímame pestrofarebnú lúku plnú kvetov a rozličných tráv. Jednoducho to povedala jedna miestna obyvateľka v rozhovore pri čakaní na autobus: „Keď sme išli s dcérou nazbierať kvety do kytice, z každého kvetu sme odtrhli len po dvoch.“ Jednoduché vyjadrenie toho, čomu v súčasnosti hovoríme biodiverzita.

Ako vznikli lúky a pasienky:

Naša krajina nebola pred osídlením človekom súvislo pokrytá lesom. Aj v obdobiach s najväčším rozšírením lesa sa na extrémnych stanovištiach vyskytovali nelesné plochy – strmé svahy s plytkou vrstvou pôdy, lavínové žľaby a ich závery, snehové výležíská a podobne. Bezlesie udržiavali aj veľké stáda bylinožravcov. Tieto plochy boli zdrojom rastlín tvoriacich dnešné lúky a pasienky. Po osídlení územia boli pôvodné lesy vyrúbané a namiesto nich, okolo osád a dedín, vznikli rozsiahle obhospodarované plochy. Typické boli terasovito upravené svahy s lúkami a políčkami. Terasy boli striedavo obhospodarované ako polia alebo kosené lúky, často po vykosení prepásané jednotlivými kusmi dobytky. Pasienky vznikali na menej úrodných plochách a v horských a vo vysokohorských polohách. Lúky a pasienky sú výsledkom spolupôsobenia prírodných faktorov a človeka. Človek tu na prírodu dlhodobo pôsobil v súzvuku s prírodnými činiteľmi. Výsledkom je mozaika lesov, krovín, mokradí a nelesných spoločenstiev, ktoré sú oficiálne nazývané trvalé trávne porasty.

Prírodné podmienky:

Spomínané územie patrí geomorfologicky do Malej Fatry, jej podcelku Krivánska Fatra a priľahlých častí celku Kysuckých vrchov. Pozdĺž severného úpätia Fatry sa tiahne Varínske podolie, ktoré je podcelkom Žilinskej kotliny. Zužuje sa smerom od Varína po Terchovú. Severnú hranicu tvoria úbočia a hrebene Oravskej Magury.

Pre samotnú Krivánsku Fatru je typické pestré geologické podložie meniace sa v rýchлом slede. Tvorí ho dolomity a vápence rôzneho pôvodu a vlastností a kyslomilné horniny ako napr. žula, kremence a sliene. Ide o najzápadnejšie položené vysoké pohorie Karpát, vystavované severným smerom vetra. Kysucké vrchy sú súčasťou flyšového pásma tvoreného ílovcami a pieskovecami, ich významným prvkom je pás bradlového pásma tiahnuci sa v úzkom páse celým územím. Od rôznorodého reliéfu závisia aj rôznorodé mikroklimatické podmienky. Flyšovým pohorím je aj Oravská Magura s vplyvom chladnejšej a vlhkomilnejšej klímy.

Staré dokumenty, obrazy a fotografie svedčia o tom, že všade v širokom okolí sídel, na hrebeňoch, na menej strmých svahoch či v sedlách sa nachádzali terasovité políčka, lúky a pasienky. Bola snaha o maximálne poľnohospodárske využitie územia. Tento vzhľad si krajina zachovala do určitej miery ešte po druhej svetovej vojne, aj keď zvyšky terások porastené starými stromami a borievky v lesoch svedčia o ich zalesnení ešte v dávnejšej minulosti. Počas procesu združstevňovania dochádzalo k zmenám, ktoré pretrvávali do osemdesiatych rokov minulého storočia. V tomto období malo veľký vplyv na vegetáciu veľkoplošné obhospodarovanie, kedy boli na miernejších svahoch zlikvidované medze a terasky, mokrade boli odvodnené a vznikli intenzívne obhospodarované veľké plochy. Strmšie svahy, vzdialenejšie plochy a zamokrené miesta však boli pre tento spôsob hospodárenia nevyhovujúce, preto ostali nevyužívané. Už od začiatku tohto tisícročia dochádza k poklesu záujmu o poľnohospodárske obhospodarovanie. Znižujú sa počty chovaného dobytku, klesajú výmery poľnohospodárskej pôdy. Lány ornej pôdy boli obsiate trávami. Tieto monotónne trávne porasty sa nachádzajú v blízkosti sídel, sú ľahko dostupné a obhospodarovateľné veľkými mechanizmami. Poľnohospodári (a nielen veľké subjekty) ich z týchto dôvodov

uprednostňujú nielen na dorábanie sena, ale aj na pasenie existujúcich stád. Z hľadiska zachovania pestrosti rastlinstva (ale i rôzneho hmyzu, drobných živočíchov a mikroorganizmov) sú tieto plochy menej významné. Plochy s pestrou a vzácnou kvetenou postupne zanikajú, zarastajú krovinami a lešom, často sú cielene zalesňované. Ich úbytok v posledných rokoch môžeme považovať za alarmujúci napriek tomu, že už pred viac ako 20 rokmi sme začali upozorňovať na ich ohrozenie.

Rozdelenie lúk a pasienkov:

Lúky a pasienky, to je široké spektrum rastlinných spoločenstiev, ktorých charakter závisí od prírodných podmienok, obdobia ich vzniku a spôsobu obhospodarovania.

Teplo a suchomilné trávne porasty:

V južnej časti územia doznievajú teplo a suchomilné spoločenstvá šíriace sa zo Žilinskej kotliny predhorím Malej Fatry, Varínskym podolím a pozdĺž bradlového pásma. Sú tu zachované len ich zvyšky na strmších svahoch, udržiavané sú vďaka vypásaniu ovcami. Len malé plochy sú nepravidelne kosené. Aj výmera týchto zvyškov sa znižuje. V dôsledku ukončenia pasenia postupne zarastajú drevinami alebo sú zalesnené. Obnovou a pokračovaním obhospodarovania je záchrana biotopov ešte vždy možná.

Príkladom zachovania týchto biotopov je Borová v Dolnej Tižine. Hlavnými porastotvornými trávami je mrvica peristá (*Brachypodium pinnatum*), traslica prostredná (*Briza media*), kostrava žliabkatá (*Festuca rupicola*), ostrevka vápnomilná (*Sesleria albicans*), z ostatných druhov sú to napr. hlaváč žltkastý (*Scabiosa ochroleuca*), hlaváč lesklý (*Scabiosa lucida*), pichliač bezbyľový (*Cirsium acaule*), krasovlas bezbyľový (*Carlina acaulis*), ostrica sivá (*Carex flacca*), podkovka chocholatá (*Hippocrepis comosa*), marin-ka psia (*Asperula cynanchica*), jagavka konáristá (*Anthericum ramosum*), veronika hrdobarková (*Veronica teucrium*), čermel' roľný (*Melampyrum*

arvense). Hodnotu tejto konkrétnej lokality zvyšuje výskyt našich orchideí, druhov čeľade Orchidaceae. Z teplomilnejších sú to vstavač vojenský (*Orchis militaris*) a vemenník zelenkastý (*Platanthera chlorantha*). Sú tu aj malé populácie vzácného vstavača počerného (*Orchis ustulata*) a trčníčka jednolistého (*Malaxis monophyllos*).

Tieto biotopy a druhy sa tu zachovali aj vďaka paseniu oviec. V dôsledku nesprávneho umiestnenia košiarov a následným šírením burín sa však výmera týchto hodnotných pasienkov znižuje a ich kvalita klesá. O pasienky je potrebné sa starať, obnoviť zničené plochy likvidáciou burín pred vysemenením, vykášanie tzv. nedopaskov a výruby samonáletov. K zmenám tu prispievajú aj motorkári preháňajúci sa po pasienkoch.

Vstavač počerný, vzácny druh orchideje v Dolnej Tižine, Borovej,
foto Anna Dobošová

Mezofilné lúky a pasienky

Podhorské lúky a pasienky, spásané lúky

Smerom k severu pribúdajú mezofilnejšie (vlhkomilnejšie) porasty s ovsíkom obyčajným (*Arrhenatherum elatius*), reznáčkou laločnatou (*Dactylis glomerata*), trojstetom žltkastým (*Trisetum flavescens*), tomkou voňavou (*Anthoxanthum odoratum*) a i. Na jar ich rozžiaria súkvetia vstavača mužského (*Orchis mascula*) a ružové päťprstnice obyčajné (*Gymnadenia conopsea*). Ďalej na sever pribúda aj horec jarný (*Gentiana verna*). V letnom období ich spestruje mečík strechovitý (*Gladiolus imbricatus*), túžobník obyčajný (*Filipendula vulgaris*) a bohaté populácie ďalších vstavačovitých druhov. V Zázrivej tu nájdeme atraktívnu ľaliu

Podhorská lúka v Terchovej u Huličiarovcov ohrozená výstavbou,
foto Anna Dobošová

Kosené podhorské lúky v Zázrivej – Bielej, foto Anna Dobošová

cibuľkonosnú (*Lilium bulbiferum*). Ich súčasťou je aj chránený zvonček hrubokoreňový (*Campanula serrata*), ktorý obľubuje pasienky a lúky na terasách. Tento typ lúk je väčšinou nepravidelne kosený, často sú po vykosení prepášané. Patria medzi najkrajšie a najpestrejšie. Najhodnotnejšie sa vyskytujú v Zázrivej (napr. Biela), v okolí Belej a Terchovej (Huličiarovci, Štefanová, Mažgutovci), v Lutišiach a inde. Bohužiaľ, ich veľká časť je opustená. Mulčovanie, ktoré má nahradiť obhospodarovanie nie je pre ne vhodné. Je tu aj zlovyk ich vypaľovať. Vzniká vrstva suchých zvyškov, ich rozkladom sa hromadí dusík a pre druhy s nižšou schopnosťou konkurencie je to fatálne. Začnú prevládať agresívne druhy tráv a vytvárajú sa podmienky pre šírenie drevín. Je smutné, že v najkrajších a najhodnotnejších spoločenstvách sú umiestňované stavby, predovšetkým rekreačné. Umiestnenie a samotný proces výstavby je necitlivý k okoliu, nie je zohľadnený ani krajinný ráz ani prírodné hodnoty.

Mokrad, súčasť pasienku v Zázrivej – Bielej, foto Anna Dobošová

Vlhkomilné lúky, mokrade:

Vlhkomilné lúky tvoria mozaiku s inými biotopmi na miestach s vyššou hladinou podzemnej vody. Vlhkomilné druhy ako ružovokvitnúci pichliač potočný (*Cirsium rivulare*) a vrbica vrbolistá (*Lythrum salicaria*), zaujímavý pichliač šalátový (*Cirsium oleraceum*), modrokvitnúca mäta dlholistá (*Mentha longifolia*) alebo biely túžobník brestový (*Filipendula ulmaria*) a i. tu vytvárajú farebné aspekty. Tam, kde sa voda nachádza na úrovni povrchu pôdy vznikli slatiny, prameniská, porasty ostríc. V minulosti boli obhospodarované rovnako ako okolité lúky a pasienky, čo podmienilo ich súčasný charakter. Typické sú biele páperníky – širokolistý a úzkolistý (*Eriophorum latifolium* a *angustifolium*), ktoré zaevidujeme zďaleka. Na jar nás zaujmú červené vstavačovce májové (*Dactylorhiza majalis*), neskôr tmavoružové päťprstnice hustokveté (*Gymnadenia densiflora*),

Vlhkomilná lúka s pichliačom potočným, foto Anna Dobošová

atraktívne všivce močiarné (*Pedicularis palustris*), drobné modrokvitnúce mäsožravé rastliny tučnice obyčajné (*Pinguicula vulgaris*). Tu nájdeme jednu z našich najkrajších orchideí krušík močiarny (*Epipactis palustris*). Význam mokradí ako vodozádržného prvku v krajine v súčasnom období narastania teplôt a častých období sucha narastá.

Psicové porasty:

Predstavujú ich pasienky na podkladoch chudobnejších na živiny a vyľuhovaných pôdach. Psicové porasty sú v Zázrivej špecifické s výskytom orchideí a vysokohorskými prvkami, najkrajšie vyvinuté sú v lokalite Paseky. Hlavnou travinou je psica tuhá (*Nardus stricta*), psinček tenučký (*Agrostis*

Psicové porasty s horcom luskáčovitým pod Koniarkami, foto Anna Dobošová

capillaris), plevnatec položený (*Danthonia decumbens*), ostrica bledá (*Carex pallescens*), lipnica alpínska (*Poa alpina*) a i. Jedným z najcennejších druhov viazaných na tieto biotopy v podhorí je horček žltkastý karpatský (*Gentianella lutescens* ssp. *carpatica*). Sú veľmi citlivé na intenzívne obhospodarovanie so zvýšeným prísunom dusíka, ale i opustenie pasenia. V tomto prípade postupne zarastajú alebo sa menia na iný typ spoločenstiev. Šíria sa tu dreveniny alebo vysoké byliny, prípadne prevládne čučoriedka. Nájdeme ich aj na hrebeňoch Oravskej Magury a vo vrcholových častiach Malej Fatry. Výraznou dominantou neskorého leta na holiach je horec luskáčovitý (*Gentiana asclepiadea*), nápadná je chlpaňa lesná (*Luzula sylvatica*) so širokými listami.

Psicové porasty s horčekom žltkastým karpatským, Zázrivá – Paseky,
foto Anna Dobošová

Horské lúky:

V horských polohách a na hrebeni Malej Fatry vznikli po odstránení lesa, boli využívané na kosenie ale i pasienie, a to hlavne v polohách nad hornou hranicou lesa. Osídľujú hlboké pôdy, v zime sú pokryté vysokou vrstvou snehu. Pomerne veľké výmery sú na holiach na hrebeňoch Krivánskej Fatry. Sú pre ne typické širokolisté byliny ako rôzne druhy rodu alchemilka (*Alchemilla* sp.), modrofialový pakost lesný (*Geranium sylvaticum*), žltá škarda mäkká (*Crepis mollis*), ružový hadovník väčší (*Bistorta major*), z tráv trojštet žltkastý (*Trisetum flavescens*), metlica trsnatá (*Deschampsia cespitosa*), tomka alpínska (*Anthoxanthum alpinum*) a i. V Zázrivej na Dubovských lúkach kvitne na jar žltohlav najvyšší (*Trollius altissimus*), nájdeme tu aj soldanelku karpatskú (*Soldanella carpatica*). Ich časť je každoročne prepásaná dobytkom. Zvyšok,

Horské lúky pod Veľkým Kriváňom, foto Anna Dobošová

bohužiaľ, zarastá drevinami a mení sa na les. Ukážkové horské lúky s vysokou diverzitou sa nachádzajú na Medziholí, ktoré je do súčasnosti využívané ako pasienok. Oproti minulosti, kedy sa tu pásli ovce, sa využíva na pasenie jalovíc. Pre obhospodarovateľa Medziholia pasenie oviec v tejto lokalite nie je zaujímavé.

Hole:

Hôľne pásmo Malej Fatry je charakteristickým a významným krajinným prvkom tohto pohoria. V prípade zachovania holí sa zvyšuje nádej na prežitie množstva ohrozených druhov rastlín a cenných spoločenstiev. Malá Fatra je najzápadnejším vysokým pohorím Karpát a je vystavená vetrom zo severných smerov, čo umožnilo výskyt subalpínskych rastlín a spoločenstiev v pomerne

Horská lúka pod Hromovým, foto Anna Dobošová

nízkej nadmorskej výške. Hole Malej Fatry vznikli v 16. storočí vyklčováním kosodreviny a znížením hornej hranice lesa. Časť odlesnených stanovišť zaujali nelesné subalpínske spoločenstvá, ktoré sa rozšírili zo svojich pôvodných stanovišť – strmé skalnaté svahy, lavínové dráhy a ich závery, sutiniská, lúčky v kosodrevine udržiavané zverou, lokality s extrémnymi tepelnými, snehovými a veternými podmienkami.

Rastliny sa šírili po odlesnení do okolia a výsledkom sú vysokohorské lúky, ktoré ponúkajú pestrý pohľad už od jari. Začínajú prvosienky vyššie (*Primula elatior*) a fialové soldanelky karpatské (*Soldanella carpatica*). Potom rozkvitajú modré horce Clusiove a jarné (*Gentiana clusii* a *G. verna*). Nastupuje nízky kríček dryádka osemľupienková (*Dryas octopetala*) tvoriaci biele koberce. Je pozostatkom z ľadových dôb (glaciálny relikv) a aj dnes je súčasťou severskej tundry. Atraktívna je veternica narcisokvetá (*Anemone narcissiflo-*

Hola s ľaliou zlatohlavou na Hromovom, foto Anna Dobošová

ra). Rozkvitajú ružové klinčeky lesklé (*Dianthus nitidus*), ktoré nájdeme len v Západných Karpatoch (endemit) a množstvo ďalších pestrofarebných kvetov a trávín významných aj z hľadiska ochrany prírody. V posledných desaťročiach dochádza k zmenám pôsobenia ľudského faktoru na priame využívanie holí, čo je dôsledkom zmien spoločenského zriadenia, vlastníckych vzťahov a ekonomických pomerov. Na poklese výmery tohto významného krajnotvorného prvku sa podpísalo ukončenie pasenia, nástup sukcesie, vysádzanie a následné rozrastanie kosodreviny. V nemalej miere ich ohrozuje erózia následkom neúnosnej návštevnosti a nedisciplinovanosti návštevníkov. Zvyšuje sa tlak na rekreačné využitie územia, vrátane zimného, ktoré má deštruktívne následky. Momentálne hole prežívajú len vďaka extrémnym podmienkam vysokohorského prostredia. Vieme si predstaviť záchranu vytypovaných plôch výrubmi kosodreviny a pasením únosného počtu oviec.

Pohľad na hole Krivánskej Fatry a príslahlé Kysucké vrchy, foto Anna Dobošová

Prečo má zmysel zachovanie lúk a pasienkov?

Okrem produkčnej úlohy, ktorá je zrejmá, ponúkame výpočet ďalších funkcií trávnych porastov.

1. Tieto spoločensvá sú naším kultúrnym dedičstvom. Vytvorili ich naši predkovia, udržiavali ich celé stáročia. Malo by byť našou snahou zachovať ich ako kus našej histórie.

2. Lúky a pasienky odzrkadľujú históriu našej prírody – podľa výskytu jednotlivých druhov dokážeme vyčítať vývoj prírodných podmienok v minulosti – typickým príkladom sú reliktné druhy, ktoré u nás prežili od treťohôr alebo ľadových dôb. Iné svedčia o obdobiach tepla a sucha v minulosti a iné

o vlhkých a chladných obdobiach. Aj obhospodarovanie prispelo k rozšíreniu a prežitiu týchto svedkov minulosti v prírode.

3. Slúžia ako indikátory vlastností prostredia. Podľa druhového zloženia vieme odhadnúť, kde sa pod povrchom nachádza podzemná voda, ktoré plochy sú zosuvné, aké podložie sa tu nachádza, ktoré plochy boli v minulosti orané.

4. Podhorské a horské lúky a pasienky a hole sú charakteristickým a významným krajnotvorným prvkom. Hole a malebná krajina v kotlinách a podhorí majú svoj podiel na príťažlivosti územia pre rekreačné aktivity v území.

5. Veľký význam majú ako zdroj genofondu. Pôvodných lúk pravidelne kosených sa zachovalo už len málo. Obhospodarujú sa veľkoplošné porasty, ktorých hodnota, čo sa týka biodiverzity, je nízka. Tam, kde nedošlo k drastickému odstráneniu drnu s povrchovou vrstvou pôdy a v ich blízkosti sa vyskytujú menšie kvetnaté plochy tradične obhospodarované dochádza postupne k obnove druhového zloženia.

6. Majú vysokú vodozadržnú schopnosť a priaznivý vplyv na vodný režim územia.

7. V nemalej miere majú význam aj z hľadiska ochrany prírody. Práve tu prežívajú vzácne a ohrozené druhy rastlín, ale aj živočíchov. Mnohé z nich sú pamiatkou na minulosť (relikty), iné žijú len v Západných Karpatoch (endemity). Ich zachovanie zvyšuje nádej na prežitie množstva ohrozených druhov rastlín a cenných spoločenstiev v súčasnom období makroklimatických zmien a globálneho ovplyvnenia prírody človekom. V uvedenom území sa nachádza okolo 60 chránených druhov rastlín a 16 chránených biotopov v zmysle našej aj európskej legislatívy.

8. Málokto si uvedomuje, že zmena trávnych spoločenstiev na kroviny a les vytvára úkryty a podmienky pre šírenie zveri, vrátane veľkých šeliem. Krajina sa stáva menej prístupnou pre človeka.

Glaciálny relikv dryádka osemľupienková, foto Anna Dobošová

Malebná mozaika krajiny v Zázrivej – Bielej, foto Anna Dobošová

Záver:

Len časť obyvateľov je v súčasnosti schopná sa uživiť iba poľnohospodárstvom, často je to pre nich len doplnok k iným príjmom. Pre väčšie poľnohospodárske subjekty sú najcennejšie plochy väčšinou nezaujímavé. Nie je možné predpokladať, že sa obyvateľstvo vráti k tradičným formám hospodárenia (okrem aktivít spojených s rozvojom cestovného ruchu). Je možné kopírovanie týchto foriem hospodárenia, ako je využívanie ľahkých mechanizmov v náročnejších podmienkach, pri spracovaní mlieka na tradičných salašoch je potrebné dodržiavať hygienické požiadavky, požiadavkou sú dojárne a syrárne. Aj keď je práca pastierov a vôbec poľnohospodárov náročná, okrem hôľnych partií je väčšina lúk a pasienkov sprístupnená cestami a dostupná vďaka terénnym vozidlám. Je škoda, že stále menej ľudí je ochotných sa venovať

Pohľad na krajinu poznačenú intenzívnou výstavbou na bývalých teraskách v Terchovej, foto Anna Dobošová

zveľaďovaniu našich prírodných hodnôt. Práca v poľnohospodárstve je sezónna, pracovníci sú odlúčení od rodín, potýkajú sa s nepriazňou počasia, čo môže byť považované za ich nevýhodu. Čím sa však líšia od práce napr. v stavebníctve? Predpokladám, že najmä finančným ohodnotením, spoločenským uznaním a ochotou tráviť čas v prírode. Treba len veriť, že mladí ľudia nájdu motiváciu v tejto práci, uvedomia si jej dosah na záchranu prírodných hodnôt a zachovanie výsledkov práce generácií našich predkov.

Použitá literatúra:

- Dobošová, A., Toman, P., Galvánek, D., 2004: Plán obnovy a manažmentu travinných ekosystémov. Manuscript dep. na S NP Malá Fatra.
- Dražil, T., et al., 1999: Sukcesné procesy lúčnych ekosystémov v Národnom parku Slovenský raj. In: Leskovjanská, A. (ed.), 1999: Zborník referátov zo 7. zjazdu SBS pri SAV. Vydavateľstvo SZOPK, Spišská Nová Ves. 136 – 139 p.
- Galvánek, D., Viestová, E., 2006: Lúky Slovenska. Bratislava. Daphne – inštitút aplikovanej ekológie. 16 pp.
- Hegedúšová Vantarová, K., Škodová, I., (eds.), 2014: Rastlinné spoločenstvá Slovenska. 5. Travninno-byliná vegetácia. Veda. Bratislava, 581 pp.
- Jongepierová, I. (ed.), 2008: Louky Bílých Karpat. ZO ČSOP Bílé Karpaty, Veselí nad Moravou, 461 pp.
- Kliment, J., Valachovič, M. (eds.), 2007: Rastlinné spoločenstvá Slovenska. 4. Vysokohorská vegetácia. Veda. Bratislava, 388 pp.
- Michalko, J. et al., 1986: Geobotanická mapa ČSSR. Veda. Bratislava. 164 pp.
- Pagáč, J., Vološčuk, I. (eds.), 1983: Malá Fatra. Chránená krajinná oblasť. Príroda. Bratislava. 355pp.
- Stanová, V., Valachovič, M., (eds.), 2002: Katalóg biotopov Slovenska. DAPHNE-Inštitút aplikovanej ekológie. Bratislava, 225 pp.

Výskum v NP Malá Fatra – Strungový príslop (1 150 m n. m.)

prof. Ing. Ján Novák, PhD.

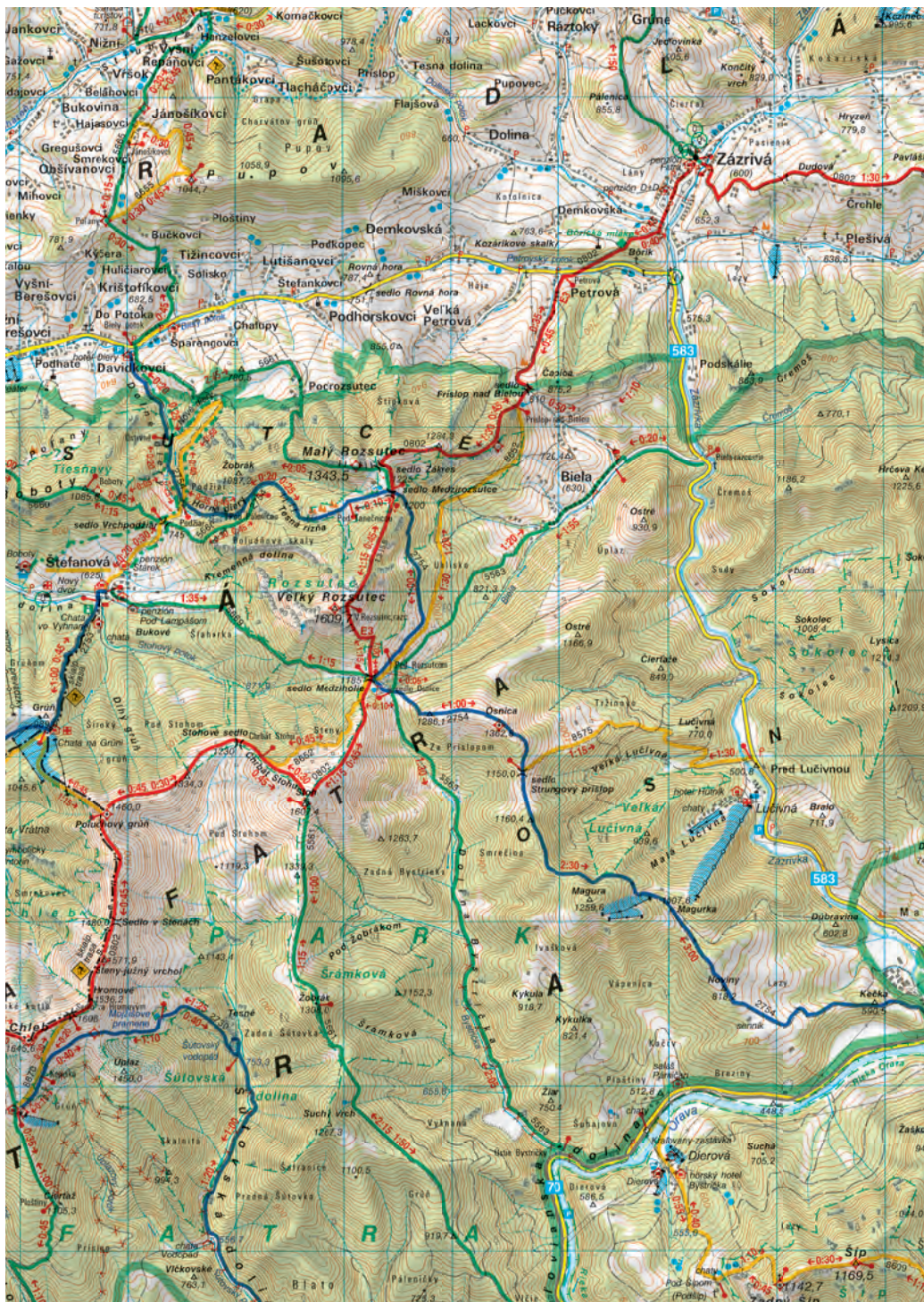

Výskum v NP Malá Fatra

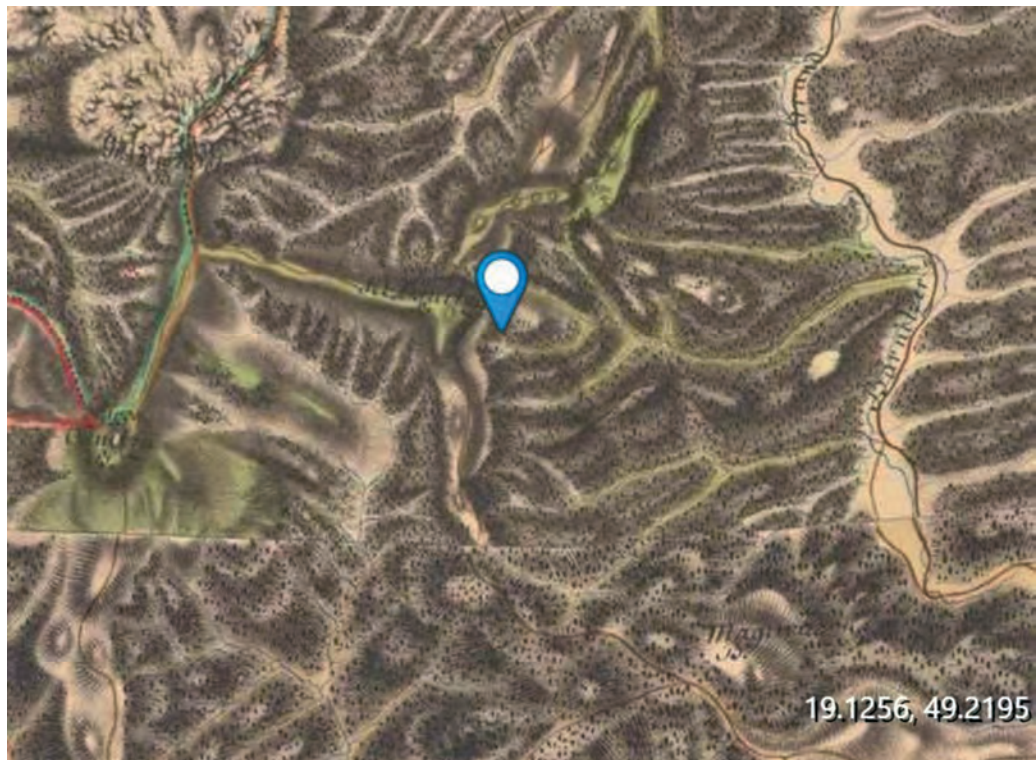
– Strungový príslop (1 150 m n. m.)

V rokoch 2003 až 2011 prebiehal výskum na bývalých salašoch v národných parkoch Malá Fatra, Veľká Fatra a Nízke Tatry. Ako vedúci troch projektov VEGA č.1/0591/03 „Lokálna degradácia a ruderalizácia využívaných poloprirodných pasienkových porastov a jej vplyv na biodiverzitu v silvopastorálnej krajine NP a CHKO“ (2003 – 2005), č. 1/3453/06 „Revitalizácia ruderalizovaných plôch pasienkov s dominanciou *Rumex obtusifolius* a *Urtica dioica* v národných parkoch Slovenska“ (2006 – 2008) a č. 1/0851/10 „Biodiverzita, synantropizácia, ruderalizácia, de – a reforestácia spásaných sekundárnych holí a ich vplyv na krajinotvorbu v NP Západných Karpát“ (2009 – 2011) s kolektívom spolupracovníkov zo Slovenskej poľnohospodárskej univerzity v Nitre sme okrem iných robili výskum aj na bývalom salaši Strungový príslop, ktorý sa nachádza v NP Krivánskej Malej Fatre. Vstup do sedla Strungový príslop bol po modrej turistickej značke dlhšou trasou z Párnice alebo kratšou po žltej značke z Lučivnej, ktoré viedli cez sedlo Strungového príslopu na vrchol Osnice (1363 m n. m.), cez sedlo Medziholia na Veľký Rozsutec (1610 m n. m.) a ďalšie pohoria. O prítomnosti oviec a salašov v tejto oblasti svedčia v turistických mapách aj salašnícke toponymá – zemepisné názvy vrcholov hôr (Novák, 2018), napr. Žiar (750 m n. m.), Čierťaže (849 m n. m.), Kykulka (821 m n.m.), Kykula (919 m n. m.) a Magurka (1008 m n. m.) a iné (**obr. 1**).

Na historickej mape z rokov 1763 – 1787 (URL 1) vidieť chodníky v blízkosti výskumnej plochy, ktoré viedli z oboch strán vrcholu Magura, ako typickým salašnickým toponymom, ktoré sa vyskytuje v celých Karpatoch (**obr. 2**) a svedčia o intenzívnom salašníctve v minulosti. Plochy pasienkov dlhodobo využívané pasením (je predpoklad, že aj niekoľko storočí) možno považovať za archetyp (Hreško, Petluš, 2015), ktorý je typický v oblastiach s karpatským salašníctvom.

1: Pohľad na časť NP Krivánska Malá Fatra s experimentálnou plochou Strungový príslop, zdroj: VKÚ Harmanec

2: Strungovský príslop na historickej mape z rokov 1763 – 1787 (URL 1)

Obr. č.2: Výskumná plocha na pasienku (bývalý salaš) v Národnom parku Malá Fatra patrí do Západných Karpát a nachádza sa v nadmorskej výške 1 150 m n. m. (**obr. 3**). Je vymedzená súradnicami N 49° 13', E 19° 08', expozíciou severozápadnou a svahovitosťou 15°. V rámci agroklimatického členenia patrí do makrooblasti chladnej, oblasti prevažne chladnej, podoblasti veľmi vlhkej. Priemerná teplota vzduchu za vegetačné obdobie (IV. – IX.) dosahuje hodnotu 10°C. Teplotná suma za vegetačné obdobie je 1000°C. Pri 90 % klimatického zabezpečenia je ročná maximálna teplota vzduchu 25°C, ročná minimálna teplota vzduchu klesá až pod -18°C, priemerný ročný úhrn zrážok dosahuje 800 do 1000 mm a priemerná teplota za vegetáciu 10°C. Priemerný počet dní so snehovou pokrývkou (nad 10 mm) je 100 až 120 (Novák, 2008).

3: Celkový pohľad na lokalitu Strungový príslop (1 150 m n. m.) s kolibou, v pozadí Osnica (1 363 m n. m.), foto Ján Novák (2003)

Obr. č.3: Zaujmová lokalita je situovaná medzi obcami Párnica a Zázrivá. Hlavný hrebeň a severnú časť pokrývajú druhohorné horniny obalovej série krížňanského a chočského príkrovu (vápence, dolomity, kremene, slienité vápence, slieňovce, slienité bridlice a pieskovce). Geologické jadro územia je zložené z granitoidných hornín, ktoré tvoria dva typy: granodiorit až kremenný diorit a granodiority až žuly magurského typu. Na granitoidoch ležia príkrovy z vápencov a dolomitov. V málo odolných horninách vznikol členitý reliéf s charakteristickými bralami, tiesňavami a skalnými vežami. Zásoba humusu v povrchových vrstvách bola síce vysoká, ale jeho kvalita veľmi nízka. Obsah humusu v pôdnom profile mal s narastajúcou hĺbkou klesajúcu tendenciu (**obr. 4**). Na pokusnom stanovišti prevládajú vápence a dolomitické vápence bohaté na makrobiogénne prvky, preto aj pH pôdy je 6,12 – 6,18. Pôda sa vyznačuje vysokým obsahom draslíka (v hĺbke 0 – 100 mm 890 mg.kg⁻¹), ktorý prekračoval štvornásobne uvádzanú optimálnu hranicu. To svedčí o prehnosení pôdy exkrementami zvierat po dlhodobom pobyte na jednom stanovišti (**tab. 1**). Geologická stavba podporuje dobrú priepustnosť vody. Z hľadiska širšieho územného celku patrí plocha do povodia rieky Váh a voda je z územia odvádzaná potokom Zázrivka a jeho prítokmi. Asi 200 m nad skúmanou lokalitou sa nachádza prameň. Voda blízkeho prameňa pôsobila na procesy pseudoglejovatenia. Vytvoreným pôdnym typom je kambizem, subtyp pseudoglejová, ktorá je značne skeletovitá a prevláda v nej oxidované železo.

4: Vykopaná sonda s prierezom pôdneho profilu, foto Ján Novák (2009)

Tab. 1: Agrochemické vlastnosti eutrofizovanej pôdy na začiatku výskumu

Hĺbka [mm]	N _t [g.kg ⁻¹]	P [mg.kg ⁻¹]	K [mg.kg ⁻¹]	Mg [mg.kg ⁻¹]	C _{ox} [g.kg ⁻¹]	Humus [g.kg ⁻¹]	Po- mer C: N	pH v KCl
0 – 100	4,60	107,00	890,00	253,75	48,50	83,61	10,55	6,18
101 – 200	4,39	90,50	797,50	214,50	37,50	64,65	8,54	6,12

N_t – dusík celkový, P – fosfor, K – draslík, Mg – horčík, C_{ox} – uhlík oxidovateľný

Rozsiahle pasienkové plochy na bývalom salaši pre ovce, ktoré obhospodarovalo Poľnohospodárske družstvo Párnica, sa využívali pred rokom 2003 aj voľným pasením jalovic, pričom zvieratá ostávali cez noc na ploche bez ohrady. Pasenie prebiehalo cca od 15. mája do 15. októbra v závislosti od dostatku vody pre zvieratá. Pokusná plocha bola dlhodobo bez manažmentu (bez pasenia, kosby a ošetrovania) a v atraktívnej turistickej oblasti pôsobila znížením estetickú hodnoty a zhoršením životného prostredia.

Eutrofizovaná pôda po predchádzajúcom dlhodobom prehnojení tuhými a tekutými exkrementami zvierat na opustenom salaši spôsobila ruderalizáciu (zaburinenosť) trávneho porastu ruderálnymi druhmi štiavec tupolistý a prhláva dvojdomá (**obr. 5**). Rastliny každoročne vyprodukujú veľké množstvo semien, ktoré sa dostávajú do pôdy a sú potenciálnym zdrojom zaburinenosti v ďalších rokoch. Takýto porast sa aj niekoľko desaťročí udržiaval v nezmenenom stave s veľmi nízkou druhovou diverzitou, vysokým podielom

5: Ruderalizovaný (zaburinený) porast s dominanciou prhlavy dvojdomej a štiavca tupolistého, foto Ján Novák (2003)

prázdnych miest a nízkou kvalitou krmu. Obsah živín v pôde sa premietal aj do širokého pomeru živín (Ca + Mg): K a Ca + Mg): (Na: K) v nadzemnej fytomase, ktorý bol nevhodný pre výživu zvierat. **Obr. č.5:**

Experimentálna plocha bola zastúpená ruderálnymi druhmi štiavcom tupolistým (30 %) a pŕhlavou dvojdomou (15 %). Varianty boli založené blokovou metódou s náhodným usporiadaním pokusných členov na troch variantoch. Parcelky o veľkosti 15 m² boli ohradené v štyroch opakovaniach. Variant 1 zostal bez manažmentu a variant 2 s mechanickým odstránením ruderálnych druhov bez výsevu, dvakrát kosený v priebehu vegetácie. Variant 3 bol po mechanickom odstránení ruderálnych druhov s následným výsevom 16 autochtónnych druhov rastlín (zo zberu semien rastlinných druhov získaných ručným zberom z divorastúcich (autochtónnych) druhov rastlín na susedných plochách pasienkov (**tab. 2**).

Tab. 2: Výsev semien autochtónnych druhov rastlín v miešanke

Floristická skupina	Druh	Podiel v miešanke	Výsevok
		[%]	[g.m ⁻¹]
Trávy	Reznačka laločnatá	25,00	0,88
	Kostrava lúčna	10,00	0,53
	Timotejka lúčna	10,00	0,26
	Lipnica lúčna	10,00	0,35
	Kostrava červená	5,00	0,22
	Trojštet žltkastý	5,00	0,18
Ďatelínoviny	Ďatelina plazivá	15,00	0,39
	Ďatelina lúčna*	3,00	0,11
	Ladenec rožkatý	3,00	0,06
Ostatné byliny	Skorocel kopijovitý*	2,00	0,06
	Rebríček obyčajný*	2,00	0,07
	Rasca lúčna*	2,00	0,11
	Púpava lekárska *	2,00	0,09
	Alchemilka obyčajná*	2,00	0,05
	Mrkva obyčajná	2,00	0,04
	Čiernohlávk obyčajný	2,00	0,04
	Spolu	100,00	3,44

* liečivá rastlina

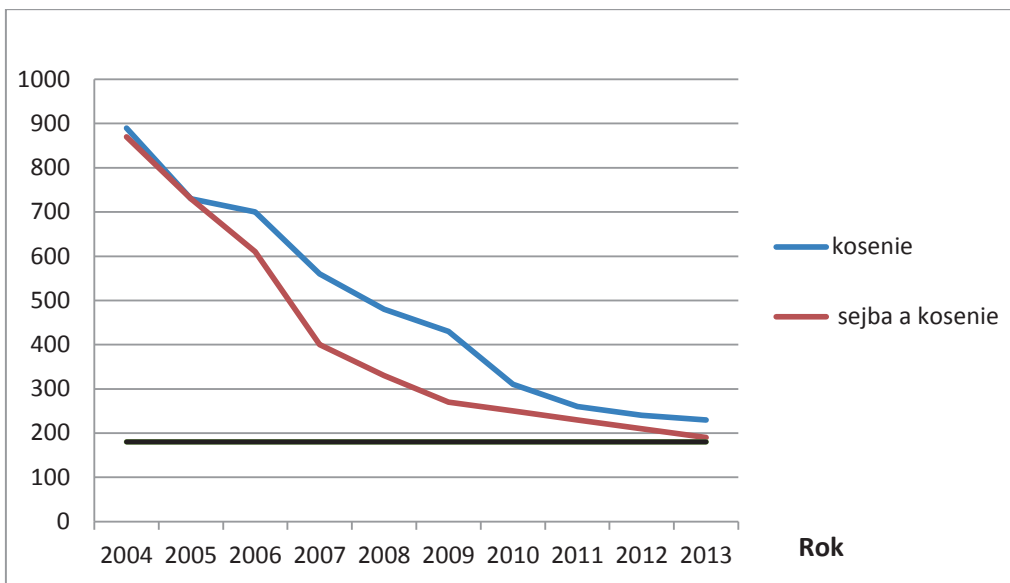
6: Ohradený pokus na Strungovom príslope v prvom roku po založení, foto Ján Novák (2003)

Obr. č. 6: Cieľom pokusu bola eliminácia vysokého obsahu živín v pôde, ktorý podporoval rast ruderalných druhov rastlín a zároveň výsevom vhodných druhov tráv, ďatelínovín a ostatných bylín zlepšenie nevhodného druhového zloženia. Na variante 1 bez obnovy nedošlo k podstatnejším zmenám v pôde a vo floristickom zložení. Na variante 2 bez výsevu a po každoročných 2 kosbách v priebehu rokov nastal viditeľný pokles dominantných druhov štiavca tupolistého, prhľavy dvojdomej a po ich ústupe prázdne miesta obsadila lipnica pospolitá nadzemnými výbežkami a z ďatelín predovšetkým ďatelina plazivá. Druhová diverzita a kvalita krmu (E_{GQ}) po rokoch stúpala len minimálne. Variant 3 s výsevom autochtónnych druhov rastlín sa po dvoch kosbách v priebehu vegetácie javil ako najvýhodnejší. Zo 16 vysiatych druhov sa už po piatich rokoch z tráv veľmi dobre zapojila timotejka lúčna, kostrava lúčna, reznáčka laločnatá, trojštet žltkastý a s dlhými podzemnými výbežkami lipnica lúčna. Z leguminóz sa darilo ďateline plazivej. Obsah mi-

nerálnych prvkov v nadzemnej fytoomase bol limitovaný zásobou živín v pôde. Ako vyplýva z **tab. 3** zastúpenie tráv sa zvýšilo na 57 % a leguminóz na 15 %. Výsevom bylín počet rastlinných druhov stúpol z 13 na 35 a zvýšila sa druhová diverzita. Trávnny porast sa výrazne skvalitnil, hodnota bonitácie (E_{GQ}) sa zvýšila z 18,13 až na 76,38 (**tab. 3**). Odberom nadzemnej fytoomasy kosbami v priebehu rokov sa až po ôsmich rokoch odčerpali prebytočné živiny z pôdy (fytooremediácia), predovšetkým obsah draslíka sa znížil štvornásobne a až v roku 2013 nadobudol takmer optimálne hodnoty (**obr. 7**). Obnovený trávny porast v atraktívnej turistickej oblasti NP Malá Fatra opäť začal plniť okrem pôvodných kvalitatívnych aj krajnotvorné a estetické funkcie (**obr. 8, 9**).

Tab. 3: Floristické skupiny (%), bonitácia trávneho porastu (E_{GQ}) a počet druhov rastlín v rokoch a variantoch

Hodnoty	Rok									
	2004		2005		2006		2007		2008	
	1	3	1	3	1	3	1	3	1	3
Trávy spolu (%)	10	25	18	40	20	52	25	55	31	57
Leguminózy spolu (%)		10	+	13	+	15	+	15	+	15
Ostatné byliny spolu (%)	65	38	42	41	32	28	26	26	24	26
Pokryvnosť spolu (%)	75	73	70	94	52	95	51	96	55	98
Prázdne miesta (%)	25	28	30	6	48	5	49	4	45	2
Bonitácia (E_{GQ})	18,13	18,13	20,38	62,83	21,75	73,50	23,10	76,25	27,38	76,38
Počet druhov rastlín	13	13	13	31	14	32	15	34	15	35

7: Obsah draslíka na variantoch 2 a 3 v priebehu rokov

8: Variant 2 bez výsevu, dvakrát kosený v priebehu vegetácie po ôsmich rokoch,
foto Ján Novák (2011)

9: Variant 3 s výsevom, dvakrát kosený v priebehu vegetácie po ôsmich rokoch,
foto Ján Novák (2011)

Literatúra

Hreško, J., Petluš, P. (eds.). 2015. Atlas archetypov krajiny Slovenska. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa, 2015, 114 s.

Novák, J. 2008. Obnova pasienkov na karpatských salašoch. Bratislava, Nitra: NOI-ÚVTIP, 2008, 200 s.

Novák, J. 2018. Salašníctvo v Karpatoch. Brno: Tribun EU, spol. s r. o., 2018, 500 s.

URL 1: <https://mapire.eu/en/map/europe-18century-firstsurvey> [cit. 2018-10-20]

Záver

Publikácia *Salašníctvo pod Rozsutcom – Dedičstvo valaskej kolonizácie v Malej Fatre a Kysuckej vrchovine* prináša viacero známych, ale aj mnoho nových informácií z histórie osídľovania regiónu, tradičného ovčiarstva a salašníctva, chovu pôvodného plemena tradičná valaška, ale aj o význame pasienkov, lúk a udržateľného hospodárenia v krajine. V jednotlivých príspevkoch sa stretli viacerí autori mladšej generácie so skúsenými a známymi menami z jednotlivých oborov, čím vznikla zaujímavá publikácia, ktorá od všeobecného úvodu do problematiky salašníctva a ovčiarstva vŕhne čitateľa do konkrétneho regiónu, malebných zákutí Malej Fatry, či Kysuckej vrchoviny. Hlavným poslaním publikácie bolo zrozumiteľným spôsobom priblížiť aspoň náčrt nesmierneho bohatstva, ktoré sa skrýva pod fenoménom tradičného salašníctva a ovčiarstva, jeho histórie, kultúrnych a prírodných presahov v minulosti a súčasnosti v danom regióne. Z hľadiska obmedzeného priestoru pre prípravu publikácie, rovnako obmedzeného počtu strán nebolo možné podať vyčerpávajúce a komplexné objasnenie problematiky v regióne, čo si vyžiadalo určitú selekciu získaných informácií, preto treba vnímať túto publikáciu v kontexte snahy popularizovať danú problematiku. Toto obmedzenie prinieslo množstvo otázok a nových podnetov, ktoré poukazujú na silnú potrebu ďalšieho spracovávanía tejto témy v regióne Malej Fatry a Kysuckej vrchoviny. Možno sa zdá, že publikácia je najmä výstupom a zavŕšením konkrétneho projektu a konkrétnej aktivity, avšak po určitom ponore do témy chceme skôr veriť, že sa jedná o začiatok dlhodobej iniciatívy. Snáď sa autorom, ale aj realizátorovi projektu podarilo aspoň čiastočne zaplniť prázdne miesto v téme a najmä informovať, podnietiť k zamysleniu a možno aj motivovať pre ďalšie aktivity smerujúce k dokumentácii, zachovávaniu a záchrane miestneho kultúrneho a prírodného dedičstva.

*Za realizačný tím projektu Trasa valašskej kultúry
Peter Madigár, koordinátor*

Interreg
Polska-Słowacja

Europejski Fundusz Rozwoju Regionalnego